

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPIJSJE

ᛞ ČZN

Review for History and Ethnography

2-3

ČASOPIS
ZA ZGODOVINO
IN NARODOPIJSJE

LETNIK 78
NOVA VRSTA 43

STR.
1-228

2007

Na naslovnici: zemljevid *Ducatus Stiriae* (ok. 1700) iz Kartografske
zbirke Univerzitetne knjižnice Maribor

Izvillečke prispevkov v tem časopisu objavlja »Historical – Abstract«
Abstracts of this review are included in »Historical – Abstract«

www.ukm.si

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPIJSJE

Review for History and Ethnography

Letnik 78 – Nova vrsta 43
2.–3. zvezek 2007

Maribor
2007

Izdajata: Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo v Mariboru

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE
Review for History and Ethnography

Izdajata

Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo v Mariboru

ISSN 0590-5966

Uredniški odbor – Editorial Board

Izred. prof. dr. Darko Darovec

Mag. Jerneja Ferlež

Miroslava Grašič, prof.

Doc. dr. Andrej Hozjan

Red. prof. dr. Marko Jesenšek

Doc. dr. Janez Marolt

Red. prof. dr. Franc Rozman

Mag. Vlasta Stavbar

Doc. dr. Igor Žiberna

Dr. Marjan Žnidarič

Mag. dr. Theodor Domej, Avstrija

Prof. dr. Dragutin Feletar, Hrvaška

Dr. Peter Wiesflecker, Avstrija

Glavna in odgovorna urednica – Chief and Responsible Editor

Mag. Vlasta Stavbar

Univerza v Mariboru

Univerzitetna knjižnica Maribor

Gospejna 10

SI – 2000 Maribor

vlasta.stavbar@uni-mb.si

Za znanstveno vsebino odgovarjajo avtorji.

Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem
uredništva in navedbo vira.

Izdano z denarno pomočjo Agencije za raziskovalno
dejavnost RS in Mestne občine Maribor

Kazalo – Contents

RAZPRAVE – STUDIES

Stanislav Južnič, <i>Plovba proti toku</i> (Upstream Navigation)	5
Andrej Studen, »Ne pij več in bodi srečen!« Poročila dunajskega <i>Gesundheits-Zeitung</i> o protialkoholnem gibanju v Ameriki in Evropi v 30-ih letih 19. stoletja (»Do not drink and be merry!« Reports by the Vienna <i>Gesundheits-Zeitung</i> on the Anti-Alcohol Movement in America and in Europe During the 30s of the 19th Century)	37
Jerneja Pavlič, <i>Kulturno življenje celjskih Nemcev med prvo svetovno vojno</i> (Cultural Life of the Celje Germans During the First World War)	62
Bruno Hartman, <i>Mariborsko filharmonično društvo</i> (The Maribor Philharmonic Society)	79
Marko Žuraj, <i>Ustanovitev in delovanje Jugoslovanske demokratske stranke na Štajerskem v letih 1918–1920</i> (The Establishment and the Development of the Yugoslav Democratic Party in Styria, 1918–1920)	121
Ljubica Šuligoj, <i>Primorski begunci med svetovnjima vojnama na ptujskem območju</i> (Littoral Refugees Between the two World Wars in the Ptuj Area)	154
Aleksander Lorenčič, <i>Stečaji in usoda večjih podjetij na Ptujskem v tranzicijskem obdobju</i> (Bankruptcies and the Fate of Major Enterprises in the Ptuj Region During the Transition Period)	180
Tanja Hohnc, »Muzealizacija« kulturnega spomenika <i>na primeru celjske regije</i> (The »Musealization« of a Cultural Monument, the Case of the Celje Region)	191

Mojca Tomišić, <i>Obravnava glagolov s se v vzhodnoštajerskih slovnica</i> h (The Treatment of Verbs with <i>Se</i> in Eastern Slovene Grammars)	207
--	-----

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Franc Rozman, <i>Darko Friš, Mateja Matjašič Friš:</i> <i>Turner Pavel: Objava arhivskih dokumentov</i>	219
Marjan Toš, <i>Valentina Varl: Pohorsko steklo – steklo z dušo</i>	221
Nada Šabec, <i>Thomas F. Magner, Dunja Jutronić:</i> <i>Rječnik splitskog govora – A Dictionary of Split Dialect</i>	222
Jožica Čeh, <i>Prvi slovenski narečni roman.</i> <i>Jože Ftičar: Za nápršnjek vedrine I, II</i>	224

Plovba proti toku

Stanislav Južnič*

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 629.553(091):929Gruber G.

Stanislav Južnič: Plovba proti toku. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 78=43(2007), 2–3, str. 5–36

Posegamo med zanimive, doslej malo znane okoliščine Gruberjeve izdelave modela *strojne ladje* za plovbo proti toku. Objavljamo poročilo o njegovih začetnih poskusih v habsburški monarhiji, vzporednih zgodnjim uspehom Francozov, Američanov in Angležev. Gruberjev model primerjamo z dosežki njegovih sodobnikov. Ugotavljamo, da je Jurij Vega zapustil službo pri Gruberju na reki Muri sredi pogajanj o poskusih s *strojno ladjo*. Skušamo oceniti, zakaj so Gruberjeva prizadevanja tako hitro potonila v pozabo po smrti Marije Terezije.

1.01 Original Scientific Article

UDC 629.553(091):929Gruber G.

Stanislav Južnič: Upstream Navigation. Review for History and Ethnography, Maribor 78=43(2007), 2–3, pp. 5–36

Gruber and his staff built the model of the “machine ship” in 1779/1780. The manuscripts concerning their ship are discussed for the first time. Vega left the job under Gruber’s supervision during the negotiations for the “machine boat” experiments. Gruber’s model of the “machine ship” was comparable with the contemporary achievements in France, England and even in the newly established USA. Some rough guesses about the reasons why Gruber’s pioneering work went into oblivion so quickly after the death of the Empress Maria Therese were put forward.

* Dr. Stanislav Južnič, dipl. ing. fizike – AMNIM, d. o. o., Center za znanstveno vizualizacijo, Ljubljana, Stanislav.Juznic-1@ou.edu; stanislav.juznic@fmf.uni-lj.si

Uvod¹

Gabrijel Gruber je bil direktor prvega od obeh sektorjev Navigacijske uprave za reke v habsburški monarhiji od 4. 6. 1772 do 1. 5. 1781. Največ težav je imel seveda s plovbo proti toku. Okoliščine so nanesele, da je najpomembnejše poskuse za sodobnejšo plovbo po rekah navzgor opravil ravno na Štajerskem.

Plovba proti toku

Gruber in številni drugi raziskovalci so poskušali izboljšati plovbo proti toku, dokler se to pred dvema stoletjema ni posrečilo predvsem parnikom.

Prvi parniki

Ideja parnika je seveda že stara. Izum parnika so si pripisovali predvsem Britanci, Američani, Španci, Francozi in Italijani,² manj pa prebivalci srednje Evrope ali celo Rusi. Kapitan Blasco de Garay je dne 17. 6. 1543 v tajnosti preizkušal parnik Sv. Trojice, nosilnosti 209 ton, v Barceloni pred pomorskimi strokovnjaki cesarja Karla V. Po drugih virih naj bi zgradil le bojno ladjo s paro in vrelo vodo za polivanje sovražnikov s pogonskim kolesom na lopatice.

Leta 1588 so skušali vesla nadomestiti s kolesom na lopatice, Edward markiz de Worchester pa je hotel leta 1651 poganjati kolo s parnim strojem. Denis Papin (*1647; †1712) je pisal o parniku že leta 1690, leta 1698 pa je na krov postavil Savaryjev parni stroj z dvema kolesoma ob bokih ladje. Njegovo delo je v pismu oblastem v Hannoveru 13. 7. 1707 podprl Papinov prijatelj Leibniz. Žal so Papinu parnik pred očmi uničili čolnarji z reke

¹ Raziskavo z mojim desetdnevним študijem v graškem *Steiermärkischen Landesarchiv*u sta denarno podprla Mellonov sklad Univerze v Oklahomi v okviru projekta »The Golden Century of Slovenian Mathematical Sciences« in Ministrstvo za obrambo Republike Slovenije v okviru projekta »Podpolkovnik Jurij Vega, vojak in balistik«. Za pomoč se zahvaljujem dr. Brunu Besserju, dr. Karlu Močniku, Igorju Zemličiču, prof., dr. Mariji Hernji Masten, dr. Matevžu Koširju, mag. Aleksandri Serše, mag. Danieli Juričič-Čargo in anonimnemu recenzentu.

² Russell, John Scott, *On the Nature, Properties, and Applications of Steam and on Steam Navigation*. Edinburgh: Adam and Charles Black, 1841, str. 223; Stuart, Robert, *Historical & Descriptive Anecdotes of Steam Engines*. London: Eightman & Co., 1829, str. 485–486; Gilfillan, S. Colum, *Inventing the Ship: a Study of the Inventions Made in her History Between Floating Log and Rotorship; a Self-Contained but Companion Volume to the Author's »Sociology of Invention«; with 80 Illustrations, Bibliographies, Notes and Index*. Chicago: Follett Pub. Co., 1936, str. 77.

Weser (Vezere) 7. 9. 1707, gotovo v strahu pred *nevarnim* tekmečem. Papin je nameraval pluti iz mesta Kessel po rekah Fulda in Weser v Severno morje vse do Anglije, kjer bi blestel s svojim izumom. Prav v krajih Papinove nesreče se je sto let prej v Fuldi rodil sloviti izumitelj Athanasius Kircher. Po finančni polomiji je vztrajni Papin z Leibnizovim priporočilom skušal vseeno uveljaviti svoj parnik pri Kraljevi družbi v Londonu, vendar ga je Newton zavrnil kot Leibnizovega prijatelja.³ Mimo Newtona seveda ni mogel, umrl je v Londonu kot siromak. Tako je pionirsko raziskovanje parnikov v nemškem cesarstvu prenehalo za sedem desetletij, vse do Gruberjevih dni.

Papinovo delo so nadaljevali Angleži desetletje po njegovi smrti. John Dickens je 26. 2. 1724 sestavil parnik, obenem pa tudi naprave za dvigovanje vode parnim strojem.⁴ Maršal grof de Saxe (* 1696; † 1756) je leta 1732 predložil francoski akademiji pogon ladje z volovi oz. konji;⁵ ladja je plula po Seni med Rouenom in Parizom, morebiti celo na parni pogon. Johnatan Hulls (* 1699; † ?) je patentiral parnik decembra 1736, kralj Jurij II. pa mu je zagotovil monopol za štirideset let. Uspešno ga je preizkusil s strojem, podobnim Newcomenovemu, za dvigovanje vode in ga celo opisal v knjižici naslednje leto. Na naslovnici in na zadnji strani je narisal svoje plovilo, sliki pa so pozneje večkrat ponatisnili. Primernejši se mu je zdel majhen parnik za vleko velikih ladij v pristanišča in iz njih, kot da bi parni stroj postavili na veliko otovorjeno ladjo, kjer bi zavzel preveč prostora.⁶ Po uporabi priročnejših Wattovih parni strojev so takšen pogled seveda opustili.

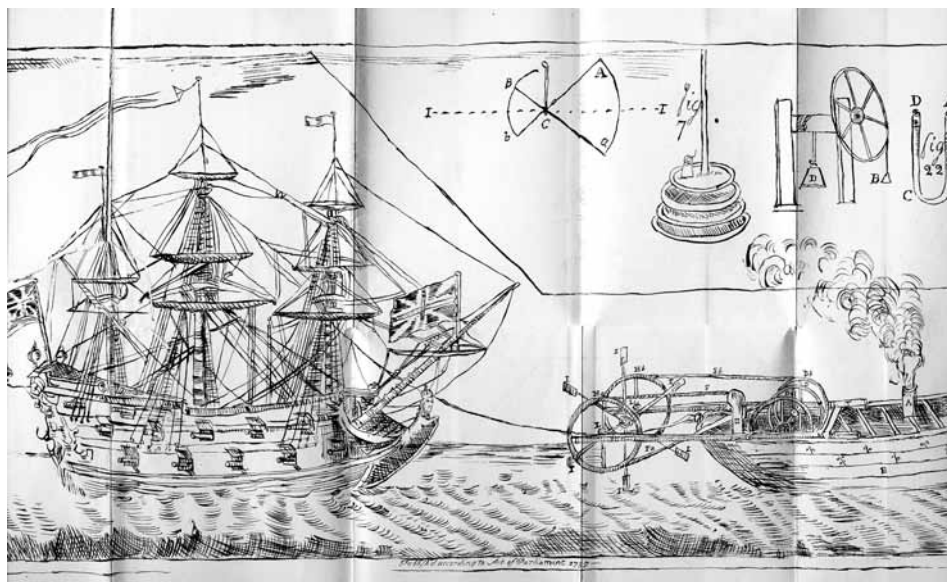
³ Ernouf, baron, *Denis Papin sa Vie et son Oevre (1647–1714)*. 4. izdaja. Paris: Librairie Hachette et. C., 1888, str. 135, 136, 147, 149; Radunz, Karl, *100 Jahre Dampfschiffahrt 1807–1907*. Rostock i. M.: C. J. E. Volckmann Nachfolger, 1907, str. 20–21; Kennedy, John, *The History of Steam Navigation*. Liverpool: Charles Birchall, 1903, str. 2; Hinkel, Raimund, *Wien an der Donau. Der grosse Strom, seine Beziehungen zu Stadt und die Entwicklung der Schifffahrt im Wandel der Zeiten*. Wien: Christian Brandstätter, 1995, str. 181.

⁴ Woodcroft, Bennet, *A Sketch of the Origin and Progress of Steam Navigation from Authentic Documents*. London: Taylor, Walton, and Maberly, 1848, str. 10.

⁵ Meissner, Nicolaus Napoleon Wilhelm, *Geschichte und erklärende Beschreibung der Dampfmaschinen, Dampfschiffe, und Eisbahnen: nebst einer Erläuterung der Natur der Wasserdämpfe und der dabei vorkommenden Kunstdrucke, für diejenigen denen Kenntnisse in Mechanik, Mathematik und Physik fehlen nach Bernoulli, Millington, Prechtel, Wood, und andern Werken*. Leipzig: G. Fleischer, 1839, str. 96; Vaněček, Jan (ur. Sutnar, Ladislav), *Počátky paroplavby v význam Resslerovy vrtule pro její vývoj*. Praga: Archiv pro dejiny prumyslu, obchodu a technické prace, 1938, str. 19.

⁶ Hulls, Johnatan, *A Description and Draught of a New-invented Machine for Carrying Vessels or Ships Out of, or Into any Harbour, Port, or River, Against Wind and Tide, or in a Calm. For which his Majesty has Granted Letters Patent, for the Sole Benefit of the Author, for the Space of Fourteen Years*. London: Printed for the Author, 1737; Kennedy, The History, 3.

Admiralstvo je Hullsov načrt vseeno proglasilo za neizvedljiv. Newcomenov stroj je bilo kljub domiselni uporabi škripcev in vrvi težko prirediti za vrtenje. Pozneje, leta 1754, je Hulls objavil celo navodila za uporabo logaritmičnega računalja. Kljub vsemu je tudi on umrl kot siromak v Londonu.

Slika 1: Leva stran slike Hullsovega parnika na koncu njegove knjige

O parnikih sta premišljevala še Daniel Bernoulli in njegov peterburški sodelavec Leonhard Euler. Bernoulli je leta 1738 enakovredno primerjal pogon ladje z reakcijsko silo vode s pogonom vetra v jadrih, ki so bila tedaj v navadi.⁷ Leta 1752 je med prvimi predlagal uporabo vijaka kot propelerja, kar je pozneje uspešno razvil Ressel. Leta 1753 je Bernoulli kot zunanji član dobil nagrado pariške akademije za najboljšo razpravo o pogonu ladij brez vetra po razpisu, naslovljenem: »... *la manière la plus avantageuse de suplérer à l'action du vent sur les grands Vaisseaux, soit en y appliquant les rames, soit en employant quelqu'autre moyen que ce puisse être*«. ⁸ Ob Bernoulliju so tekmovali še njegov prijatelj Leonhard Euler, Jacques Mathon de Lacour (* 1712; † 1770) in Gauthier.

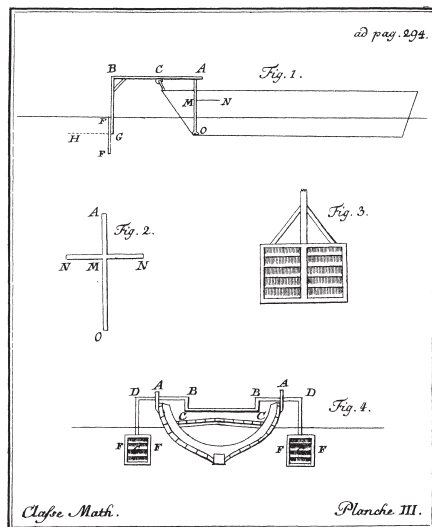
⁷ Bernoulli, Daniel, *Hydrodynamica*. Argentorati: Joannis Reinhold Dulsecker, 1738. Prevod: *Hydrodynamics*. New York: Dover, 1968, str. 331; Euler, Johann Albert, Sur les diverses manières de faire avancer les vaisseaux, sans employer la force de vent (Traduit du Latin). *Histoire de l'Académie Royale des Sciences et les Belles-Lettres de Berlin 1764*. Berlin: Haude et Spener. 20 (1766) 240–294, tu str. 264.

⁸ *Histoire de l'academie Royale des sciences. Année 1753*. Amsterdam: Schreuder, Mortier, 1762: 449.

Daniel Bernoulli je v tem času raziskoval magnetne in kompase, leta 1769 pa je za nagrado pariške akademije preučil še morske tokove, uporabo vetra, vesla in drugačne pogone ladij, vključno s parnim strojem, vijačnim propelerjem in reaktivnim pogonom, ki je pozneje vplival na Benjamina Franklina in Rumseyja.⁹ Bernoulli je na osnovi izračunov zavrgel pogon s topniškim smodnikom, vrelo vodo ali Newcomenovim parnim strojem. Dal je prednost veslom in vijaku. Leta 1771 je Bernoulli za akademijo raziskal še možnosti za manjše vlaženje ladje med plovbo.¹⁰

Leta 1760 je švicarski duhovnik Jean Alexandre Genevois iz Berna objavil v Londonu načrt za napenjanje vzmeti s paro in z drugimi silami. Sproščanje vzmeti bi nato s plavutmi poganjalo ladjo po sistemu, imenovanem *palmipède*. Italijanski fizik Serafino Serrati naj bi po nekaterih virih preizkušal parnik na reki Arno.¹¹ Slovaški fizik nemškega rodu, Johann Andreas Segner (* 9. 10. 1704 Bratislava; † 5. 10. 1777 Halle), je v Göttingenu in Halleju raziskoval turbine ter sodeloval z Leonhardom Eulerjem. Eulerjevo delo je nadaljeval njegov sin Albert Euler, ki je leta 1764 pri berlinski akademiji opisal reakcijski pogon ladje brez vetra s kolesi, podobnimi vetrnicam. Razlikoval je pogon z udarci lopatic kolesa in pogon s silo reakcije vode. Sledil je mnenju Bernullija in kljub morebitnim posmehom sile reakcije ni imel za manj pomemben pogon ladij od samih že utečenih vesel. Kolo naj bi poganjali ljudje, za katere je po očetovem vzoru natančno izračunal prenos sil;¹² parnega stroja ni posebej omenil. Euler starejši je leta 1776 objavil popolno teorijo navigacije, vendar v njej ni posebej razpravljal o pogonskih silah pare ali konj, temveč je razvil splošno matematično teorijo plovbe.

Slika 2: Prva skupina slik razprave Alberta Eulerja o plovi brez uporabe vetra: namestitve pogonskih koles ob boku ladje (Euler, 1764/1766, Planche III)

⁹ Sutcliffe, Andrea J., *Steam. The Untold Story of America's First Great Invention*. New York: Palgrave MacMillan, 2004, str. 9, 10.

¹⁰ Grigorjan, A. T., Kovalev, B. D., *Daniel Bernoulli*. Moskva: Nauka, 1981, str. 307.

¹¹ Gilfillan, *Inventing the Ship*, 77, 106; Genevois, Jean Alexandre, *Some New Inquiries Tending to the Improvement of Navigation (Quelques découvertes pour l'amélioration de la navigation)*. London, 1760.

¹² Vaněček, *Počátky paroplavby*, 20; Euler, *Sur les diverses manières*, 241, 245, 263.

Grof Joseph d'Auxiron (* 1747; † 1778) je svoj model leta 1774 preizkusil na Seni pri Parizu in skupaj s prijateljem vitezom Mouninom podpiral markiza Claudeja de Jouffroyja d'Abbansa (* 1751; † 1832). D'Auxiron je leta 1770 zapustil armado, da bi sestavil parnik. Leta 1771 in 1772 je načrte predstavil ministru za poljedelstvo, to je bil takrat Henri-Léonard-Jean-Baptist Bertin, grof de Bourdeilles (* 24. 3. 1720 Périgueux; † 1792 Spa v Belgiji), ki je za idejo 22. 4. 1772 navdušil še kralja. Kralj je zagotovil d'Auxironu petnajstletni monopol pri izdelovanju rečnih parnikov in predlagal preizkus njegovega izuma pred akademiki. Bertin je bil honorarni član pariške akademije; na najvišji ravni je povezoval znanost in politiko. Leta 1774 je postal minister za zunanje zadeve, tako da je vodil znanstveno sodelovanje med francoskimi jezuiti, Hallersteinom in kitajskim cesarjem v Pekingu.

Družbo za parnike so 21. 5. 1772 sestavili d'Auxiron, Jouffroy, grof Dijon, markiz d'Yonne in Follenai z enakimi vložki v skupnem znesku 15.000 frankov. Decembra 1772 so začeli z gradnjo parnika, ki pa je septembra 1774 potonil zaradi netesnosti; d'Auxiron je kmalu za tem umrl po srčnem napadu. D'Auxiron in Follenai sta bila sošolca s topniške šole, kjer je vedno bolj matematični pouk balistike spodbujal k tehniškim izumom. Kot mlada kapitana legije v Loreni sta skupno snovala izume; Follenaiju pa so bile zvezde bolj naklonjene in je pozneje postal maršal.

Kralj je d'Auxironov monopol prenesel na Jouffroyja, ki je konec leta 1775 prišel v Pariz. Markiz Ducrest je podprl projekt; njegova beseda je

Slika 3: Claude Jouffroy d'Abbans 15. 7. 1783 v Lyonu pred številnimi gledalci preizkuša parnik.

imela veliko veljavo, saj je bil polkovnik v Auvergneju, brat *madame de Gentilis* in član Akademije. V končni izvedbi so Jouffroyjeve načrte sicer nadomestili z bolj obetavnimi idejami Jacquesa-Constantina Périerja (* 1742; † 1818 Pariz), mehanika iz Pariza, ki si je pripeljal Wattov parni stroj iz Soha in uredil tovarno pri Parizu. Périer je v letih 1778–1781 uporabil parni stroj za pogon črpalk pariškega vodovoda. Leta 1774 so parnik preizkusili na Seni, vendar je zaradi premajhne moči komajda plul. Périer je poskus ponovil še leta 1775.¹³ Sredi leta 1799 je za Fultona sestavil napravo za izdelovanje vrvi,¹⁴ pozneje pa je gradil celo parnike.

Jouffroy se je umaknil na svojo podeželsko posest in junija 1776 preizkušal nove modele parnikov na reki Doubs ob švicarsko-francoski meji v Frenche Comté med Montbéliarrom in Besançonom z Wattovim parnim strojem na ladji, dolgi 40 in široki 6 čevljev, z vesli v obliki račjih plavuti, podobnih Genevoisovim iz leta 1760. Eksperimente je ponovil še na reki Saône (Satne) leta 1780, v času Gruberjevega dela na modelu *strojne ladje*. Lyon je bil tisti čas pomembno industrijsko središče, saj so poskus z balonom ponovili v kraju Vaise pri Lyonu 19. 1. 1784, le malo za uspehom bratov Montgolfier pri Parizu. Jouffroy je imel v Lyonu strica kanonika, ki mu je veliko pomagal.

Frerèjean je Jouffroyju leta 1780 sestavili parnik v Lyonu na reki Saône, težak 50 ton, dolg 150 čevljev in s spremenjenim pogonom na kolo. Uspešni javni preizkus je opravil v Lyonu 15. 7. 1783. Parnik, dolg 140 čevljev (45 m) in širok 5 m, je prvič zaplul proti toku. Priče so 18. 8. 1783 s podpisi potrdile uspešnost poskusa. Žal je bil Jouffroyju monopol kljub temu odvzet, saj si številni pomembni Parižani iz same nečimrnosti niso hoteli poskusa ogledati v provinci. Nesrečni izumitelj se je tako moral ponovno pridružiti armadi. Morda prizadevanja Gruberja in Štajerske kmetijske družbe zunaj prestolnice iz podobnih vzrokov niso navdušila Dunajčanov tri leta pred Lyonskimi poskusi.

Po revoluciji se je Jouffroy d'Abbans pridružil rojalistom in leta 1790 zapustil Francijo. Vojskoval se je kot topničar pod poveljstvom grofa Mirabeauja. Leta 1816 je Jouffroy objavil knjigo o parnikih in osnoval družbo za parnike v Petit-Bercyju pri Parizu, ki pa ni bila posebno uspešna. S svojimi parniki je slabo služil zaradi hude konkurence, zato je leta 1816 nehal prevažati potnike.¹⁵

¹³ Šolić, Franjo, *Istorija parnog stroja i parobroda*. Beograd: Tehnička knjiga, 1950, str. 15; Meissner, *Geschichte*, 96; Vaněček, *Počátky paroplavy*, 21.

¹⁴ Sale, Kirkpatrick, *The Fire of His Genius: Robert Fulton and the American Dream*. New York: Free Press, 2001, str. 70.

¹⁵ Rowland, K. T., *Steam at Sea. A History of Steam Navigation*. New York/Washington: Praeger, 1970, str. 19; Ray, Monique, *L'Experience de Jouffroy d'Abbans en 1783 et la navigation à vapeur dans la région lyonnaise*. Lyon: Musée historique de Lyon, 1983, str. 7, 19, 35.

Jouffroy d'Abans si ni uspel zagotoviti odločilne podpore oblasti; njegova prizadevanja je pozneje nadaljeval sin, markiz Achille de Jouffroy. Takoj po vrnitvi iz Gorice v Pariz je Augustin Louis baron Cauchy (* 1789; † 1857), gotovo hud zaradi dolgotrajnega večdnevnega potovanja v kočiji in na počasnih plovilih, pohvalno opisal Achillejev parni stroj za pogon ladje. Achille je postavil pogonsko kolo na rep ladje, in sicer z lopaticami, podobnimi dvojni labodji plavuti. Poskrbel je za boljše izgorevanje v vakuumskem prostoru parnega stroja; na poskusno vožnjo je povabil še Cauchyja.¹⁶

Jezuit François-Napoléon-Marie Moigno (* 1804; † 1884) in njegov prijatelj Cauchy sta dolgo podpirala Achillejev izum parnika, ki pa se je izkazal s finančno polomijo. Zato je Moigno moral izstopiti iz jezuitske družbe, Achille pa se je raje lotil izboljšav parnih lokomotiv na pravkar začelih francoskih železnicah. Achille je med dve širokotirni tračnici postavil še tretjo, vzdignjeno za četrto metra; po njej je parni stroj lokomotive z orjaškim kolesom poganjal kompozicijo. Novost se je Cauchyju zdela bolj stabilna pri vožnji in predvsem pri zaviranju, saj je Achille postopno odvezemal paro parnemu stroju. Seveda je bilo trženje tudi to pot *Achillova peta* in novi izum je kljub Cauchyjevi podpori kmalu romal v pozabo.

Cauchy je ostro protestiral ob prvih železniških nesrečah, ki naj bi jih povzročila preobremenjenost, saj so skušali vleči in porivati preveč vagonov kar z dvema *hlaponoma*.¹⁷ Zato so mu bile Achillejeve novosti všeč. Pohvalno je ocenil Achillejeve izume parnika in železniškega motorja v poročilih pariški akademiji z dne 2. 11. 1840, 12. 6. 1843 ter 3. 8. 1846.¹⁸

Cauchy se je za probleme javnega prevoza zanimal že med svojimi potovanji po Evropi, ko je 19. 10. 1832 pariškim akademikom predlagal izboljšave. Tistega leta je v Franciji začel voziti prvi vlak na parni pogon; v Trst pa je dunajski vlak pripeljal šele v letu Cauchyjeve smrti.¹⁹

¹⁶ Cauchy, Augustin, Rapport sur le nouveau système de navigation à vapeur de M. le marquis Achille de Jouffroy. C. R. 11 (2. 11. 1840) 678. Ponatis: *Oeuvres complètes d'Augustin Cauchy. Publiées sous la direction scientifique de l'Académie des sciences et sous les auspices de M. le Ministre de l'instruction publique*. Paris: Gauthier-Villars, 1/5 (1885) 424–431. Tu str. 424, 426–427; Jouffroy, d'Abans Achille D. E., *Des bateaux à vapeur, Précis historique de leur invention, essai sur la théorie de leur mouvement, et description d'un appareil palmidède applicable à tous les navires ... Précédé des deux rapports de l'Académie des Sciences*. Paris: L. M. Augustin, 1841.

¹⁷ Cauchy, Augustin, Rapport sur le système proposé par M. de Jouffroy pour les chemins de fer. C. R. 23 (16. 11. 1846) 911. Ponatis: *Oeuvres*. 1/10 (1897) 202–205, tu str. 203.

¹⁸ Belhoste, Bruno, *Augustin-Louis Cauchy. A Biography*. New York: Springer-Verlag, 1991, str. 1, 179.

¹⁹ Belhoste, *Augustin-Louis Cauchy*, 156; Šorn, Jože, *Začetki industrije na Slovenskem*. Maribor: Založba Obzorja, 1984, str. 198.

Vožnja proti toku Mure in Donave

Med vsakdanje urejevanje toka reke Mure in Donave so v duhu tedanjega časa posegli izumitelji in vladarji. Prednosti parnikov za plovbo proti toku sprva še niso bile očitne, saj so bili pred Wattom parni stroji pretežki in okorni.

Johann Matthias Hepe (Hopp, * Mainz) je prišel v habsburško monarhijo leta 1765, da bi sestavil ladjo za plovbo proti toku Donave. Leta 1766 je Marija Terezija razpisala 1000 fl nagrade za konstruktorja takšne ladje, ki pa se pred uveljavitvijo parnikov ni posrečila. Leta 1772 so v ogrsko polovico monarhije povabili še druge ladijske mojstre iz Hepejevega domačega Mainza.

Leta 1773 so dunajske oblasti s Hepejevo pomočjo v Karlovcu gradile veliko rečno fregato na vesla,²⁰ ki jo je pozneje uporabljal Gruber. Dne 28. 6. 1773 je Marija Terezija prišla osebno pogledat ladjo. Za 500 gld jo je zgradil Hepe in z njo 25. 7. 1773 zaplul v Klostenburg ob Donavi blizu Dunaja, 3. 2. 1774 pa v Zemun pod poveljstvom nadporočnika Georga Ludwiga Lautererja (* 1745 Maribor; † 1783). Lauterer je sestavil zelo uporaben zemljevid Donave in pozneje vodil prvo odpravo Korošca Antona Matthäusa Willeshovena z Dunaja v Cherson ob izliv Dnjepra. Hepejev sin, inženir Stanislav Hepe, je postal direktor gradbene direkcije v Budi.

Dne 1. 8. 1777 je Marija Terezija izdala patent za boljša in daljša potovanja na renski način z ladjami iz trdega hrastovega lesa, opremljenimi s sidri na temeljih mehanike in fizike.²¹ Konec leta 1778 je Marija Terezija na dvoru prejela *anonimno* prošnjo tujca, nastanjenega v Leopoldstadtu, naslovljeno »*Mémoire sur la remorque des Batteaux par les machines à feu*«. Cesarica se je o avtorju seveda pozanimala in je veliko vedela o njegovem *nerodnem* zasebnem življenju, vendar prosilec po lastni izjavi *ni bil v njeni službi*.²² Marija Terezija je izum zavračala tudi zaradi dvomov v osebno moralo prosilca.²³

²⁰ Herkov, Zlatko, *Gradnja ratnih brodova u Kraljevici 1764–1767: Iz povijesti Titovog brodogradilišta u Kraljevici*. Pazin: Historijski Arhiv Pazin; Rijeka: Historijski Arhiv Rijeka, 1979, str. 84–85, 90, 130, 186.

²¹ Neweklowsky, Ernst, *Die Schifffahrt und Flosserei im Raum der oberen Donau*. 1–3. Linz: Oberösterreichischer Landesverlag, 1952, 1954, 1964, 1: 50.

²² »... *pas le bonheur d'être employé au service de Leur Majestés Impériales et royales* ...« (Kurzle-Runtscheiner, Erich, *Die ersten Versuche einer Dampfschiffahrt auf der Donau von Maria Teresiens Zeiten bis zur Gründung der ersten Donau-Dampfschiffahrts-Gesellschaft 1779–1829. Beiträge zur Geschichte der Technik und Industrie. Jahrbuch des Vereines deutscher Ingenieure herausgegeben von Conrad Matschoss Berlin*. 18 (1928) 69–72, tu str. 69–71).

²³ Hinkel, *Wien an der Donau*, 121.

Marija Terezija je 11. 1. 1779 rokopis prošnje predala tajnemu svetniku grofu Francu Kolowratu, ministrstvu za kovanje denarja in rudarstvo, in Wenzlu Antonu knezu Kaunitz-Rietbergu (* 1711; † 1794), ki je bil dvorni in državni kancler v letih 1753–1792. Prosilec je zapisal, da že dve leti z velikim trudom in stroški rešuje problem. Kotla ni izoliral, da bi se izognili problemom zimske zmrzali. Cilinder je sestavil iz železa ali druge kovine oz. iz lesa. Ladjo je poganjal s kolesom na lopatice. V zadnjem času je s poskusi reševal problem prenosa sile s parnega stroja na kolo. Cesarico je prosil za gmotno podporo pri gradnji parnika v uporabni velikosti z dvema bakrenima valjema parnega stroja, kot so jih že desetletja uporabljali v rudniku Banská Stiavnica. Cesarica je odobrila uporabo obeh naprav, ki ju trenutno niso potrebovali v rudniku.²⁴ V rudniku ni bil Wattov, temveč Newcomenov parni stroj, ki pa za parnik ni bil najbolj primeren.

Kolowratu in cesarici se je uporaba nove ladje zdela vprašljiva in še neznana, stroj pa prevelik in pretežak. Model so zgradili v Leopoldstadtu, najstarejšem predmestju Dunaja ob Donavskem kanalu na današnjih Obere in Untere Donaustrasse. Predvideni valj naj bi bil visok 10 čevljev; tako bi za dva valja potrebovali 100 centov kovine po najnižji ceni 50 florintov za cent, torej skupno okoli 5000 fl. Kolowrat cen ostalega potrebnega bakra ni mogel izračunati zaradi pomanjkljivih podatkov v pismu prosilca; opozarjal pa je na previdnost. Marija Terezija je v pismu Kaunitzu omenila še dodatne stroške prevoza. Tako danes neznani *tujec* v Leopoldstadtu leta 1777 in 1778 ni posebno uspešno sestavil parnika kot *stroja brez konj* na atmosferski Newcomenov parni stroj z lesenim cilindrom.²⁵ Nadaljnja usoda tega parnika ni znana, verjetna pa je povezava s malo poznejšim Entnersfeldovim in Gruberjevim delom.

Rudarski uradnik Josef Tlustos je sestavil ladjo, dolgo 16 klafter po 1.8965 m, torej skupaj malo nad 30 m. Široka je bila 9 čevljev. Z Dunaja jo je dne 10. 7. 1780 po 27-dnevni plovbi prepeljal v Linz. Pričakale so ga množice ljudi. Uporabljal je palice, oblikovane kot sidra, vendar poskusa pozneje niso ponavljali.²⁶ Na krovu ni imel parnega stroja; zato ob nadaljnjem razvoju plovbe ni imel pravih možnosti. Podobno kot poldrugo stoletje pozneje evropski izumitelji mehanske televizije v tekmovanju z ameriško elektroniko, tudi mehanski modeli plovbe proti toku kmalu niso

²⁴ »... Autorisent gracieusement les Départements respectives à me prêter deux des cylindres provenants des machines à feu, qui ont existé ci-devant aux mines, et qui y sont actuellement hors d'usage...« (Kurzel-Runtscheiner, Die ersten Versuche, 70).

²⁵ Anonymer Vorschlag durch Anwendung einer Maschine ohne Pferde gegen den Fluss zu fahren, 11. 1. 1779, Österreichischen Bundesarchiv; Neweklowsky, *Die Schifffahrt*, 1: 51; Hinkel, *Wien an der Donau*, 54, 121.

²⁶ Neweklowsky, *Die Schifffahrt*, 1: 51.

mogli tekmovati z ameriškim razvojem parnikov. Elektronika ali parni stroj sta se sprva zdela okorna; vendar sta oba obetala velike možnosti za miniaturizacijo, ki so prinesle uspeh. Elektronska televizija in parnik sta si mehanizme prenosa slike oz. pogona ladje v veliki meri sposodila od svojih mehanskih predhodnikov. Tako kot so elektronko kmalu nadomestili polprevodniki, so tudi parnike danes že opustili v prid motorjev na notranje izgorevanje.

Friderich Franz Edler von Entnersfeld (Entressfeld, Entersfeld, * 1731 ali 1733 Dunaj; † 6. 12. 1797 ali 1799 Dunaj)²⁷ je na Dunaju načrtoval ladjo za plovbo proti toku, v rokopisih in v Entnersfeldovih spisih dosledno imenovano *Maschinenschiffe*. Izobrazil se je v domačem okolju oz. kar sam. Leta 1764 se je zaposlil pri češko-avstrijski dvorni pisarni, leta 1765 pa je postal koncipient v prezidenčnem uradu in je dobil plemiški naslov. Njegov sin Ferdinand Edler von Entnersfeld (* 1768 Dunaj; † 16. 12. 1816 Dunaj) je bil zadnji potomec rodovine.

Entnersfeld je bil v službi Cesarice in je tam bržkone ostal tudi leta 1778; tako ni mogel biti enak *anonimnemu nemoralnemu* prosilcu iz leta 1778. Leta 1782 je bil član kmetijskih družb v Gradcu, Ljubljani, Celovcu, Dunaju in Peterburgu,²⁸ knežji dvorni svetnik v Passauu ter član ekonomske družbe na Dunaju.²⁹ Leta 1777 je Štajerska kmetijska družba nagradila njegov spis o gozdarstvu; leta 1782 je izdala nagrajeno pisanje in takoj za njim še Entnersfeldova razmišljanja o izboljšavah domačih peči, s katerimi se je nekoliko prej ukvarjal tudi Benjamin Franklin. Franklin je svoja dognanja objavil leta 1744 v Philadelphii, leta 1775 in 1788 pa so prevoda njegovega dela objavili v Milanu ter v Benetkah.

Entnersfeld je bil član Kranjske kmetijske družbe od vsega začetka (1767) in je v njenem tedniku leta 1776 objavil dve razpravi. Leta 1770 pa

²⁷ <http://www.koeblergerhard.de/juristen/tot/toteSeite112.html>; Geßner, G. (ur.), *Oesterreichische Familien Arhiv. Vol 1*. Neustadt: Degner. 1963, str. 281.

²⁸ *Императорское Вольное Экономическое Общество к Поощрению в России Земледелия и Домостроительства*, ustanovljeno 1765, je izdajalo: *Trudy Imperatorskogo Vol'nogo Ekonomicheskogo Obshestva=Travaux de la Société Impériale Libre Economique=Arbeiten der Kaiserlichen Freien Oekonomischen Gesellschaft*. 1765–1770 (zvezki 1–15), imenovano tudi: *Trudy Vol'nogo Ekonomicheskogo Obshestva k Pooshchreniyu v Rossii Zemledelija i Domostroitel'stva.=Abhandlungen der freyen oekonomischen Gesellschaft in St. Petersburg: zur Ausmunterung des Ackerbaues und der Hauswirtschaft in Russland*. St. Petersburg/Riga/Leipzig/Mietau: In der Hartknochischen Buchhandlung.

²⁹ *Ökonomische Gesellschaft Wien* (<http://www.koeblergerhard.de/juristen/tot/toteSeite112.html>); Entner von Entnersfeld, Friedrich Franz, *Abhandlung, von den eigentlichen Ursachen der Viehseuchen, dann einige Präservativ- und Kurativmitteln dagegen (Weizensteinbrand)*. *Neue Sammlung nützlicher Unterrichte (Laybach) (Vierte Sammlung nützlicher Unterrichte, herausgegeben von der kaiserlich königlichen Gesellschaft des Ackerbaues und nützlicher Künste im Herzogthume Krain)*. 4 (1779) 127–156, tu str. 127.

so pri Kranjski kmetijski družbi preizkušali bržkone Entnersfeldov stroj za ruvanje štorov.³⁰

Leta 1779 je Entnersfeld pri Uporabni zbirki Kranjske kmetijske družbe objavil razpravo o krmljenju živine in o hlevih. Skliceval se je na dvornega svetnika Raaba, omenjal uporabo soli, posebno pri slani vodi Nizozemcev za zdravljenje živine,³¹ in uporabljal delo ruskega splošnega zdravnika Fischerja. Leta 1765 je Entnersfeld obiskal rudnik Idrija skupaj z neimenovanim učiteljem mineralogije in metalurgije. V tem času je bil Scopoli že v Idriji, Hacquet pa je prišel naslednje leto (20. 9. 1776). Scopoli je bil zdravnik v Idriji med letoma 1754–1769, profesor kemije in direktor na tamkajšnji metalurški in kemični strokovni šoli (23. 9. 1763–1769), nato tudi profesor mineralogije in metalurgije na rudarski akademiji v Štiavnici na Slovaškem do leta 1776. Tako je bil prav on bržkone Entnersfeldov spremljevalec.

Velik del knjig v 80-ih letih 18. st. je Entnersfeld posvetil političnim in gospodarskim temam, ne pa več toliko tehniškim vprašanjem. V to smer je bila usmerjena tudi njegova poklicna pot. Leta 1791 je objavil učbenik ekonomije, leta 1794 pa je postal izredni profesor ekonomije na dunajski univerzi, kjer je predaval sloviti Sonnenfels.

Na 61 straneh nepaginiranega nagrajenega spisa o gozdarstvu je Entnersfeld zelo hvalil naravne danosti na Štajerskem. Omenjal je grofa Buffona, Henrija-Louisa Duhamela de Monceauja (Du Hamel, * 1700 Pariz; † 13. 8. 1782 Pariz), Réaumurja, Crammerja (sic!, Johann Andreas Cramer (* 1710/1723; † 1777/1780)) in Johanna Beckmanna (* 1739; † 1811);³² ob požaru na Dunaju pa tudi prizadevanja pl. Lamberga in dunajskega nadškofa kardinala Christophorja grofa Migazzija (* 1714; † 1803).³³ Du Hammel je veliko pisal o kmetijstvu, sadju, pa tudi o ladjedelništvu. Leta 1728 je bil sprejet v Pariško akademijo, leta 1755 pa je začel objavljati enciklopedično delo o gozdovih, ki je Entnersfelda predvsem zanimalo. Beckmann je bil profesor ekonomije na univerzi v Göttingenu, njegova dela pa je bral tudi

³⁰ Umek, Ema, Kranjska kmetijska družba 1767–1787. *Arhivi*. 29/1 (2006) 1–34, tu str. 6, 11, 12, 21.

³¹ Entnersfeld, *Abhandlung, von den eigentlichen Ursachen*, 145, 146, 150.

³² Entner von Entnersfeld, Friedrich Franz, *Die gekrönten Preisschrift des Herrn Friedrich edlen v. Entnersfeld, die Waldungs-Kultur betreffend. Unterricht von der Nutzbarkeit, und vom dem Gebrauche holzerparender Zimmer-Oefen (Beschreibung und Abzeichnung einiger neu erfundenen vieles Holz ersparenden eisenen Zimmeröfen. Von Herrn Friedrich Edlem von Entnersfeld, Mitglie der k.k. Gesellschaft des Ackerbaues, und der Freyenkünste in Steyermark, und jener zu Klagenfurt, Laibach, Wien, und Petersburg, auch Hochfürstl. Passauischer Hofrath), von eben demselben. Sammlung ökonomischer Schriften. Herausgegeben von der kaiser. Königl. Gesellschaft des ackerbaues und nützlicher Künste in dem Herzogthume Steyermarkt im jahre 1782. Graz: Widmanstetter, 1782, str. 43, 54.*

³³ Entnersfeld, *Die gekrönten Preisschrift*, 57.

Hacquet. Cramer je bil nizozemski strokovnjak za metalurgijo, kemijo pa je predaval v Leydenu. Med njegovimi poslušalci v učeni družbi v Leydenu je bil leta 1737 Gerhard van Swieten (* 1700; † 1772), ki je leta 1745 prispel na Dunaj in postal vodja sprememb v habsburškem šolstvu.

Entnersfeld je sestavil stroj za vrtnanje vijaka v les, s katerim so potem z dvojno silo vitla vlekli panje iz zemljišč, namenjenih poljedelstvu. Panj je z vijakom pritrdil na vitel z bobnom. Vijak je imel tri obroče, da so ga delavci lahko bolje privili v les. Dva delavca sta vijak privijala z uporabo dolgih drogov, tretji pa jima je pomagal s sekiro. Vijak je imel tudi sidri za dodatno pritrditev v panj. Domiselno napravo, ki jo je po uspešnem puljenju lahko premikal od panja do panja, je Entnersfeld hotel uporabljati za urejevanje polj, narisal pa jo je na treh nazornih slikah.³⁴

Na začetku nepaginirane razprave o pečeh na petindvajsetih straneh (1782) je Entnersfeld v prvem odstavku omenil svojo *strojno ladjo*: »Nedavno sem objavil« (žal, ni zapisal kje) »kratek opis in sliko strojne ladje, s katero lahko plujemo nasproti ali po toku z veliko manj dela in konj, veliko hitreje, kot s sedanjimi ladjami. Tu opisujem železno sobno peč kot nasprotje (ladje), pri kateri je vodo nadomestil element ognja. Novost odlično deluje in s pečjo prihranimo zaznavne količine lesa, kar bi imelo lahko precej vpliva na dobro gospodarjenje v državi.«

Entnersfeld je peč uporabljal doma, dvakrat pa jo je imenoval kar *Maschine*. Izum je ponudil Štajerski kmetijski družbi v Gradcu, pri tem pa je železo posebej lakiral. Peč je bila visoka eno klaftro, torej skoraj do stropa. Široka je bila 2, dolga pa 1,5 čevlja. Zaradi železnih delov jo je, žal, moral postaviti nekoliko nad tla. Seveda je vedel, da s tem izgubi nekaj učinkovitosti pri gretju. Temperaturo je meril s Réaumurjevim živosrebrnim termometrom. Na peč je postavil posodo z vodo, pekel pa je tudi meso. Svoj izum je ocenil na okoli 100 dukatov, na koncu spisa pa je narisal omaro in tri različne modele peči.

Seveda iz omembe na začetku razprave ni mogoče z gotovostjo določiti pogonske sile *strojne ladje*, čeprav je Entnersfeld omenil konje, pare pa ne. Očitno pa je bil pojem *Maschine* dovolj širok, da ga je lahko uporabil celo za peč. Izraz je imel tako v tedanji dobi precej širši pomen od današnjega. Opis *strojne ladje* je objavil nekaj prej, verjetno celo pred letom 1780, domnevno prav tako v spisih Štajerske kmetijske družbe ali katere druge od družb, ki so ga prištevale med svoje člane. Štajerska kmetijska družba je šele pozneje v 19. stoletju začela izdajati tednik, podoben tedniku Kranjske kmetijske družbe leta 1775 in 1776; tako je Entnersfeldov spis moral biti objavljen kje drugje.

³⁴ Entnersfeld, Die gekrönten Preisschrift, 46.

Gruber je gotovo spoznal Entnersfelda pred letom 1779/80, saj sta bila oba člana Kranjske kmetijske družbe s podobnimi interesi. Štajerska kmetijska družba je svojega člana Entnersfelda podpirala in je njegov načrt predala v obravnavo Navigacijski komisiji v Gradcu.³⁵ Navigacijsko komisijo so ustanovili potem, ko je Gruber pregledal reko Muro in 27. 6. 1774 popisal svoje vtise ob načrtih v spisu, naslovljenem *Anstände der Schifffahrt auf dem Murstrom*. Navigacijsko komisijo so sestavljali: navigacijski direktor Gruber, več oseb iz visokega plemstva kot zastopnikov vlade in štajerskih deželnih stanov ter *Hofkammerprokurator*. Komisija je iskala primerne postopke za pospeševanje plovbe po Dravi in Muri. Svoje predloge so dostavljali Guberniju v Gradcu, ki je odredil ustrezne ukrepe.³⁶ Verjetno niso delali poskusov v naravi, temveč so se omejili na gradnjo manjšega modela,³⁷ s kakršnimi je imel Gruber obilo izkušenj v svoji ljubljanski šoli. Poročila Gubernija kažejo, da je Gruber najprej dal zgraditi lesen *nosilni* model.

V imenu tričlanske komisije je tajnik Štajerske kmetijske družbe Karl von Haibe o novi ladji poročal Štajerski kmetijski družbi. Haibejevo poročilo z dne 3. 11. 1779 je bilo obenem odgovor na dopisa z dne 22. 9. 1779 in 27. 10. 1779. Haibe je menil, da je dobra stran izuma razmeroma cenen umetelno sestavljen pogonski mehanizem, primeren za pogon ladje z zadnje ali s sprednje strani. Naprava ima leseno vreteno s prenosnim lesenim vzvodom ob številnih okroglih palicah, postavljenih v vodno kolo. Haibe je naštel tri prednosti *strojne ladje*:

1. Tudi močno otovorjena se lahko *strojna ladja* brez težav giblje celo po toku navzgor.
2. *Strojna ladja* utegne nadomestiti številne može in konje za vleko, ki bi jih sicer potrebovali, še posebno ob neutrjenih obalah.
3. Potovanje je hitro in brez nepotrebnih zastojev, zato omogoča točne prihode. Ladja zlahka razvije izredno visoko stalno moč, enakovredno 8, 12, celo 24 delavcem, ne glede na spolzkost terena.

Dno *strojne ladje* ni ravno, temveč koničasto izbočeno v vodo, primerno za plovbo po Donavi in po drugih velikih rekah. Pozneje so tako obliko

³⁵ StLA, R+K, K 83, Wasser Sachen, fasc. 34, Aug 33 (3. 11. 1779) 1^r, 3^r.

³⁶ StLA, Miszellen K 393. Stara signatura: Landes Regirungs Archive, Navigationsakten im Kleinen Archiv, Sch. 471/43 (Hofkanzleidekret).

³⁷ Tremel, Ferdinand, Schifffahrt und Flösserei auf der Mur. *Jahresbericht des Akademischen Gymnasiums in Graz*. Graz. Separat, 1946. 1–51. Tu str. 39–41; StLA, Miszellen K 393, pismo 419. Stara signatura: Landes Regirungs Archive, Navigationsakten im Kleinen Archiv, Sch. 473, fasc. 419.

dna ladje sicer imeli za nestabilno, še posebej na morju.³⁸ Takšna ladja je imela težave med plovbo v plitvih strugah rek.³⁹

Haibe je prosil deželnega kneza in Štajerske deželne stanove, naj ustanove posebno strokovno komisijo za preizkus izuma. Omenil je osnutek oz. model naprave, bržkone Gruberjev izdelek. Prosil je, naj Gubernij od Navigacijske komisije zahteva strokovno preverjanje ob poskusni vožnji na »tukajšnjih prostorih«, torej bržkone kar na Muri. Najvišja oblast naj poseže vmes z zagotovili v prid izumitelju kot članu Štajerske kmetijske družbe. Entnersfeld je svoj osnutek izuma predal v registraturo Družbe, vključno s skico ladje, ki jo je mojster risar oblikoval v bakrorez. Skico in bakrorez ladje iz leta 1779, morebiti pa celo Gruberjev model, bi danes domnevno lahko iskali v zapuščini Štajerske kmetijske družbe,⁴⁰ žal pa dosedanja poizvedovanja (še) niso dala otipljivih rezultatov.

Haibe je zaključil, da bo izumitelj priložil popis stroškov za dokončanje modela svoje ladje v primernem merilu, da jih bo Gubernij lahko ocenil. Poročilo s prošnjo sta ob Haibeju podpisala še druga dva referenta Štajerske kmetijske družbe, Kajetan Gestauers in Karl Friderich grof Glestach. Za Navigacijsko komisijo je sprejem s podpisom potrdil Hillebrand. K petim listom poročila, popisane na devetih straneh, so na tretji list z drugo pisavo istočasno prav tako v Gradcu zapisali še dopis za Navigacijsko komisijo, tudi to pot glede na dopisa z dne 22. 9. 1779 in 27. 10. 1779. Opisali so načrt *strojne ladje* za morebitni začetek proizvodnje ali vsaj za preizkus preverjanja uporabnosti. Podpisali so ga ob sprejemu 5. 11. 1779 v imenu Navigacijske komisije pri Guberniju, in to dva dni po pošiljanju. Na levo stran dopisa je popisal še stroške, plačane vozniku poštarju.⁴¹

Kot dopolnilo dopisa 3. 11. 1779 in 12. 11. 1779 je Karl Friderich grof Glestach iz Gradca 26. 11. 1779 pisal Guberniju. Sklicevala sta se na Entnersfeldov načrt parnika in poročala, da je navigacijski direktor Gruber dovršil ustrezeni model iz lesa. Zato sta prosila Gubernij, naj poslani model sprejme v dar. Sprejetje darila je gotovo pomenilo še določene gmotne obveznosti in ni bilo zgolj formalnost.⁴²

Iz Gradca so 7. 12. 1779 obvestili Gubernij, da je navigacijski direktor Abbé Grueber (sic!) po nalogu Komisije za vode dovršil model Entnersfeldove ladje. Pri Guberniju so sprejem zavedli pod številko 949, podpisal pa ga je Notranjeavstrijski vladni svetnik Wenzel grof Sauer von und zu An-

³⁸ Russell, *On the Nature*, 298.

³⁹ Planinc, Anton, Nekdanje brodarstvo po Savi. *Carniola (Ljubljana: Muzejsko društvo za Kranjsko)*. 5 (nova serija) (1913) 123–136, tu str. 135.

⁴⁰ *Landesarchiv* v Gradcu ima dokumente o *Ackerbau Gesellschaft* le od leta 1830 dalje po poizvedbi dr. Bruna Besserja dne 24. 11. 2005.

⁴¹ StLA, R+K, K 83, Wasser Sachen, fasc. 34, Nov 11 (3. 11. 1779) 3^f.

⁴² Prav tam, Dec 38 (26. 11. 1779) 1^f.

kenstein (grad Borl na spodnjem Štajerskem) baron Kosiak (* 1742; † 1799) ob sprejemu naslednjega dne, 8. 12. 1779.⁴³ Žal, obe poročili ne povesta, ali je Gruber morda dal izdelati model Vegi in svojim ljubljanskim mojstrom; seveda bi model lahko pomagal izdelati tudi Kunsti ali Vega na Štajerskem ali Heppe v Karlovcu. V protokolu StLA so omenili še dopisa z dne 3. 11. 1779 in 22. 9. 1779,⁴⁴ čeprav slednjega dokument ne omenja.

Kot odgovor na dopis z dne 11. 11. 1779 je Haibe na seji Štajerske kmetijske družbe 10. 6. 1780 poročal v imenu komisije, ki jo je sestavljal skupaj z grofom Karlom Friderichom Glestachom in Kajetanom Gestauersom. Skliceval se je na opisa Entnersfeldovega modela, datirana na Dunaju 15. 4. 1780 in 24. 4. 1780. Brez omembe Gruberjevega imena je obravnaval obsežen model *strojne ladje*, ki lahko potuje vzdolž in proti toku reke. Parnik naj bi uporabljali kot vlačilec, kot so to pozneje počeli Angleži v svojih prekopih. Opozoril je, da moramo ladje vleči z dolgo vrvjo iz najboljše tkanine. Vrv so našli na zadnji del oz. na celoten rep ladje. Dno ladje so oblikovali kot lomljeno ost, kar naj bi izboljšalo vožnjo proti toku in olajšalo prodiranje skozi vodo zaradi zmanjšanja odboja ter upora tekočine.⁴⁵ Na kolo so namestili lopatice, ladji pa je zadostovalo eno samo jadro. Lopatice so tolkle po vodi s cel čevelj dolgimi *zobmi*, vesla v kolesu pa je bilo mogoče po volji podaljšati in po zakonih mehanike tekočin z daljšimi vzvodi večati moč. Gospodarnejša sta bila bakreni model in model iz železne pločevine.⁴⁶ Model iz železne pločevine so izdelali na stroške Štajerske kmetijske družbe za ceno 51 fl 12 kr, kar je po odbitku davkov znašalo 40 fl 46 kr.⁴⁷ Haibe ni navedel, ali je ta model prav tako izdelal Gruber. Stroške za izdelavo modela naj bi krila tudi Navigacijska komisija.

Porabili so razmeroma malo, komaj za dve mesečni inženirski plači. Zato seveda cena ni vključevala nakupa sorazmerno dragega Wattovega ali Thomas Newcomenovega (* 1663; † 1729) parnega stroja. Še v Resslerovi dobi so parne stroje le stežka izdelovali v habsburški monarhiji in so jih raje uvažali iz Anglije. Za primerjavo: v Kraljevici zgrajeni fregati sta leta 1765 stali po 28.878 fl.⁴⁸

Entnersfeld je Družbi podaril dober firnež, s katerim se je dalo železo, medenino, baker in les zelo lepo ter trpežno prevleči. Gotovo je uporabil podoben lak, s katerim je lakiral svojo železno peč, opisano leta 1782. Barvo in lake za ladjo so lahko izbirali, naravnavali ter po potrebi spreminjali

⁴³ Prav tam, Dec 38 (7. 12. 1779) 2^r; Prav tam, Aug 33 (11. 11. 1779) 1^r; Prav tam., Aug 33 (1. 8. 1780) 2^r, 3^r.

⁴⁴ StLA, Protokoll Buch (1779) fol. 805.

⁴⁵ StLA, R+K, K 83, Wasser Sachen, fasc. 34, Nov 11 (3. 11. 1779) 1^r (točka 1).

⁴⁶ Prav tam, Nov 11 (3. 11. 1779) 1^r (točka 2).

⁴⁷ Prav tam, Nov 11 (3. 11. 1779) 1^r (točka 3).

⁴⁸ Herkov, *Gradnja ratnih brodova*, 62.

vzdolž ladje. Haibe je kar dvakrat pohvalil lak,⁴⁹ ki ga je Entnersfeld podaril družbi, in napovedal poročilo o poskusu; žal, je bil preveč optimističen. Malo pred tem je Gruber poleti 1778 na pobudo Kranjske kmetijske družbe preizkušal uporabnost cinobrovega firneža, ki je bil ponujen kot sredstvo proti črvičnosti lesa in za zaščito lesenih predmetov v vodi. Novost bi gotovo lahko postala pomembna pri gradnji ladij v Gruberjevi šoli; vendar je Gruber izum odklonil, saj se mu je zdela primernejša do tedaj uporabljana oljnata barva.⁵⁰ V Kranjsko kmetijsko družbo sta bila že 4. 7. 1765 predlagana ljubljanski rektor jezuitskega kolegija in profesor fizike Pogrietsnig, ki je 23. 11. 1768 dobil pohvalo za svoj spis o srenjskih pašnikih pod geslom *Labor omnia vincit*.⁵¹ Ljubljanski profesor fizike Gregor Schöttl je leta 1775 predlagal poskuse z namakanjem semen s pomočjo *poudre de la providence*.⁵²

Haibe je najprej preučil in opisal Gruberjev model, nato pa ga je predal Navigacijski komisiji v nadaljnjo presojo. Na seji Štajerske kmetijske družbe dne 17. 3. 1780 so opisali *strojno ladjo*, njeno uporabo in gospodarnost. Haibe je posebej opomnil, da je Entnersfeld že prej raziskal tlak ob krajših lopat na veslih. Leta 1798 je polkovnik Mark Beaufoy (* 1764; † 1827) preiskal upor ladje pod vodo z natančnimi poskusi, Charles Bossut (* 1730; † 1814) pa je računal upor ladje in tlak vode.⁵³ Člani Štajerske kmetijske družbe in drugi Štajerci so načrtovali dobiček od izuma; obetali so si hitrejšo plovbo z večjimi dobički pri tovorjenju lesa.

Haibe je naštel štiri prednosti *strojne ladje*. Omogočala bo varčnejšo porabo lesa (1), bržkone tistega za kurjenje domnevnega parnega stroja na krovu. Poseben blagoslov je prinašala razmeroma cenena ojačena železna pločevina, odporna na ogenj, ki je bila še posebej trajna glede na svojo ceno (2). Notranja oprema je omogočala celo kuhanje brez dodatne porabe lesa (3). Ob opisu ojačene železne pločevine, odporne na ogenj, je bilo kuhanje ob varčevanju s kurilnim lesom na ladji edini namig, da so na krovu modela sploh uporabljali parni stroj⁵⁴ in da imamo v resnici opraviti s parnikom. Zgodnji ameriški in donavski modeli so namreč sprva predvidevali celo drugačne pogonske mehanizme.

Po navedbah poznejšega zgodovinarja je bila Entnersfeldova *strojna ladja* dejansko parnik.⁵⁵ Vsekakor je Josef Emanuel baron Fischer von Erlach (* 1693; † 29. 7. 1742), sin graditelja dunajske Karlove cerkve Johanna

⁴⁹ StLA, R+K, K 83, Wasser Sachen, fasc. 34, Nov 11 (3. 11. 1779) 1^r ((zadnja točka 4); 3^r.

⁵⁰ Šorn, *Začetki industrije*, 192.

⁵¹ Umek, *Kranjska*, 4, 24.

⁵² Umek, *Kranjska*, 11; AS 533, Kmetijska družba v Ljubljani, fasc. P/5.

⁵³ Sale, *The Fire*, 90.

⁵⁴ StLA, R+K, K 83, Wasser Sachen, fasc. 34, Nov 11 (3. 11. 1779) 2^v, 3^r.

⁵⁵ Tremel, Schiffhart, 41.

Bernharda Erlacha, po študiju v Londonu (1718) julija 1720 pripeljal Isaaca Potterja (* 1690; † 1735) in njegovega pomočnika Pierra Sabatheryja iz Anglije na Dunaj. Angleža sta izdelala prvi Newcomenov parni stroj za ceno 6000 gld v rudniškem jašku pri Königsbergu blizu Banske Štiavnice, sam Erlach pa je zgradil parna stroja leta 1721/22 v Casselu in leta 1722 ali 1723 na Dunaju. Tako so bili v habsburški monarhiji dobro poučeni o britanskih izumih, vendar Erlachove rudarske črpalke niso posebno vplivale na izbiro pogonskih sredstev za plovbo proti toku rek. Maximilianov brat Joseph Karl Hell (* 1713; † 1789), sin Matije Cornela Hella iz stare obrtniške družine, je morda prav po Potterjevih navodilih iz let 1733/34 sestavil parni stroj leta 1758 v Banski Štiavnici. Hellovo napravo in druge parne stroje v monarhiji je prvi opisal Gruberjev graški profesor Poda leta 1771,⁵⁶ tako da jih je Gruber spoznal že v študentskih letih. Gotovo je že zelo zgodaj razmišljal tudi o parnikih.

Na domnevnem parnem stroju parnika je bilo po Haibejevem poročilu mogoče kuhati sočivje, kar je bila seveda dodatna voda na mlin varčnim Štajercem. Podobne domislice so bile že pred časom dobro sprejete pri prijateljih francoske kuhinje, ko je kanonik iz Nancyja, Abbé Joseph Gauthier (Gautier, * 1714; † 1776 Nancy), leta 1753 uporabil Newcomenov parni stroj na parniku za plovbo in za dvigovanje sidra ter celo za kuhanje. O svojih uspehih je poročal pred domačo Akademijo četrto stoletja pred Gruberjem. Dopolnilna uporaba parnega stroja za kuhanje na parnikih je bila še posebej vabljiva, saj je parni stroj na ladji tako nadomestil kuharjev kotel, ki je bil pri dolgih plovbah tako ali tako nujen. Gauthier se je skliceval na poskuse Dugueta (12. 2. 1693) v Marseillu.⁵⁷ Akademik Laurent de Chazelles (* 1724; † 1808) je v Parizu leta 1702⁵⁸ obetal ladjo za prevoz kar 260 potnikov. Chazelles je bil delegat parlamenta v Metz, tako da so imele njegove ideje še poseben odmev.

Kot zadnjo prednost je Haibe navedel, da se je prostore na Entnersfeldovi ladji dalo po volji preurejati (4). Ob obširnem opisu uporabe in korist-

⁵⁶ Holeister-Short, G. J., A New Technology and its Diffusion: Steam Engine Construction in Europe 1720–c. 1780. *Industrial Archeology (Devon: Graphmitre LTD)*. 13 (1978) 9–41, 103–128, tu str. 13, 20, 29, 39; Hoffman, Dietrich, Die frühesten Berichte über die erste Dampfmaschine auf dem europäischen Kontinent. *Technikgeschichte*. 41/2 (1974) 118–131. Tu str. 118; Kurznel-Runtscheiner, Die ersten Versuche, 71; Kurznel-Runtscheiner, Erich, Die Fischer von Erlach'schen Feuermaschinen. Ein Beitrag zur Geschichte der Ingenieurkunst nach Mitteilung verschollener Bücher und nach bisher unbekanntem Archivalien. *Beiträge zur Geschichte der Technik und Industrie. Jahrbuch des Vereines deutscher Ingenieure herausgegeben von Conrad Matschoss Berlin*. 19 (1929) 71–91. Tu str. 74, 82; Hinkel, *Wien an der Donau*, 181.

⁵⁷ Gauthier, Joseph Abbé, *Mémoires de la Société Royale des sciences et lettres de Nancy*, 1754.

⁵⁸ Bernoulli, *Hydrodynamics*, 337–338.

nosti izuma je Haibe priporočal Štajerski kmetijski družbi preizkus ladje uporabne velikosti. Račun za model je Družba poravnala s pobotnico.

Anton Hillebrand je podpisal sprejem Haibejevega poročila dne 1. 8. 1780. Istega dne je Hillebrand poročal cesarici o modelu parnika in njegovi uporabi pri Štajerski kmetijski družbi. Sočasno so dne 1. 8. 1780 v Gradcu popisali zmogljivosti parnika za potrebe Navigacijske komisije v dokumentu, vložnem v Haibejev tekst. Pisec je omenil Entnersfeldov izum ladje za plovbo proti toku. Teden dni pozneje (8. 8. 1780) je Sauer podpisal dokument na desni strani, na levi pa so dopisovanje s Štajersko kmetijsko družbo zaključili z odklonitvijo oskrbovanja modela v lastnih prostorih.⁵⁹ S tem je bila obravnava izuma po skoraj leto dni trajajočem dopisovanju končana. V *StLA* med problematiko o vodah razen spisa z dne 25. 8. 1780 nadaljnjih dokumentov niso shranili. Tedaj so še zadnjič razpravljali o modelu na osnovi referata grofa Glestacha, ki je dokument podpisal 29. 8. 1780. V dokumentu je Kunsti poročal o sporazumnem naročilu za izdelavo modela, ki ga je Gruber dokončal 29. 3. 1780.⁶⁰ Vegova vloga pri teh zgodnjih razpravah o parniku ni posebej dokumentirana, vsekakor pa je sredi razprav o strojni ladji zapustil službo pri Gruberju in se dne 7. 4. 1780 zaposlil na Dunaju.

Parniki se uveljavijo

Izboljšave plovbe po toku navzgor so po Gruberju nadaljevali drugi. Leta 1783 je kraljevi bavarski dvorni mojster, Heinrich Sintzernich (* 1757; † 1812), za 5000 zlatih guldnov sestavil ladjo, ki je brez uporabe živalske sile plula proti toku Donave. Izum je pregledala dvorna in državna pisarna. Oktobra 1784 so pri Bratislavi (Pressburg) sestavili ladjo, ki je po mnenju graditelja z uporabo posebnega mehanizma uspešno premagovala tok Donave. Ogleдал si jo je celo cesar Jožef II. Malo pred tem, dne 28. 2. 1784, je Donava hudo poplavila Dunaj,⁶¹ novi izumi pa so prestrašene Dunajčane vendarle prepričevali o (dvomljivi) človekovi premoči nad naravo. Dne 17. 9. 1787 je Theodor Batthyány (Bačani, * 1729 Németh Ujvár; † 1812)⁶² preizkušal ladjo Bucintoro za plovbo po Donavi navzgor. Leta 1790 je dobil privilegij za dvajset let plovbe po Donavi z novim izumom. Gruberjeva

⁵⁹ Pod številko 7621 vodeno pri deželnih kulturnih zadevah Gubernija (StLA, R+K, K 83, Wasser Sachen, fasc. 34, Aug 33 (1. 8. 1780) 2').

⁶⁰ Tremel, Schiffhart, 41; StLA, Miszellen K 393 pismo 419. Stara signatura: Landes Regirungs Archive, Navigationsakten im Kleinen Archiv, Sch. 473 (1. 8. 1780) fasc. 419.

⁶¹ Hinkel, *Wien an der Donau*, 54.

⁶² De Gonda, Béla, *La navigation intérieure en Hongrie*. Budapest: Müszaki irodalmi és nyomdai vállalat, 1900, str. 9.

prizadevanja za izboljšave plovbe proti toku rek v habsburški monarhiji tako nikakor niso bila osamljena.

Gruberjevi pomočniki so sestavili model *strojne ladje* hkrati s prvimi Francozi in desetletje pred Johnom Fitchem (* 21. 1. 1743 Windsor; † 2. 7. 1798 Bardstown) v Pennsylvaniji. Benjamin Franklin ni verjel v prihodnost parnikov, bolj navdušeni pa so bili drugi Američani, predvsem Škot William Henry (* 1729 grofija Chester v Pennsylvaniji; † 15. 12. 1786). Williamov oče se je desetletje pred njegovim rojstvom preselil iz Severne Irske v Ameriko. William Henry je leta 1760 poslovno obiskal Anglijo, kjer se je veliko govorilo o Wattovem izumu. Leta 1763 je preizkusil parnik na reki Canastoga pri Lancasterju v Pennsylvaniji, vendar je ladja po nesreči potonila. Leta 1782 je drugi, boljši model predstavil Filozofskemu društvu Pennsylvanije, kjer ga je nemški popotnik Shoepff opisal ob obisku v Lancasterju v letih 1783 in 1784.

Revolucionar Thomas Paine, Fitch in mladi Fulton so pogosto obiskovali Henryjevo hišo in so se navzeli njegovih idej. Fultonova teta je živela v bližini Henryja; Fulton je kot slikar začetnik hodil k Henryju občudovat slike Benjamina Westa, ki ga je Henry denarno podpiral. Henry je med drugim izumil še vijačni sveder in je tako postal pravi vzor podjetnim ameriškim priseljencem.

Yankee Fitch se je najprej uveljavil na Divjem zahodu. Prvič je uspešno preizkusil parnik na reki Delaware dne 22. 8. 1787 z Georgom Washingtonom in Benjaminom Franklinom na krovu. Kljub temu sta prvi ameriški patent v Georgiji za parnik na reki Savannnah dobila Isaac Briggs in William Longsteet 1. 2. 1788.⁶³ Fitch je s precejšnjimi težavami prevažal potnike med Philadelphio in Burlingtonom od leta 1790 do leta 1792 v hudi konkurenci s čolni na reaktivni pogon Jamesa Rumseyja (* 1745; † 23. 12. 1793 London). Bernoullijev reaktivni pogon v vodah ni bil nikoli zelo uspešen, čeravno je Rumsey dobil patent države Virginia. Septembra 1784 si je Rumseyjev model ogledal celo general Washington, ki se je, za razliko od svojega političnega sodelavca Benjamina Franklina, v pismu 7. 9. 1784 navduševal nad izumom in je dejavno podpiral Rumseyja.⁶⁴ Rumsey je uspel sestaviti parnik, ki je s hitrostjo 4 milje na uro plul proti toku reke Potomac pri Shepherdstownu.

Po pravni bitki z Rumseyjem je 26. 8. 1791 patent za parnik dobil Fitch. Fitch je sestavil štiri različne parnike od 1786 do 1796, vse po vzoru indijanskih bojnih kanujev. Podpiral ga je francoski konzul v Philadelphii, Saint-Jean de Crève Coeur; nič nepričakovanega glede na to, da se je Fitchev tekmelec Rumsay naslanjal na Angleže. Rumsey se je skušal uveljaviti v

⁶³ Sutcliffe, *Steam*, 112.

⁶⁴ Sutcliffe, *Steam*, 10, 227.

Angliji ob sodelovanju z Wattom in Boultonom, vendar ga je kap dohitela v najboljših letih.⁶⁵

Tudi sam Watt je razmišljal o parniku. Žal ni bil doma ob morju, tako da se je zanimal predvsem za plovbo po kanalih, katerih nasipe pa bi parnik s svojimi valovi in vrtinci predvidoma preveč ogrožal. Skupaj z Matthewom Boultonom (* 1728; † 1809)⁶⁶ sta preizkušala parnik na prekopu pri Birminghamu. Poganjala sta ga z vijačnim propelerjem, ki ga je pozneje Ressel razvil na reki Krki in v Trstu.

Leta 1792 ali v začetku 1793 je kapitan Samuel Morey preizkušal parnik v Orfordu na reki Connecticut med plovbo do Faurleeja in nazaj. Leta 1794 je potoval od Hartforda do New Yorka s hitrostjo 5 milj na uro, leta 1797 pa iz Bordentowna (New Jersey) v Philadelphio. Čeprav so Livingston, Fulton in Stevens svoj čas pluli na njegovih ladjah, je Morey izčrpal svoja gmotna sredstva in je moral prekmalu opustiti nadaljnje poskuse.

Med pionirji parnikov se je izkazal še izumitelj parnega stroja na visoki tlak leta 1800 Oliver Evans (* 1755; † 1819). Elijah Ormsbee iz Connecticuta, naseljen na Rhode Islandu, je z majhnim parnikom leta 1792 plul 3 milje na uro. Nove parnike je v ne vedno prijateljskem sodelovanju z Livingstonom in Fultonom razvijal še Nicolas Roosevelt januarja 1812 na Missisippiju. Nicolasov brat James je bil praded poznejšega predsednika Theodorja Roosevelta.⁶⁷

Ob prepirih pravkar osamosvojenih Američanov je bil na stari celini uspešnejši Škot William Symington 14. 10. 1788 v Dalswinton Lochu z Wattovim strojem ob sodelovanju z bankirjem Millerjem in njegovim mladostnim vzgojiteljem Jamesom Taylorjem († 1824). Patrick Miller († 1815) je obogatel v Edinburghu in postal gospodar Dalswintona. Tam je že leta 1786 in 1787 objavil svoje zaupanje v prihodnost parnikov,⁶⁸ Symington pa je zanj sestavil svoj prvi parnik leta 1791.

Symington je postavil pogonsko kolo med dvojni koriti ladje in plul po morju do Daringtona ob reki Tees na severu Anglije. Zaslovel je z izumom nove vrste parnega stroja, ki pa ni bil vsem po godu. Miller in Taylor sta kmalu zapustila posel, vendar je britanska vlada četrto stoletja pozneje nagradila Millerja z letno pokojnino za zasluge pri zgodnjem razvoju parnika, medtem ko je Taylor umrl kot siromak. Tudi Taylor je v parnik vložil 150.000 USD, vendar ni zaupal Symingtonovemu parnemu stroju. Zato je Symington poiskal gmotno podporo drugje. Leta 1801 je za Lorda Thomasa Dundasa iz Kerseja patentiral in izdelal vlačilec na Wattov parni stroj, imenovan po Lordovi hčerki Charlotte Dundas. Uporabljali so ga v preko-

⁶⁵ Sutcliffe, *Steam*, 80.

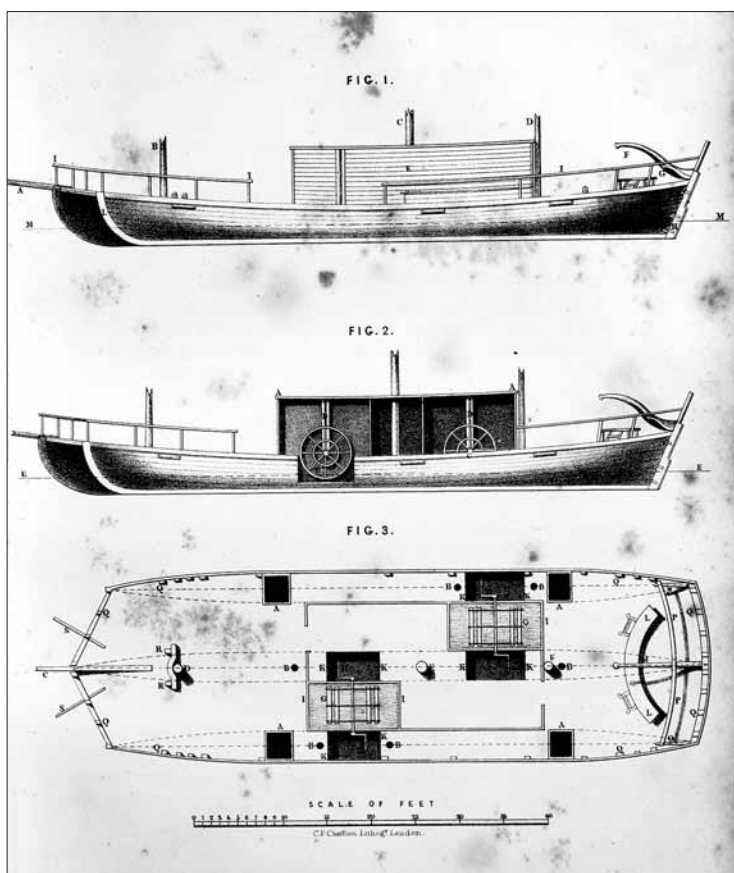
⁶⁶ Sittauer, Hans L., *James Watt*. Leipzig: B. G. Treubner, 1989, str. 66.

⁶⁷ Sutcliffe, *Steam*, 163, 198, 104, 205.

⁶⁸ Woodcroft, *A Sketch*, 21, 24/25, 34–35; Kennedy, *The History*, 4–5.

Slika 4: *Symingtonov, Taylorjev in Millerjev parnik iz leta 1788*
(Woodcroft, 1848, 36/37)

Slika 5: *Millerjev trojni parnik iz leta 1787 z obeh strani in v tlorisu*
(Woodcroft, 1848, 24/25)

pu Fort in Clyde, v katerem je imel Lord Dundas vložen kapital. Neobtežen je plul s hitrostjo 5 do 7 milj na uro, prvič pa so ga preizkusili marca 1802.⁶⁹ Kljub uspešni plovbi so ga pozneje odstranili, češ da z vrtinci škoduje napisom kanala. Tako so ga privezali v prekopu Clyde, kjer sta si ga ogledala zidar Bell in slikar Fulton.⁷⁰ Pozneje je Symington delal za denar Henryja Bella (* 1767; † 1830), ki je 18. 6. 1812 pognal prvi potniški parnik v Evropi, imenovan *Comet*, nosilnosti 30 ton, v prekopu Clyde med Glasgowom in Greenockom. Z njim je za dobre denarje prevažal potnike.⁷¹

Srečnejši je bil potomec siromašnih irskih emigrantov Robert Fulton (* 1765; † 1815), ki je leta 1786 kot risar prišel v London in začel preučevati angleške prekope. Leta 1797 se je preselil v Francijo in istega leta objavil raziskavo navigacije z uporabo kolesa skupaj z Williamom Chapmanom (* 1749; † 1832), ki je delal na Irskem in v Yorkshiru. Ob podpori prijatelja Laplaceja je leta 1799 prevedel tri leta prej v Londonu objavljeno zelo odmevno raziskavo o plovnih prekopih. V zgodovinskem uvodu je omenil celo kitajske dosežke v Kantonu in Pekingu.⁷² Izpostavil je prednosti manjših prekopov in predložil lasten gospodarnejši sistem za vodenje ladij skozi kanale in uporabo odprtih kanujev po indijanskih vzorih, ki jih je preizkušal na plovnem prekopu med krajema Guines in Marquise v Franciji.⁷³

Indijanski tradicionalni kanuji iz novega sveta so vplivali na napredek Fitchove in Fultonove tehnike; slednji je znal ideje svojih predhodnikov zelo dobro uveljaviti. V letu izida Fultonove knjige (1799) so v kanalu d'Briar z njegovim sodelovanjem preizkusili parnik, imenovan *Buonaparte*. Zdi se, da Napoleon nad izumom ni bil dovolj navdušen, čeprav je sprva leta 1798 dobro sprejel Fultonovo delo o majhnih prekopih.⁷⁴ Fultonovi vojaški

⁶⁹ Sutcliffe, *Steam*, 175.

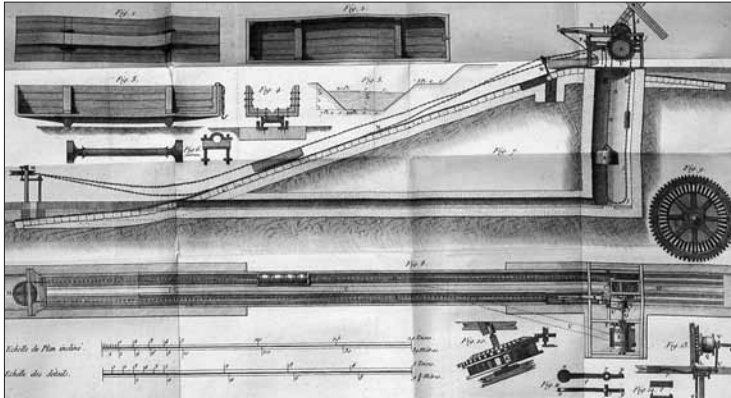
⁷⁰ Šolić, *Istorija parnog stroja*, 16; Kennedy, *The History*, 6, 11.

⁷¹ Sittauer, *James Watt*, 129.

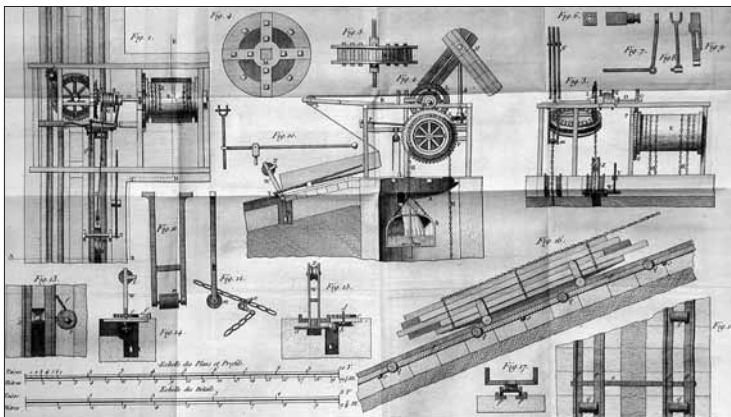
⁷² Fulton, Robert, *A Treatise on the Improvement of Canal Navigation exhibiting the numerous advantages to be derived from small canals, and boats of two to five feet wide containing from two to five tons burthen: with a description of the machinery for facilitating conveyance by water through the most mountainous countries, independent of locks and aqueducts: including observations on the great importance of water communications: with thoughts on and designs for aqueducts and bridges of iron and wood*. London: Taylor. Manchester Canal Company Report, 1796, str. 8.

⁷³ Fulton, Robert, Chapman, William, *Observations on the various systems of canal navigation with inferences practical and mathematical: in which Mr. Fulton's plan of wheelboats, and the utility of subterraneous and of small canals are particularly investigated: including an account of the canals and inclined planes of China ...* London: Taylor, 1797. Prevod: 1799 (leto 7). *Recherches sur les moyens de perfectionner les canaux de navigation, et sur les nombreux avantages de petits canaux*. Paris: Daupain-Triel, 1797, str. 121, 203.

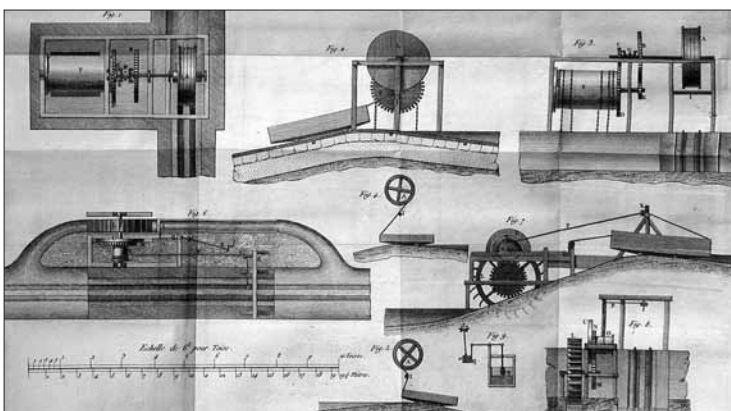
⁷⁴ Severin, Jan, *Mornar brez jader*. Ljubljana: DZS, 1972. 13; Dickinson, H. W., *Robert Fulton Engineer and Artist. His Life and Works*. London: John Lane, 1913. 68; Mollat, Michel (ur.), *Les Origines de la navigation a vapeur*. Pariz: Presses Universitaire de France, 1970, str. 64.

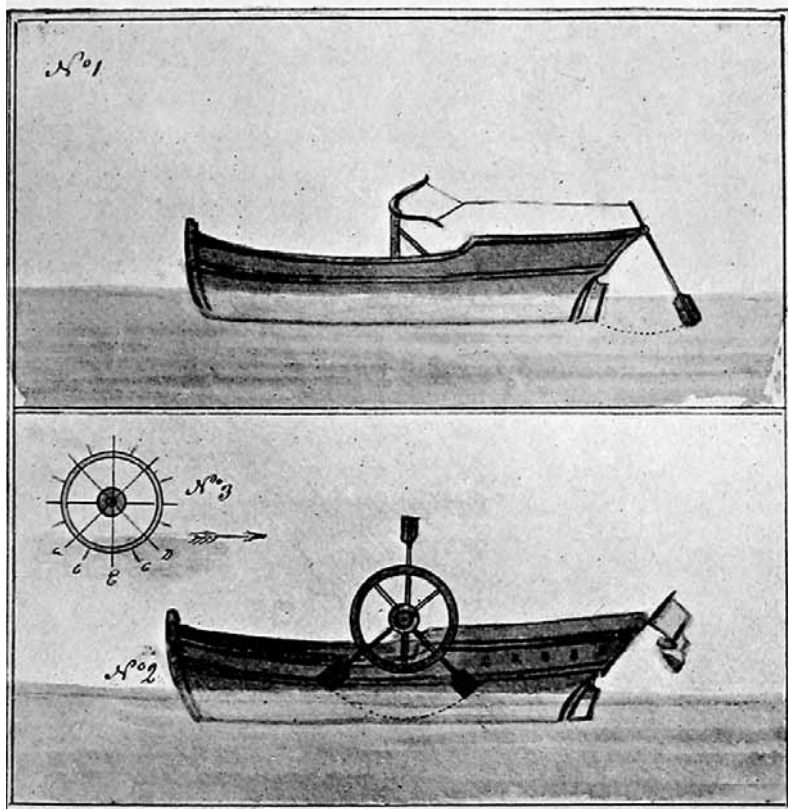
Slika 6: *Fultonova skica ladij s kolesi za transport navadnih trgovskih ladij v majhnih kanalih* (Fulton, 1799, Planche I na koncu knjige)

Slika 7: *Fultonova skica ladij na poševni ravnini* (Fulton, 1799, Planche II na koncu knjige)

Slika 8: *Fultonova skica ladij na enostavni poševni ravnini z možnostjo prevoza 780 ton ali 180 majhnih ladij v dvanajstih urah* (Fulton, 1799, Planche III na koncu knjige)

Slika 9: Fultonova skica parnika iz leta 1793

projekti, vključno z domiselno podmornico Nautilus, sprva niso pritegnili vojaških krogov, do neke mere celo zaradi očitne nemoralnosti podmorskega vojskovanja. Nautilus je bila prva povsem železna ladja, ki je izplula na evropski celini. Obenem je bila prva na odprtem morju. Brata Périer sta jo zgradila 6,48 m dolgo in 1,94 m široko. Prvič so jo preizkusili junija 1800 na Seni pri Challotu, 29. 8. 1800 pa pri Rouenu. Ker se Napoleon ni dovolj ogrel zanjo, jo je Fulton julija ali avgusta 1801 potopil kar sam.

Prvo podmornico *Želva* (*Turtle*) je leta 1775 opisal David Buschnell iz Connecticuta. Prvič jo je preizkusil v napadu na angleško ladjo v pristanišču New York, resda brez pravega uspeha. Za Buschnellove poskuse je Fulton bržkone zvedel od svojega pariškega prijatelja Joela Barlowa (* 1754; † 1812), ki je poznal Buschnellovega sošolca na univerzi Yale, Davida Humphreysa (* 1752; † 1818). Buschnell je namreč leta 1776 svoje načrte za podmornico predložil kot svojo magistrsko nalogo na univerzi Yale.

Dne 19. 10. 1797 je Fulton poslal francoskemu Direktoriju svoje ideje o podmornici za vojskovanje proti Angležem. Ameriški pesnik Barlow je bil častni francoski državljani in se je bržkone zavzel za Fultonov predlog, tako

da ga je Direktorij 5. 9. 1798 resno obravnaval. Fulton je velike možnosti novega orožja opisal celo samemu Napoleonu in mu poslal manjši model; vendar pravega odgovora francoskih oblasti ni bilo. Morda je bila previsoka tudi Fultonova cena, saj je zahteval pol milijona frankov za vsako potopljeno angleško ladjo.⁷⁵

Julija 1801 si je Fulton ogledal Symingtonov parnik na Škotskem.⁷⁶ Poleti 1802 je Fulton delal za Charlesa Mahona grofa Stanhopa na vodah Plombièresa. Raziskoval je parnike v Lyonu in poleti na Seni ter še uspešneje 9. 8. 1803, ko je pariška akademija na njegovo ladjo poslala ocenjevalno komisijo z Bougainvillejem, Bossutom, Lazarom Carnotom, Pronyjem, Volneyjem, Périerjem in drugimi.⁷⁷

Fultonove skice strojev in rek iz leta 1799 kažejo izkušenega inženirja in seveda tudi dobrega risarja. Vsekakor ne drži povsem, da je gradil le na dognanjih svojih predhodnikov; predvsem pa je znal zaposliti uporabne ljudi, denimo Benjamina Latrobeja. Za Fultonovo delo se je dne 3. 7. 1802 zanimal tudi Vegov nekdanji sodelavec, grof Rumford.⁷⁸

Fulton se je povsem posrečilo šele v domovini, ki je bila brez cest, in je najbolj potrebovala parnike.⁷⁹ Fultonov parnik *North River of Clermont* je dne 7. 8. 1807 požel slavo s plovbo proti toku reke Hudson s hitrostjo 7,5 km/h, dobrega četrta stoletja po Gruberjevem modelu. Reko Hudson so v tisti dobi pogosto imenovali Severna reka, Clermont pa je bila velika Livingstonova družinska posest ob njej. *Južna reka* so imenovali reko Delaware.⁸⁰

Leta 1811 je Fulton skupaj z Robertom R. Livingstonom (* 1746 New York; † februar 1813),⁸¹ ki ga je srečal že leta 1801 v Parizu kot ameriškega ambasadorja, dal v Pittsburghu zgraditi parnik New Orleans za plovbo po Ohio in nato po Mississippiju. Prav v tej dobi je Livingston za ZDA kupil Lousiano od Napoleona. R. Livingston je bil po B. Franklinu in Thomasu Jeffersonu od leta 1801 do 1804 ameriški ambasador v Franciji. Sodeloval je s svojim svakom Johnom Stevensom in z Nicolasom Rooseveltom. Po preselitvi Josepha Priestleyja v Northumberland si je z njim dopisoval o parnih strojih. Kljub Fultonovi prezgodnji smrti so julija 1815 po Fultonovih idejah dogradili in pognali prvi vojaški parnik z dvaintridesetimi topovi *Demologos*, imenovan tudi *Fulton prvi*. Ladja je bila dolga 47 m in široka 17 m ob nosilnosti 2475 ton. Imela je pet čevljev debelo zaščitno

⁷⁵ Sale, *The Fire*, 66–69.

⁷⁶ Woodcroft, *A Sketch*, 64–65.

⁷⁷ Dickinson, *Robert Fulton*, 158.

⁷⁸ Dickinson, *Robert Fulton*, 145.

⁷⁹ Gilfillan, *Inventing the Ship*, 99.

⁸⁰ Sale, *The Fire*, 21.

⁸¹ Sutcliffe, *Steam*, 209.

ograjo, obe kolesi pa sta se vrteli v sredi ladje, sestavljene iz dveh delov. Bojni parnik zaradi sklenitve miru z Anglijo ni nikoli doživel ognjenega krsta;⁸² v privezu so ga uporabljali kar za skladišče. Po Fultonovi smrti je ostala prav tako nedokončana njegova druga podmornica *Mute*. Tako se pravzaprav nobena od Fultonovih vojaških iznajdb ni povsem posrečila, čeravno se je prav zanje najbolj zavzemal. Prvi britanski vojni parnik je bil *P. S. Rising Star*; pognali so ga šest let za Fultonovim, leta 1821.⁸³

Nathan Read je prav tedaj začel sestavljati močne, lahke, kompaktne in predvsem varne grelce za vodo (bojlerje), ki so omejili nesreče na parnikih. Uporabil je visoki tlak, tako da ni več potreboval vakuumske črpalke.⁸⁴

Angleži so začeli uvajati parnike v redno plovbo leta 1811, v začetku leta 1820 pa so osnovali prvo paroplovno družbo. Leta 1838 so začeli s čezoceanskim prometom parnikov, čeprav so si *Savannah* in drugi pionirski parniki po hitri izrabi zalog premoga pomagali kar z jadranjem. Prvi parniki so večinoma uporabljali Wattov parni stroj z uravnavo (*balansierjem*) ob strani. Kljub veliki teži se je naprava izkazala za dokaj zanesljivo.⁸⁵

Jadrnice so dobile tekmeča, čeprav *nasprotnikom* prav tako ni šlo vse gladko, še posebno ko je leta 1821 na reki Dravi nesrečno potonil parnik Karolina.⁸⁶ Dejansko sta se zgodnji parnik in jadrnica dopolnjevala, saj je bila skupna nosilnost jadrnic sredi 19. stoletja še vedno desetkrat večja od skupne nosilnosti parnikov, ki še niso bili pripravljene za prekomorsko trgovino.

Kolo je v parnikih tistega časa začelo prevladovati nad vesli različnih oblik, zato ga je Gruber že uporabil. Benjaminu Franklinu se je zdelo, da kolo v vodoravni poziciji nima prihodnosti. Da bi se mu prikupila, sta kolo zavrnila Rumsey in Fitch, v ospredje pa ga je znova potegnil Fulton. Sprva so kolesa vrteli okoli navpične osi, konec stoletja pa so os le postavili vodoravno. Roosevelt je že sredi leta 1798 predložil Livingstonu idejo o vodoravni osi, vendar je Livingston novost sprva odklonil.⁸⁷

Fulton je 22. 3. 1809 ponudil svoj parnik za prevoz po Donavi med Ulmom in Dunajem, vendar ga tajni svetnik Josef Baader 31. 3. 1810 v imenu bavarske vlade ni sprejel. Fulton je s svojim parnikom prodiral na Donavo in na druge evropske reke, podobno kot Edison pol stoletja pozneje z

⁸² Westphalen, Andreas, *Dampfschiffe in Deutschlands: die letzten Zeugen einer Epoche*. Bremen: H. M. Hauschild, 2003, str. 12; Sale, *The Fire*, 70.

⁸³ Mollat, *Les Origines*, 76.

⁸⁴ Sutcliffe, *Steam*, 111.

⁸⁵ Šolić, *Istorija parnog stroja*, 17–20.

⁸⁶ Sokolić, Davor, *Rečno brodarstvo*. Beograd: Tribina, 1979, str. 99–100.

⁸⁷ Sale, *The Fire*, 32; Franklin, Benjamin, A Letter From Dr. Benjamin Franklin, to Mr. Alphonsus le Roy, Member of Several Academies, at Paris. Containing Sundry Maritime Observations. *American Philosophical Society Transactions*. 2 (januar1786) 294–329. Tu str. 307–309.

žarnico ali poldrugo stoletje pozneje jedrske elektrarne, kot prvovrstna tehnologija.

Antoine Guilian, nekdanji delegat komercialne borze v Trstu, je 20. 12. 1812 v Pešti opisal sistem pogona ladje s kolesom na lopatice po toku Donave in Drave navzgor. Za pogon je uporabil le dva do štiri konje, medtem ko bi sicer za vleko z obale potrebovali 20 do 30 konj. Jader ni uporabljal. Ladjo mu je zgradil Michel Clemens, nekdanji kapitan mornarice v Trstu, ki je plul po Donavi do morja že leta 1799. Ob podpori nadvojvode Jožefa, ki je bil za podkralja (Palatina) izbran 12. 11. 1796 v Bratislavi, je ladja stala 500 fl, plovbo pa je podprla velika trgovska hiša iz Trsta C. L. Chiozza in sinovi.⁸⁸ C. L. Chiozza je obogatel s tovarno mila, ki jo je odprl v Trstu leta 1782. Ladja je bila morda podobna starejši Entnersfeldovi in Gruberjevi.

Dvorna in državna pisarna je leta 1813 pregledala še izume bavarskega nadzornika gradenj Georga Erharda Sacherja in trgovca Friedricha Karla Fischerja iz Bayreutha, profesorja dr. Karla Friedricha Hauffa ter Friedricha Heinleja iz Augsburga. Dne 4. 9. 1812 je urar Anton Löbersorger iz Zlawinga na Moravskem dobil privilegij za ladjo brez živalske ali ognjene sile, na isti dan pa je privilegij dobil tudi Joseph Thümel. Knez Metternich je 7. 7. 1813 nagovoril cesarja Franca I. na dekret, ki ga je dne 27. 7. 1813 objavil v *Wiener Zeitung* št. 89 s ponudbo privilegijev za izumitelje ladij brez uporabe živalske sile.

Šele po Resslerovih raziskavah v naslednji generaciji se je postopoma začel uveljavljati priročnejši vijak. O vijaku za poganjanje ladje je pisal že Robert Hooke. Med letoma 1717 in 1768 so idejo preizkušali Francozi, leta 1785 pa je Joseph Bramph dobil patent za propeler na vijak, kot ga je že leta 1729 na ročni pogon preizkušal Du Quet in za njim Pierre Bouguer (* 1698 Bretagna; SJ; † 1758). S preizkušanjem vijaka je leta 1796 in 1797 nadaljeval Fitch,⁸⁹ leta 1804 pa Američan John Stevens,⁹⁰ ki je plul iz New Yorka v domači kraj Hoboken s parnikom na vijak. Leta 1809 je prvi preizkusil parnik na morju od New Jerseyja do Philadelphie.

Tri desetletja po Gruberjevih poskusih so prvi parnik na slovenskem narodnostnem ozemlju preizkusili leta 1818 v Trstu. Tam je češki Nemeč Josef Ressel⁹¹ delal poskuse z vijakom na ladji Sova (*Civetta*) s parnim strojem, naročenim sprva 13. 9. 1828 v Schwarzenbergovi tovarni ravnatelja barona Bildaccija in konstruktorja strojev Fichtnerja pri St. Stephanu blizu

⁸⁸ Gonda, *La navigation*, 20–21.

⁸⁹ Sutcliffe, *Steam*, 178; Vaněček, *Počátky paroplavby*, 61; Hinkel, *Wien an der Donau*, 121.

⁹⁰ Ressel, Josef, *Denschrift herausgegeben von Comité für die Haliographie*. Wien: Comité, 1893, str. 158, 162–163.

⁹¹ Šorn, *Začetki industrije*, 194.

Kraubatha na Zgornjem Štajerskem za ceno 3500 fl. Naročila zaradi slabih zmogljivosti tovarne niso izvršili niti do februarja 1829; tako je Ressel za parnik Sova uporabil kar uvoženi angleški parni stroj, ki pa se ni ravno obnesel. Ressel je že kot študent 1. 5. 1812 začel skicirati različne inačice vijakov, sprva za sprednji pogon z deli vijaka zunaj vode, ki jih je pozneje preizkušal na Krki pri Kostanjevici.⁹²

Prvi parnik, zgrajen v Prusiji, je bil 40 m dolga in 6 m široka *Princesa Charlotta* z Boulton-Wattovim parnim strojem, ki jo je izdelal nemški inženir J. Rubia v Spandauu. Zaplul je septembra leta 1816 in vozil po rekah Elbi, Havlu in Spreju med Berlinom, Charlottenburgom ter Potsdamom.⁹³

Avgusta in septembra 1818 je Anton Bernhard iz kraja Péch (Fünfkirchen, Bač) z mehanikom Gregorjem Huckom dobil patent za parnike na Donavi, kjer je splavil *Carolino*. Na poskusni plovbi je plul med krajema Brigittenau (danes 20. okraj (*Bezirk*) na Dunaju) in Nussdorf (danes dunajska železniška postaja) s tovorom 350 centov (20 ton) pri hitrosti 9 km/h.

Lastnik, Francoz Meras vitez sv. Leona, in načrtovalec, Philipp Henri de Girard, sta sestavila stroj in ladjo *Duna* 12. 10. 1823 pri Praterju, namenjeno za plovbo proti Pešti. Bila je večja od *Caroline* in je vozila 1000 centov tovara. Obe ladji sta tako izpolnil zahteve cesarskega dekreta Komerčne dvorne komisije z dne 11. 11. 1817; zato je minister Ungar obema podelil patent (privilegij) za petnajst let plovbe po Donavi. Bernhardu je zmanjkalo denarja; zato je bil njegov patent leta 1819 pravno zaključen. Meras in sv. Leon pa sta imela nadaljevalce, ki so njun patent leta 1823 uporabili za utemeljitev Akcijske paroplovne družbe. Ladja *Franz I.* je sicer plula le do leta 1826.

Angleža John Andrews in Josef Prichard sta 11. 4. 1828 dobila privilegij za gradnjo parnikov, 13. 3. 1829 pa sta utemeljila *Ersten k.k. privilegierteren Donau-Dampfschiffahrts-Gesellschaft*. Ta je 17. 9. 1830 pognala parnik *Franz I.* na poskusno plovbo od Dunaja do Pešte; zgradili so ga beneški mojstri. Uporabili so parni stroj, težak 46 ton z močjo 240 KS Wattovega sodelavca Jamesa Browna.⁹⁴ Parnik *Maria Anna* je 13. 9. 1837 peljal potnike med Dunajem in Linzem. Imel je prostor za 250 oseb, ki jih je potovanje gotovo navdušilo.

Leta 1835 so postavili prvi parni stroj na Kranjskem, in sicer v ljubljanski cukrarni. Leta 1840 je angleška družba pognala prvi parnik po Ljubljani

⁹² Severin, *Mornar*, 89, 94; Murko, Vladimir, Staro in novo o življenju in delu Josipa Ressler. *ZZNT*. 1 (1971) 135–165. Tu str. 141, 152–153; Vaněček, *Počátky paroplavby*, 205.

⁹³ Gardiner, Robert, *The Advent of Steam: the Merchant Steamship before 1900*. Annapolis MD: Naval Institute Press, 1993, str. 14.

⁹⁴ Neweklowsky, *Die Schifffahrt*, 1: 51, 56, 2: 13; Vaněček, *Počátky paroplavby*, 46; Hinkel, *Wien an der Donau*, 121; Gonda, *La navigation*, 21–22.

z močjo 14 KS. Gruberjev prekop je bil za parnik seveda preozek, Gruberjevo pionirsko delo pri razvoju parnikov pa je bilo tisti čas že pozabljeno.

Zaradi dobre uprave in prizadevanj knezov Auerspergov je bilo Kočevje v 19. stoletju za Ljubljano eno najnaprednejših industrijskih središč na Kranjskem. Leta 1840 je Pugster postavil parni stroj v kočevski Glažuti, kjer so Auerspergi vodili steklarno med letoma 1837 in 1852. Leta 1870/71 so v Glažuti postavili parno žago. Leta 1844 je bila na prostorih današnje avtobusne postaje blizu hotela v Kočevju postavljena prva parna žaga z mlinom na Kranjskem in druga v deželah, poseljenih s Slovenci. Njena moč je bila 20 KS.

Sto let po prvih Gruberjevih modelih parnika so leta 1880 ustanovili *Consortium für Dampferfahrten auf der Mur* s potrebnim obratovalnim kapitalom. Leta 1886 sta dva parnika dunajskega podjetja začela prevažati ljudi med postajama *Kalvarienberg* in *Schlachthausbrücke* v Gradcu. Parnik Kübeck je dvignil sidro na Dunaju, plul po Donavi in nato po Dravi ter po Muri navzgor. Dne 13. 6. 1887 je prispel v Radgono ter nadaljeval pot proti Wildonu in Gradcu.⁹⁵ Začela se je nova doba, ki pa so jo kmalu

Slika 10: Kunsttijevo poročilo Guberniju o Gruberjevem modelu parnika (StLA, Miszellen K 493, pismo 419)

Slika 11: Gruberjevo sodelovanje pri izdelavi lesenega modela pl. Entnersfeldovega parnika (StLA, R+K, K 83, Wasser Sachen, fasc. 34, Dec 38 (26. 11. 1779) 1^r)

⁹⁵ Tremel, Schiffhart, 46.

izpodrinile železnice. *Lukamatija* in drugi parni stroji so zagospodarili na kopnem habsburške monarhije.

Zaključek

Gruberjevo, Kunstijevo in Vegovo delo na Štajerskem je bilo ob svojem času pomembno in napredno. Uporabljali so nove tehnike, nizozemske knjige in sestavili celo modela *strojne ladje* za plovbo proti toku. Jožef II. je kot sovladar Gruberja sprva podpiral, vendar je kmalu po prevzemu samostojne vlade ukinitel Gruberjevo direkcijo in takoj za njo še dotacije za urejevanje Mure. Vega je gotovo vedel, kaj se pripravlja; zato je še pravočasno zamenjal službo. Nekaj mesecev po Vegovi ostavki je bilo delo na Muri za več let ustavljeno, Gruber pa je postopoma še sam začel načrtovati odhod iz domovine.

Okrajšave

AS – Arhiv Republike Slovenije, Zvezdarska 1, Ljubljana.

Gubernij – Innerösterreichisches General Gubernium, Graz (Notranjeavstrijski generalni gubernij v Gradcu, pristojen za Štajersko, Kranjsko in Koroško deželo).

Navigacijska komisija – Kommission in Wassersachen, Graz (imenovana tudi *Navigationskommission*, komisija za plovbo, ali komisija za vode).

Österreichisches Bundesarchiv – Österreichisches Staatsarchiv als zentrales Bundesarchiv, Nottendorfer Gasse 2, A-1030 Wien.

StLA – *Steiermärkisches Landesarchiv*, Karmeliterplatz 8, Graz.

R + K (Fond Repräsentance in Komore), K 83, *Kommission in Wassersachen*

Protokoll Buch (1774–1780).

Miszellen K 393 (Stara signatura: Landes Regirungs Archive, Navigationsakten im Kleinen Archiv).

UPSTREAM NAVIGATION

Summary

We proved that Gruber built one of the very first “machine boat” models in this area, designed for the upstream transport on the greater rivers, including the Mura and the Danube. He actually built a wooden model, later also iron, bronze and brass ones. The experiments were eventually brought to the premature end under the rule of Joseph II. Gruber’s work was comparable with the contemporary achievements in the West.

It is not entirely clear if Gruber and his collaborators used steam power or horses on board. In Gruber’s time the source of power was not considered to be so important as the mechanism of transport. We also don’t know if Gruber put the axe of his paddle-wheel in

horizontal or in vertical position. But Gruber's work certainly was at the mainstream of innovative research in his time, also when compared with the leading Western industrial powers.

The early golden ages of the Habsburg inland water transport ended just on the eve of the first steamboats that revolutionized the navigation in the USA and Western Europe. Gruber was not entirely beaten, but after four years of Joseph's ruling he was eventually forced to emigrate.

»Ne pij več in bodi srečen!«

Poročila dunajskega *Gesundheits-Zeitung* o protialkoholnem gibanju v Ameriki in Evropi v 30-ih letih 19. stoletja

Andrej Studen*

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 930.85(4):613.81"182"

Andrej Studen: »Ne pij več in bodi srečen!« Poročila dunajskega *Gesundheits-Zeitung* o protialkoholnem gibanju v Ameriki in Evropi v 30-ih letih 19. stoletja. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 78=43(2007), 2–3, str. 37–61

V 30-ih letih 19. stoletja se je poleg smrtonosnih epidemij kolere v Evropi širila še ena zdravju škodljiva in nevarna razvada, t. i. žganjarska kuga (die Branntweinpest). O zdravju škodljivih posledicah žganjepitja se je v 30-ih letih 19. stoletja mnogokrat razpisal tudi dunajski zdravstveni časopis /Populäre/ *Gesundheits-Zeitung*, ki je izhajal v letih 1830–1840. Pričujoča razprava se osredinja in omejuje na takratna poročila o protialkoholnem gibanju v Ameriki in Evropi. Časopis je poročal o razveseljivih uspehih gibanja treznosti (temperance), nekaj prispevkov pa poroča tudi o zgodovini društev treznosti. Časopis *Gesundheits-Zeitung* je beležil številne hvalospeve ameriškim društvom treznosti ter poudarjal, da naj bi brzdanje pregrehe pijančevanja uspelo šele gibanju treznosti in njegovi propagandi. V 30-ih letih 19. stoletja se je začel krepiti protialkoholni boj tudi v Evropi. V razpravi so podrobneje predstavljena poročila o razmerah v Angliji, na Škotskem in Irskem. Po ameriškem vzoru so tudi v Evropi naglašali, da naj bi šele popolna odpoved alkoholnim pijačam veliko prispevala k zdravju, moralnosti in blagru države. V zaključku razprave avtor še posebej opozori na poročilo o izidu dela Heinricha Zschokkeja *Die Branntweinpest* (Aarau, Švica, 1837). Zschokkejevo delo o žganjarski kugi ima neposredno zvezo tudi s protialkoholnimi prizadevanji na Slovenskem v 40-ih letih 19. stoletja, saj je bilo leta 1847 (na pobudo zavzetega protialkoholnega borca Antona Martina Slomška) v prirejeni obliki prevedeno tudi v slovenščino.

* Dr. Andrej Studen, višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI – 1000, Ljubljana, Kongresni trg 1, andrej.studen@inz.si

1.01 Original Scientific Article

UDC 930.85(4):613.81"182"

Andrej Studen: »Do not drink and be merry!« Reports by the Vienna Gesundheits-Zeitung on the Anti-Alcohol Movement in America and in Europe During the 30s of the 19th Century. Review for History and Ethnography, Maribor 78=43(2007), 2-3, pp. 37-61

During the 1830s, beside lethal cholera epidemic in Europe, a harmful and dangerous vicious habit expanded, the so called hard liquor plague (die Branntweinpest). On harmful consequences of drinking hard liquor in the 1830s much was written by the Vienna health journal /Populäre/ Gesundheits-Zeitung, which was published during the 1830-40s. This treatise focuses and limits itself to the reports in that time on the anti-alcohol movement in America and in Europe. The journal reported on the successes of the temperance movement, many articles were devoted to the history of the movement. The journal Gesundheits-Zeitung noted numerous panegyrics on the American temperance societies, stressing that temperance of the alcohol drinking vice was successful only after its propaganda drives. In the 1830s the anti-alcohol battle in Europe began to strengthen as well. In the treatise, reports on the situation in England, Scotland and Ireland are described in greater detail. In line with the American example, it was stressed in Europe, that only full renouncing of alcohol would contribute significantly to health, morality and well-being of the state. In the conclusion of the treatise the author particularly draws attention to the report on Heinrich Zschokke's work Die Branntweinpest being published (Aarau, Switzerland, 1837). The work of Zschokke on the hard liquor plague had a direct link to the anti-alcoholic endeavours in Slovenia in the 1840s. In 1847 the work was translated into Slovene in an adapted form on the initiative of the committed anti-alcohol militant Anton Martina Slomšek.

V času, ko so tudi na evropska vrata potrkale epidemije smrtonosne, dotlej neznane in nepovabljenе kolere, se je po stari celini neustavljivo širila še ena zdravju nevarna razvada, ki so ji nadeli pomenljivo ime – žganjarska kuga.¹ Na uživanje alkoholnih pijač, kot so pivo, vino in žganje, je odločilno vplival gospodarski in tehnološki razvoj v 18. in 19. stoletju. Žganje, ki je od srednjega veka naprej slovelo kot zdravilno sredstvo,² se

¹ »Die Branntweinseuche, oder die Branntweinvergiftung ist die Pest, von der ich rede,« je na začetku 19. stoletja zapisal znameniti nemški zdravnik Christoph Wilhelm Hufeland v razpravi *Über die Vergiftung durch Branntwein*, Berlin 1802, str. 3. Izraz oz. pojem žganjarska kuga (die Branntweinpest) pa je skoval švicarski pesnik Heinrich Zschoke (1771-1848), ki je leta 1837 napisal knjigo z naslovom *Die Branntweinpest. Eine Trauergeschichte zur Warnung und Lehre für Arm und Reich*. S problemom žganjarske kuge so se spopadli tudi drugi sodobniki, npr. Švicar Jeremias Gotthelf (1797-1854) v pripovedkah *Wie fünf Mädchen im Branntwein jämmerlich unkommen* (1838) in *Dursli der Branntweinsäufer* (1839). O tem glej: Daniel Furrer: *Zechen und Bechern. Eine Kulturgeschichte des Trinkens und Betrunkens*, Darmstadt 2006, str. 126.

² T. i. voda življenja = aqua vitae, izum Arabcev, je veljala za univerzalno zdravilo. Glej npr.: Anton Mrkun: *Zgodovina protialkoholnega gibanja po vsem svetu, zlasti v Sloveniji 1902-1927. Ob petindvajsetletnici protialkoholnega gibanja med Slovenci*, Ljubljana 1927, str. 6; Heinz Schott: *Das Alkoholproblem in der Medizingeschichte, Deutsches*

je v novem veku začelo uveljavljati kot praznična in nevsakdanja pijača. Od konca 18. stoletja in v zgodnjem 19. stoletju pa so se že uveljavile žganjarne. Toda na začetku 19. stoletja so bile količine popitega žganja še majhne. Šele krompir in ceneno proizvedeno žganje so pripomogli h količinsko večji potrošnji žganja in k širjenju žganjarske kuge. Proizvodnja žganja se je v procesu industrializacije temeljito spremenila. Če so bile na začetku 19. stoletja žganjarne izključno še majhni obrtni obrati, so se te z industrializacijo večinoma spremenile v tovarne žganja, bistveno pa se je razširila tudi uporaba surovin. Količinsko se je, če posplošimo, proizvodnja skoraj v celoti osredinjala na industrijsko proizvodnjo žganja iz krompirja in žita. S prodorom cenениh žganih pijač se je problem alkoholizma, navkljub številnim svarilom pred tem zlom, še okrepil.³ Poraba in pitje žganih alkoholnih pijač sta se regionalno razlikovala. Toda v predelih, kjer so se žgane pijače močno uveljavile, so prinesle s sabo, kot v svojem protialkoholnem znanstvenem prvencu *Osnovne značilnosti dipsobiostatike* iz leta 1834 ugotavlja ljubljanski mestni fizik Fran Viljem Lipič, mnogo gorja, socialnih problemov, bolezni in skrajšanja življenjske dobe prebivalstva.⁴

V času prodiranja žganjarske kuge, tj. z uveljavljanjem močnih alkoholnih pijač, so se zaradi negativnih posledic pitja alkohola seveda pojavljali tudi številni protialkoholni spisi, ki so opozarjali na zahrbtnen strup, na gorečo smrtno vodo, na satanovo seme, ki uničuje človeški rod. Pred pogubnimi posledicami pijančevanja so svarili zlasti katoliški moralisti in ko se je fenomen alkoholizma od začetka 19. stoletja naprej postopoma zasidral v zavest medicine, tudi številni zdravniki.

O zdravju škodljivih posledicah žganjepitja se je v 30-ih letih 19. stoletja večkrat razpisal tudi dunajski zdravstveni časopis */Populäre/ Gesundheits-Zeitung*, ki je izhajal v letih 1830–1840. Ta popularni časopis, ki je bil

Ärzteblatt, Jg. 98, Heft 30, 27. 7. 2001, str. 1958; *Gesundheits-Zeitung*, 15. 6. 1837. Dunajski časopis je tudi poudaril, da se je voda življenja kmalu spremenila v pijačo smrti za milijone.

³ Prim.: Roman Sandgruber: *Die Anfänge der Konsumgesellschaft. Konsumgüterverbrauch, Lebensstandard und Alltagskultur in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert*, München 1982, str. 181–192. Glej tudi: isti, *Bittersüße Genüsse. Kulturgeschichte der Genussmittel*, Wien / Köln / Graz 1986. O proizvodnji cenene pijače oz. žganja prim. tudi: Regina und Manfred Hübner: *Trink, Brüderlein, trink. Illustrierte Kultur- und Sozialgeschichte deutscher Trinkgewohnheiten*, Leipzig 2004, str. 117–118.

⁴ Prim.: Fran Viljem Lipič: *Osnovne značilnosti dipsobiostatike – zlorabe alkohola oz. na podlagi zdravniškega opazovanja nastala politično-statistična predstavitev njenih posledic, ki se odražajo na prebivalstvu in življenjski dobi*, prevedla Meta Kočvar, ur. Zvonka Zupanič Slavec, Ljubljana 2005. Gre za prevod dela: Franz Wilhelm Lippich: *Grundzüge zur Dipsobiostatik oder politisch-arithmetische auf ärztliche Beobachtung gegründete Darstellung der Nachtheile, welche durch den Missbrauch der geistigen Getränke in Hinsicht auf Bevölkerung und Lebensdauer sich ergeben*, Laibach 1834, s spremnimi študijami.

namenjen zlasti meščanskemu bralstvu, je namenjal pozornost številnim problemom, ki so se dotikali zdravja, higiene in sploh vsakdanjega življenja. Vsebuje tudi poučne članke in zanimiva poročila o zdravstvenih razmerah drugod po Evropi, poročila o naprednih izumih dobe bidermajerja (npr. o termometru,⁵ mikroskopu,⁶ plinski razsvetljavi,⁷ železnici in njenem vplivu na zdravje)⁸ ter zanimive predstavitve mondenih in priljubljenih zdravilišč in zdraviliških zdravljenj, med drugim npr. tudi o Dobrni⁹ in Rogoški Slatini.¹⁰ Med vsemi zanimivostmi, ki jih prinaša ta zdravstveni časopis, pa se bomo v pričujoči razpravi osredinili in omejili na takratna poročila o protialkoholnem gibanju v Ameriki in Evropi. Poročali so o razveseljivih uspehih gibanja treznosti, kar nekaj prispevkov pa govori tudi o zgodovini društev treznosti.

Novice o gibanju treznosti v Ameriki

Da bi bolje razumeli poročanje o uspehih ameriških (kot tudi evropskih) združenj treznosti v 30-ih letih 19. stoletja, je seveda treba povsem na kratko spregovoriti o njihovem nastanku, o njihovi predzgodovini. Dolgo stoletje meščanstva je odločilno zaznamoval tudi alkohol – droga 19. stoletja. Glasne pozive k treznosti oz. zmernosti in vzdržnosti (temperance, Mäßigkeit) pri pitju opojnih pijač sicer srečamo že mnogo prej, toda organizirano gibanje treznosti, ki bi zaobjelo praktično cel svet, je dejansko nastalo šele v 19. stoletju. Najprej se je širilo po Združenih državah Amerike, kasneje pa je pljusnilo tudi v Evropo, kjer je naletelo na nadvse plodna tla.¹¹ »Apostoli treznosti so hodili po deželi in na množičnih shodih pridobivali ljudi k zaobljubi, da nikoli več ne bodo pili žganja. Samo v srednji Evropi se je *križarskemu pohodu* proti pijančevanju baje pridružilo do dva milijona ljudi.«¹²

V novem svetu se je podobno kot na stari celini »s porajanjem žganih pijač temeljito spremenil *vzorec pitja*. Hruškovo žganje ali pa slivovka sta bila sicer že v 17. stoletju pravi prodajni uspeh. Poleg piva in jabolčnika (cider) pa je bil rum verjetno najbolj priljubljena pijača v angleških kolonijah. Sa-

⁵ *Gesundheits-Zeitung*, 18. 11. 1835.

⁶ *Gesundheits-Zeitung*, 18. 4. 1839.

⁷ *Gesundheits-Zeitung*, 12. 6. 1833.

⁸ Npr. *Gesundheits-Zeitung*, 23. 4. in 30. 4. 1836, 19. 6. 1837, 11. 9. in 18. 9. 1837, 2. 8. 1838, 20. 6. 1839, 1. 8. in 5. 8. 1839.

⁹ *Gesundheits-Zeitung*, 4. 6. 1836.

¹⁰ *Gesundheits-Zeitung*, 31. 7. 1837, 7. 8. 1837, 17. 8. 1837, 25. 6. 1838.

¹¹ Prim.: Mrkun, *Zgodovina protialkoholnega gibanja po vsem svetu, zlasti v Sloveniji 1902–1927*, str. 8–17.

¹² *Furrer, Zechen und Bechern*, str. 133.

mo v Pennsylvaniji so leta 1752 destilirali okrog 80.000 in uvozili 526.700 galon ruma. Povpraševanje po rumu je bilo torej strašansko in borba za tako dobičkonosen trg je bila seveda silovita.«¹³ Ker je 13 angleških kolonij dobavljalo melaso (iz katere so nato destilirali rum) po mnogo nižji ceni iz francoskih kolonij, je prihajalo do pogostih sporov z britanskim imperijem, ki je želel to donosno trgovino preprečiti. Zaradi angleških blokad je vse bolj cvetelo tudi tihotapstvo. Spori med matično domovino in angleškimi kolonijami so se torej stopnjevali tudi zaradi trgovine z rumom. Donosni posli proizvajalcev ruma so bili ogroženi in tleči konflikt je naraščal. Trinajst angleških kolonij je 4. julija 1776 razglasilo neodvisnost. »Ameriška vojna za neodvisnost je med drugim pospešila odvrnitev potrošnikov od ruma k viskiju, kajti britanska flota je blokirala pristanišča kolonij in s tem preprečila uvoz melase.«¹⁴ Za destilacijo viskija so uporabljali domačo žitno drozgalico in njegova potrošnja je iz dneva v dan naraščala.

»Spremenjene ameriške navade pitja, pri katerih so dajali vedno večjo prednost pitju močnih alkoholnih pijač, je kar klicala po socialni kontroli, ki naj bi preprečila morebitne ekscese.«¹⁵ Gibanje treznosti je nastalo na pobudo posameznikov, kot so npr. znameniti zdravnik Benjamin Rush (1745–1813), državnik, pisatelj, zastopnik razsvetljenstva in izumitelj Benjamin Franklin (1706–1790) ali pa tretji predsednik ZDA in avtor Deklaracije o neodvisnosti Thomas Jefferson (1743–1826). Za puritansko nastrojeno protialkoholno gibanje je bil alkohol dobesedno hudič. V zgodnjem 19. stoletju je gibanje našlo privrženca zlasti na agrarnem jugu. Z združitvijo različnih lokalnih in posameznih državnih organizacij se je leta 1826 razvila American Society for the Promotion of Temperance (Ameriška družba za promocijo treznosti), ki je izdajala številne protialkoholne brošure in časopise (npr. prvi abstinenčni list *The national philanthropist*). Boj proti alkoholizmu se je odražal v literaturi, gledaliških igrah, pesmih, esejih in pridigah. Prirejali so tudi številna zborovanja in fanatične protialkoholne pohode po deželah.¹⁶

* * *

Prve novice o združenjih treznosti v Ameriki zasledimo v časniku *Gesundheits-Zeitung* leta 1831. Poročal je, da naj bi se v novem svetu okoli 100.000 oseb obvezalo, da se bodo povsem odpovedale pitju alkoholnih pijač. Razveseljivo naj bi bilo, da srečamo med njimi zlasti mlade. Posestniki

¹³ Prav tam, str. 129–130.

¹⁴ Prav tam, str. 131.

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Prim.: Mrkun: *Zgodovina protialkoholnega gibanja po vsem svetu, zlasti v Sloveniji 1902–1927*, str. 8–10; Furrer: *Zechen und Bechern*, str. 131–132.

kmetij, lastniki tovarn, družb in tisoči drugih častivrednih zasebnikov naj ne bi več dajalo alkoholnih pijač svojim delavcem. V združenja treznosti naj bi se vključili tudi študentje, advokati, svéniki in duhovščina. Zlo pijančevanja naj bi bilo v teh krajih še pred štirimi leti tako razširjeno, da naj bi vsi dvomili, da ga bo mogoče kdaj izkoreniniti. Z novimi združenji treznosti pa naj bi vzknilo novo upanje. Nek državljan Severne Karoline naj bi izjavil, da so z njimi našli Heraklejev kij, s katerim naj bi premagali Hidro nezmernosti. »Če naj bi popolnoma izkoreninili zlo, naj sploh ne bi več uživali alkohola. Številni primeri dokazujejo, da zmerno uživanje alkohola nima nobenih neposrednih učinkov. Številne žganjarne ne obratujejo več, bodisi zato, ker so jih lastniki prostovoljno opustili, ali pa so propadle zaradi pomanjkanja odjemalcev; kajti v skoraj vseh državah zveze se je prodaja alkoholnih pijač neverjetno zmanjšala, ponekod pa je celo popolnoma prenehala. Nek trgovec iz enega največjih mest naj bi nedavno pisal prijatelju, da naj bi prodaja vseh vrst opojnih pijač upadla za tri četrtine. /.../ Javno mnenje, ki je ožigosalo prodajo opojnih pijač, je vsak dan bolj jasno. /.../ Pred ustanovitvijo družb treznosti so v Ameriki porabili od 56 do 60 milijonov dolarjev za alkoholne pijače, oz. od 4 do 5 galon na glavo – moški, ženske in otroci. To je letno povzročilo 100 milijonov dolarjev izgube. Revščina in hudodelstvo sta se zaradi pijančevanja povečala za štirikrat.« Poročevalec nato nadaljuje, da naj bi pijančevanje botrovalo tudi številnim boleznim in da naj bi številne položilo v prezgodnji grob. Zato naj bi nova združenja treznosti »prispevala k nepreračunljivemu dobičku. Da bi jim stali ob strani, so bolj korenito ukrepali. V tem oziru povsod nastajajo združenja, h katerim pristopajo osebe vseh stanov, v nekem mestu združenih držav pa naj bi se celo več deklet zavezalo, da se bodo omožile samo s tistimi, ki se bodo povsem vzdržali pitja alkohola.« Poročevalec je svoje poročilo zaključil s sledečim komentarjem: »Blagor Ameriki! V Evropi se nam žal ne obeta kaj tako razveseljivega.«¹⁷

Ob hvalospevih ameriškim združenjem treznosti omenimo še notičko, ki naj bi še bolj potrjevala njihovo veliko prednost in koristnost: »Albany Argus poroča, da je ladja Marta, ki je v lasti kapitana Jounyja, vzela na lov na kite živila za 18 mesecev, od tega samo čisto majhno količino alkoholnih pijač, ki naj bi jih, če bi bilo to potrebno, uporabili samo kot zdravilo. Drugače vzame takšna ladja na pot ponavadi od 15 do 16 sodov žgane vode. Zavarovalniške družbe v New Yorku in Albanyju so zato znižale zavarovalniško premijo za to ladjo za 5%, ker naj ne bi bila izpostavljena nevar-

¹⁷ *Gesundheits-Zeitung*, 11. 5. 1831.

nostim, ki jih pogosto povzroči pijanost posadke. Le kakšne prednosti bo imela ta izboljšava (poleg prihranka denarja) za moralnost mornarjev?«¹⁸

Že leta 1834 je *Gesundheits-Zeitung* poročal, da je v Ameriki že 6000 društev treznosti z milijon člani.¹⁹ Propadlo naj bi 2000 žganjarn in 5000 trgovcev z žganjem. »Celo tam, kjer so imeli žganje za nepogrešljivo, se je udomačila treznost; 700 ladij je izplulo iz severnoameriških pristanišč, ne da bi vzele na krov eno samo kapljico žganja.«²⁰ »Od 79 ladij, ki pripadajo mestu New Bedford v Massachusettsu, se jih 75 ravna po načelih družb treznosti in zavarovalnice zaradi tega, ker je plovba takih ladij varnejša, od lastnikov zahtevajo manjšo premijo.« Poleg tega naj bi se preko 5000 pijancev popolnoma odreklo pitju in se zavezalo treznosti. Ponovno naj bi torej postali »koristni člani meščanske družbe«. Kljub opaznim uspehom družb treznosti pa je poročevalec menil, da je »raba alkoholnih pijač še vedno nacionalna nesreča kot tudi nacionalna pregreha in njeno odstranitev ovirajo velike zapreke.«²¹

Že leto kasneje so na srečanju društva treznih v Bostonu poročali, da so se v vseh državah zveze ustanovila nova društva, ki sedaj štejejo že 8000 lokalnih združenj, z destilacijo žganja naj bi prenehalo kar 4000 žganjarn, nemoralno trgovino z žganjem naj bi opustilo kar 8000 trgovcev, poboljšalo naj bi se kar 12.000 pijancev. Po oceanih in morjih naj bi plulo 1200 ameriških plovil brez žganja na krovu. Razveseljiva naj bi bila tudi prodaja časopisov in almanahov o treznosti.²²

Treznost naj bi bila doma v Ameriki bolj kot kjer koli drugje. Ne vera in ne zakoni niso uspeli brzdati pregrehe pijančevanja, zato pa naj bi to uspelo gibanju treznosti in njegovi propagandi. Člani društev treznosti so – podobno kot misijonarji – razširjali svoj dobronamerni nauk po deželi.

¹⁸ *Gesundheits-Zeitung*, 21. 3. 1832. Znano je, da pitna voda v takratnih razmerah, ko še ni bilo ustreznih tehničnih rešitev za pridobivanje pitne vode, ni bila dolgo obstojna. Podobno je veljalo tudi za pivo. Zato pa sta bila toliko bolj obstojna rum in grog, ki sta veljala za pijačo mornarjev. Pijani mornarji so seveda predstavljali problem, s katerim se je moral soočiti vsak kapitan. Na ladijski krov so pred izplutjem vzeli s seboj osupljive količine alkoholnih pijač. Poleg ruma so natovorili tudi vino in pivo. Za dve leti, ki jih je kapitan Cook načrtoval za jadrnanje okoli sveta, so na njegovo ladjo s 125 člani posadke naložili 45 sodov vode, 19 sodov piva, 642 galon (= 4,543 litra) vina in kar 1397 galon ruma. Za dnevno porcijo je bilo predvideno: funt (= 453,59 gramov) biskvita, razredčeno pivo, kot si ga kdo želi, ali pinta (= 0,568 litra) vina. Če ni bilo na voljo vina, so namesto tega med posadko razdelili po pol pinte žganja. Kjer koli je bila za to priložnost, so znova obnovili zaloge pijače. Tako je Cook na Madeiri, recimo, obogatil zaloge z mogočnim tovorom vina (4000 galon), ki je bilo namenjeno izključno častnikom na ladji. Povzeto po: Furrer: *Zeichen und Bechern*, str. 115–118.

¹⁹ Za primerjavo povejmo, da je bilo leta 1828 takih društev 222, leta 1829 pa že več kot 1000. Glej: *Gesundheits-Zeitung*, 14. 8. in 21. 9. 1837.

²⁰ *Gesundheits-Zeitung*, 15. 3. 1834.

²¹ *Gesundheits-Zeitung*, 26. 4. 1834, 14. 1. 1835.

²² *Gesundheits-Zeitung*, 26. 9. 1835.

Opojnim pijačam, ki naj bi vlivale pogum, so se odrekli v vojski, delno tudi v mornarici. Skoraj 2000 angleških in ameriških zdravnikov pa je »dalo skupno izjavo, da naj bi bila raba žganih pijač za zdrave ljudi nepotrebna, da naj bi prej povzročala pogosto zelo težke bolezni, pri nekaterih naj bi povzročila celo smrt.«²³

V obdobju, ko so prve epidemije kolere prestrašile Evropejce, seveda ni presenetljivo, da je poročevalec o ameriških društvih treznosti izpostavil še eno prednost, ki naj bi jo ta prinašala. Smrt naj bi bila namreč bolj prizanesljiva med člani društev kot pa med nečlani. Razlike v številu mrtvih naj bi se tako, recimo, kazale med divjanjem kolere v Albanyju: »Število prebivalstva Albanyja znaša 26.000 oseb, od katerih jih 5000 pripada društvu treznosti. Število tistih, ki so leta 1832 umrli za kolero, znaša 336 in med njimi sta samo dva pripadnika društva treznosti.«²⁴

Tudi primeri samomorov v pijanosti naj bi bili v Ameriki, podobno kot v Angliji ali pa Skandinaviji, nekaj povsem običajnega. Povsod po Ameriki naj bi se navkljub društvom treznosti še vedno na veliko popivalo. Glede na poročila naj bi se popile zlasti ogromne količine viskija. A društva treznosti s svojim številnim članstvom naj bi v primerjavi z evropskimi razmerami vendarle predstavljala svojevrsten uspeh, kar je takratni poročevalec ironično komentiral: »Medtem pa Evropa pozorno prisluškuje o njihovih rezultatih in – pije.«²⁵

Ameriški časopisi so bralce neprestano zasipali z različnimi zgodbami o uživanju alkohola in njegovih posledicah. Mnoge so bile resnične, druge spet izmišljene. Kakor koli že, njihov glavni namen je bil, da bi bralce odvrčale od pitja alkohola. Kot primer si oglejmo skrajno čudno, a menda resnično prigodo: »Zdi se, da ni dvoma, da lahko popoln pijanec vsak trenutek izgubi življenje s tem, da se vname in da je njegova varnost odvisna samo od tega, če se ne bo vžgal. Gospod Hanson, zdravnik začetnik v New Yorku, je pred kratkim izvedel poseben poskus. Možakar, ki je v petih dneh popil dve galoni ruma, je opotekajoč prišel v sobo, v kateri se je nahajal tudi Hanson. Ta mu je pojasnil, da je v nevarnosti, da bo zgorel zaradi samovžiga in ga pregovoril, da mu dopusti odpreti žilo, da se bo izognil tej nevarnosti. Sledilo je puščanje krvi in v bližino krvi so pridržali luč. Kri je zagorela z modrim plamenom. Vse skupaj je gorelo naprej 30 sekund.«²⁶

²³ *Gesundheits-Zeitung*, 14. 1. 1835. Prim. tudi: *Gesundheits-Zeitung*, 15. 6. 1837.

²⁴ Prav tam.

²⁵ *Gesundheits-Zeitung*, 11. 4. 1835.

²⁶ *Gesundheits-Zeitung*, 14. 5. 1836. Kot zanimivost naj omenim, da je tudi Fran Viljem Lipič zapisal, da »v nekaterih okoliščinah, predvsem pri vplivu ognja, elektrike ipd. se v organizmu nakopičeni alkoholni hlapi dobesedno sami vnamejo in pride do strašnega fenomena samovžiga«. Ko je o rezultatih obdukcije 18-letnega soboslikarja poročal svojemu spoštovanemu učitelju dr. Berntu z Dunaja, mu je ta na to odgovoril: »Rezultati obdukcije, ki ste jo izvedli na pokojnem soboslikarju, pivcu žganja, so nenavadni. Zdi se

Alkoholizem je bil hud problem tudi za severnoameriške Indijance, nanj pa opozarja zanimivost, ki so jo objavili v zadnjem letu izhajanja dunajskega zdravstvenega časopisa. Pisec poroča, da naj bi leta 1802 na nekem kongresu v Philadelphiji nek »odposlanec severnoameriških divjakov« v zvezi z zastupitvami z žganjem dejal predsedniku Jeffersonu: »Prosili smo te za pluge in druga orodja, pa za kovača, ki bi jih lahko popravljaj. Toda, oče, vse, česar smo se lotili, ne bo imelo nobene koristi, če sedaj zbrani veliki svet šestnajstih ognjev (16 združenih držav) ne bo odredil, da nihče več ne sme prodajati svojim rdečim bratom žganja ali drugih alkoholnih pijač. Oče! Uvažanje tega strupa je na naših poljih prepovedano, ne pa tudi v naših mestih, kjer marsikateri naš lovec za ta strup proda ne samo krzna temveč tudi puške in odeje ter se goli vračajo svojim družinam. Oče! Tvojim otrokom ne manjka pridnosti. Le uvoz tega pogubnega strupa jih dela revne. /.../ Ko so naši beli bratje prvič prišli v našo deželo, so bili naši predniki številni in srečni. Toda odkar imamo stike z belci in odkar se uvaža ta pogubni strup smo postali manj številni in nesrečnejši.« Predsednik Jefferson je Indijancem preko svojega vojnega sekretarja odgovoril: »Bratje! Vaš oče, predsednik, se je zelo razveselil tega, kar ste mu povedali o močnih pijačah. Zelo mu je ljubo, ker vidi, da nočete več imeti tega strupa med vami. Z velikim svetom šestnajstih držav bo preudaril, kako bi vas lahko obvarovali pred tem velikim zlom.«²⁷

V letu 1837 je *Gesundheits-Zeitung* objavljaj dolg feljton o zgodovini severnoameriškega gibanja treznosti, iz katerega bomo izluščili nekaj podarkov.²⁸ Vzrok za prekomerno uživanje alkohola v Severni Ameriki naj bi po mnenju pisca tičal v bogastvu in izobilju surovin, iz katerih so izdelovali alkoholne pijače, namreč žita, koruze, jabolk in breskev. Vlada ni na proizvodnjo viskija postavila nobenih davščin in zato naj bi bila cena žganih pijač izredno nizka. »Takšne razmere so v Severni Ameriki ustvarile gromozansko število pijancev in množica tistih, ki letno postanejo žrtev pitja, znaša več kot 30.000. Žal je povečanje števila pijancev porajalo ne samo pogosto duševno razrvanost, revščino in hiranje, temveč tudi največje zločine in pogoste nesreče, ki so se dogajale na javnih potniških vozovih, na ladjah, na parnikih itd. Kako močno se je nezmernost v pitju v združenih državah razširila na vse razrede družbe, izpričuje izjava Th. Jeffersona, ki je bil trikrat predsednik vlade. Ta državnik naj bi namreč nekoč dejal svojim prijateljem: »Navajenost na alkoholne pijače pri uradnikih je bolj škodovala javnim službam v naši republiki in me v mojem poklicu bolj

mi, da je močan vonj krvi in možganov po vinskem cvetu mogoče razložiti kot samovžig pivca žganja.« – Lipič: *Osnovne značilnosti dipsobiostatike*, str. 249–250.

²⁷ *Gesundheits-Zeitung*, 6. 7. 1840.

²⁸ Beiträge zur Geschichte der Mäßigkeitsvereine, mit näherer Beziehung auf Nordamerika, *Gesundheits-Zeitung*, 31. 7. 1837; 14. 8. 1837; 21. 9. 1837.

ovirala kot katerakoli druga okoliščina. Če bi sedaj, ko sem skozi izkušnjo postal pametnejši, prevzel upravo, bi bilo prvo vprašanje pri vsakem, ki se poteguje za službo v javnem uradu, naslednje: *Ali boste zapadli uživanju alkoholnih pijač?*²⁹

Feljtonist je v nadaljevanju posebej poudaril, da so se filantropi Severne Amerike posluževali predvsem javnih listov, »da bi čim bolj opozorili na slabe strani nezmernosti z živimi primeri. Vsako dejstvo, ki je govorilo v prid treznosti, so hitro in kolikor mogoče na široko razširili.« Društva treznosti so sprva hotela spreobrniti posameznike: »En samcat delavec, so verjeli, pridobljen za pravilo popolne abstinence, naj bi imel dobrodejni vpliv na svoje sodelavce.« Abstinenci naj bi imeli »na splošno boljši apetit, z zaužitimi jedmi naj bi se bolje prehranjevali, razvili naj bi večjo telesno in duševno moč, opravili naj bi več dela z manj napora, izognili naj bi se številnim boleznim, povečali naj bi svoje blagostanje in sploh bolj srečno živeli. V primerjavi s prejšnjimi časi, naj bi sploh postali koristnejši člani družbe. Enako pomembne pa naj bi bile prednosti abstinence delavskega razreda tudi za zemljiške posestnike. Njihovi uslužbenci naj bi delali več in v največjem redu; bili naj bi vljudnejši in naj bi se v redu obnašali. Bili naj bi bolj zadovoljni s svojim načinom življenja in sploh skrbnejši, ne samo za svojo lastno blaginjo, temveč tudi za blaginjo svoje okolice.«³⁰

Pred ustanovitvijo vsesplošne Ameriške družbe za promocijo treznosti leta 1826 je bila zelo aktivna zlasti Družba za zatiranje nezmernosti v Bostonu (ustanovljena 1813), ki se je zavzemala za popolno abstinenco, ki naj se tudi uzakoni. Alkohol naj bi bil v skladu s tedanjimi nazori bravnizma dovoljen samo v primeru, če ga kot zdravilo predpiše zdravnik.³¹ Člani družbe so zavračali tudi splošno razširjeno mišljenje, da alkoholne pijače okrepčajo človeka in mu dajo več fizične moči za delo. Odličen bostonski zdravnik, dr. Ware, je temu na nekem srečanju družbe še posebej glasno oporekal: »Nobeno mišljenje naj ne bi bilo bolj neumno in smešno od tistega, ki pripisuje alkoholnim pijačam moč, češ, da naj bi te povzdignile fizične moči človeka. Nihče lažje ne dela z večjo vztrajnostjo, z večjim veseljem in z manj pritožbami; nihče lažje ne prenaša viharjev neprijaznega

²⁹ *Gesundheits-Zeitung*, 31. 7. 1837.

³⁰ *Gesundheits-Zeitung*, 14. 8. 1837.

³¹ *Gesundheits-Zeitung*, 31. 7. 1837. Bravnizem je teorija škotskega zdravnika Johna Browna (1735–1788) o vzdražljivosti organizma in njenem vplivu na zdravje oz. bolezni. Brown je imel zlorabo alkohola za zdravilni postopek, za zdravljenje obolenj je uporabljal tudi alkohol kot dražilo. Tako alkohol kot opij sta v njegovih terapevtskih metodah zavoljo svoje poživljaljoče substance torej veljala za zdravilo. Teorija bravnizma je naletela na mnoge kritike slavnih protialkoholnih borcev, kot so bili Christoph Wilhelm Hufeland, Thomas Trotter in tudi ljubljanski mestni fizik Fran Viljem Lipič (prim. Lipič: *Osnovne značilnosti dipsobiostatike*, str. 250).

podnebja, silovito vreme in menjave letnih časov kot ravno tisti, ki se je popolnoma vzdržal alkoholnih pijač.«³²

Za pripadnike severnoameriškega gibanja treznosti naj bi bila najprimernejša pijača za človeka voda. Žalostne posledice pijančevanja za državo in domače življenje je eden najbolj krepostnih mož Ameriške družbe za promocijo treznosti in sijajen govornik, gospod Wirt, zelo slikovito predstavil z naslednjimi besedami: »Ko bi v našo deželo prodirala kakšna morilska nalezljiva kužna bolezen, ki bi opustošila naša mesta, bi hitro ustrezno in najkrepkeje ukrepali, da bi jo zaustavili. Toda, ali lahko strahotno kugo na Orientu primerjamo s pijanostjo? Kuga je začasna – nezmernost pitja pa trajna. Prva je odvisna od podnebja, letnega časa in okoliša, medtem ko druga ni povezana z nobeno teh okoliščin. Prva zada smrtni udarec samo telesu, in to zelo hitro. Druga pa hkrati izčrpava telo in dušo in pomeni počasno in strašno smrt.«³³

Omenimo še, da je k vse večjemu razmahu severnoameriškega gibanja treznosti od leta 1832 naprej veliko prispevala t. i. narodna okrožnica, ki so jo »naslovili na vse družinske očete in je imela namen, da bi jih vzpodbudila k ustanavljanju t. i. družinskih družb treznosti.« Družinski očetje naj bi podpisali določeno obvezo, h kateri naj bi pridobili tudi druge. Nekakšna prisega se je glasila takole: »Podpisujemo, prepričani, da pitje alkoholnih pijač ni samo nepotrebno, temveč je za vse družbene, državljske in religiozne interese celo škodljivo, da vodi k nezmernim nagnjenjem in razvadam, in da, če traja predolgo, ne moremo odstraniti zla, ki nastane zaradi nezmernosti. Zato smo sklenili, da se bomo odpovedali uživanju teh pijač kot tudi trgovanju z njimi. Prav tako jih ne bomo ponudili kot osvežilno pijačo svojim gostom. Ne bomo jih dajali svojim zaposlenim. In končno. Uporabili bomo vsa primerna sredstva, da bi porabo alkoholnih pijač popolnoma pregnali iz družbe.«³⁴

V zadnjih treh letih obstoja dunajskega zdravstvenega lista je poročanje o uspehih severnoameriškega gibanja treznosti vidno usahnilo. Morda je k temu botrovalo nazadovanje začetnih uspehov tega pionirskega protialkoholnega gibanja. Morda pa se je interes uredništva obrnil k stari celinei in se osredinil k prizadevanjem in relativnim uspehom evropskega gibanja treznosti. Tudi v Evropi so namreč v 30-ih letih napovedali odločen boj alkoholu, zlasti žganjepitju.

³² *Gesundheits-Zeitung*, 14. 8. 1837.

³³ *Gesundheits-Zeitung*, 21. 9. 1837.

³⁴ Prav tam.

Poročanje o gibanju treznosti v Evropi

Leto 1829, ko je v Severni Ameriki obstajalo že preko 1000 družb treznosti, predstavlja tudi prelomnico v zgodovini evropskih družb treznosti. Takrat se je namreč začel krepiti protialkoholni boj na stari celini. Profesor Edgar, pridigar v Belfastu na Irskem, je avgusta 1829 v časopisju pozval sodržavljane k treznosti. Z vprašanjem abstinence so se začeli ukvarjati tudi v Angliji. Leta 1830 se je plaz protialkoholnih prizadevanj sprožil tudi na Švedskem ter postal »predmet javne pozornosti. Tajnik kraljeve domoljubne družbe je takrat iz Stockholma poslal pismo v Združene države, v katerem je izrazil željo, da naj mu natančno opišejo moralno spremembo v Ameriki, h kateri naj bi prispevala društva treznosti.«³⁵

Društva treznosti so od leta 1831 naprej ustanavljali v Veliki Britaniji, na Irskem, Švedskem in v Rusiji. Ideje o ustanavljanju društev treznosti so se iz Londona širile tudi v angleške kolonije. Nekaj, sprva zelo nepomembnih in neznatnih društev, so ustanovili tudi v nemških deželah ter v Franciji.³⁶

Med opaznejšimi društvi je omembe vredna zlasti maja 1831 ustanovljena družba treznosti v Londonu. Anglijo je, podobno kot Irsko in nekatere druge dežele, preplavila epidemija gina, ki je kmalu postal voda smrti za milijone. Angleški prodajalci gina so na svojih izveskih oglaševali, »da se lahko napiješ že za zelo majhno vsoto enega pfeniga (3 kr.), za dva pfeniga si lahko mrtvo pijan, spečim pa bodo dali slamo zastonj.« Parlament je sprva ukrepal in omejil prodajo žganih pijač. A ko so bili leta 1827 ti ukrepi odpravljeni, so se v Londonu naravnost razcvetele t. i. »gin palače, v katerih so se tisoči vdajali pijači in v nekaj mesecih so našli okoli 4000 pijancev, ki so ponoči ležali na cesti in jih odvedli na policijski urad.«³⁷ V takih razmerah je razumljivo, da so mnogi toplo pozdravili ustanovitev omenjene družbe treznosti, h kateri so pristopili najodličnejši možje Anglije, tako iz cerkvenih kot tudi iz državnih krogov. Predsednik družbe je bil londonski škof. Izdajali so dva mesečnika, ki sta propagirala treznost. V enem je bil objavljen tudi javni govor omenjenega škofa, kjer je med drugim poudarjeno: »Iz javnih poročil je razvidno, da je samo v enem letu bilo pripeljano pred npravstveno policijo več kot 30.000 ljudi, ki so jih zasačili, da v pijanem stanju ležijo na ulici. Ni se treba posebej spraševati, kakšne zaskrbljujoče posledice prinaša takšna napredujoča nezmernost pitja? Oblasti iz vseh delov Velike Britanije so enoglasno pojasnile, da so zločini, ki jih obravnavajo sodišča, v največji meri posledica pijanosti. Podobna

³⁵ *Gesundheits-Zeitung*, 21. 9. 1837.

³⁶ *Gesundheits-Zeitung*, 15. 6. 1837.

³⁷ Prav tam.

dejanja so dokazala, da je treba tri četrtine primerov bornosti in uboštva pripisati istemu vzroku. Poleg tega smo priča žalostnemu spoznanju, da je kar polovica primerov norosti posledica pijanosti.«³⁸

Dunajski zdravstveni časopis je sicer le poredko poročal o razmerah v Angliji. Poleg opisovanja napredovanja tamkajšnjega gibanja treznosti, je zlasti izpostavljal in bičal obupne razmere med angleškimi reveži, ki so zapadli grehu pijančevanja. Na eni strani se torej pojavljajo notičke, kot je tale:

»Na zadnjem srečanju društva vzdržnosti v Prestonu v Angliji³⁹ se je zbralo 1200 ljudi, ki so pili samo čaj, ki so ga skuhali v velikem kotlu. Streglo je štirideset pijancev, ki so se poboljšali in dvajset sladke razvade ozdravljenih deklet. Igrali so muzikanti, katerih člani so bili nekoč strastni kadilci. Spremljali so tudi dve pesmi o treznosti, ki jo je za srečanje spesnil nek pesnik, ozdravljeni gurman.«⁴⁰

Na drugi strani pa slikajo žalostne posledice žganjepitja med angleškimi reveži:

»Pregreha pijančevanja postaja v Angliji med pripadniki višjih razredov vse redkejša. Bolj ko pijančevanje izginja iz višjih razredov, toliko bolj se širi in razrašča med reveži. Majhen požirek žganja pomeni takojšnje ojačanje za želodec. In ker je učinek zelo hiter, so ljudje bolj nagnjeni k temu, da se raje zatekajo k temu sredstvu, kot pa, da bi kupili kos kruha. Toda pogosto uživanje te pijače naj bi vedno bolj slabilo želodec in ljudje so prisiljeni podvojiti porcijo in končno žrtvujejo vse, da bi si priskrbeli ta dozdevni balzam. Žganje ima vrhu vsega narkotično moč. Matere ga zato neredko dajejo polno žlico otrokom, ki ne morejo spati, in ne smemo se čuditi, da se je okus po tej pijači tako razširil, če ga že otrokom tako rekoč z maternim mlekom dajejo v usta. Da bi se borili proti grozljivi pijanosti, so ustanovili pod pokroviteljstvom zakonodaje komite vinjenosti. Od njegove učinkovitosti si obetajo vse najboljše.«⁴¹

O uspehih omenjenega komiteja bi seveda težko govorili. Že čez leto dni so namreč »uradno poročali, da naj bi bil konzum alkoholnih pijač in izdatki zanje stalno v porastu. Samo leta 1834 so v Angliji potrošili 38.263.155 galon alkoholnih pijač nižjega ranga in za to plačali 8.347.543 funt šterlingov.«⁴²

Grozljive številke pa prinaša tudi naslednja notica: »Nekdo je preračunal in preštel, da navkljub družbam treznosti, da gre vsako soboto zjutraj k

³⁸ *Gesundheits-Zeitung*, 21. 9. 1837.

³⁹ Mesto Preston je zibelka abstinentnega gibanja v Veliki Britaniji. Glej: Mrkun: *Zgodovina protialkoholnega gibanja*, str. 27.

⁴⁰ *Gesundheits-Zeitung*, 31. 5. 1834.

⁴¹ *Gesundheits-Zeitung*, 10. 1. 1835.

⁴² *Gesundheits-Zeitung*, 16. 1. 1836.

nekemu trgovcu z žganjem v Londonu najmanj 2000 oseb, večinoma žensk. Štirje največje trgovce z ginom v Londonu vsak teden obiše 142.458 moških, 108.598 žensk in 29.391 otrok, skupaj torej 279.447 oseb. Število tistih, ki v angleških velikih mestih trgujejo z žganimi pijačami, je izredno veliko in skupaj presega število pekov, mesarjev in trgovcev z ribami.«⁴³

Nadvse zanimivo se zdi tudi poročilo o že peti izdaji knjige Roberta Macnisha *The anatomy of drunkenness*.⁴⁴ Njen avtor ni veliko stavil na družbe treznosti, češ da svojo pozornost namenjajo samo prekomernemu pitju vina in žganja, ne pa tudi pitju piva oz. uživanju opija. Za Macnisha so pivci piva »najslabša vrsta pijancev; so namreč najbolj topoumni med vsemi in ponavadi umirajo zaradi kapi ali vodenice.« Avtor trdi, da je poznal »nekoga, ki je dnevno izpraznil 18 pint piva«. Tudi žretje opija ni bilo, kot je razvidno iz tega dela, v Angliji nič kaj redek pojav. Obstajal naj bi celo »mož, ki dnevno pogoltne 8000 kapljic lavdanuma ali 320 granov (ok. 0,065 g) opija.«⁴⁵

Hud problem pijančevanja v Veliki Britaniji so bičale tudi številne moralne pridige, nabite s protialkoholno propagando. Nekatero med njimi so prevedli tudi za bralce dunajskega zdravstvenega časopisa. Ena najzanimivejših je nosila naslov, ki je bil obenem tudi geslo velikega dela tamkajšnjih nižjih slojev: *Pij in bodi srečen! (Drink and be happy!)*. V posrečeni moralki je avtor postavil pod drobnogled »blagor pitja«, ki naj bi človeku izpraznilo žepe in ga spravilo na beraško palico. Pitje naj bi pripomoglo k »sreči telesnih hib in pomanjkljivosti«. Moralist je nato bralcu ironično naslikal, kakšne naj bi bile neizogibne posledice prekomernega pijančevanja: »pobledele ustnice, pokvarjen želodec, slaba pljuča, okostenelo srce, vneti možgani, ohromljeni živci, splošno hiranje, uničenje vsake telesne ali duševne moči, hladna neobčutljivost ali mučno kesanje, nenaden razpad ali počasno venenje.«⁴⁶

Moralist je nadaljeval svojo zgodbo z grozljivimi opisi nesreč v družinah, ki so padle v kremplje demona alkohola. Bralce je opomnil, da pijančevanje prinaša v družino samo nesrečo in neskončno bolečino. Pijančevanje naj bi poleg tega oslabilo tudi duha in »kmalu je blizu strašna katastrofa duševnega brodoloma; – in norost ali ohromelost, manija ali slaboumnost

⁴³ *Gesundheits-Zeitung*, 19. 3. 1836.

⁴⁴ V časopisu so seveda »zagrešili« dve tiskovni napaki, in sicer pri pisanju priimka avtorja in tudi v naslovu. Gre namreč za peto izdajo knjige Roberta Macnisha: *The anatomy of drunkenness*, ki je izšla leta 1835 v Glasgowu. Kot zanimivost naj omenim, da avtor pri razlaganju zgodovine gibanja treznosti omenja tudi viteški red sv. Krištofa, ki ga je leta 1517 ustanovil Sigmund pl. Dietrichstein. Omenjeni red naj bi odpravil nespodobno preklinjanje in nazdravljanje, k tej zvezi pa naj bi se priključila večina štajerskih, kranjskih in koroških plemičev.

⁴⁵ *Gesundheits-Zeitung*, 23. 1. 1836.

⁴⁶ *Gesundheits-Zeitung*, 2. 1. 1837.

zaključijo pretresljivi prizor«. Naslednja posledica nalivanja z alkoholnimi pijačami naj bi bila izguba dobrega imena. Pisec pravi: »Sramota in nezmer-nost sta neločljiva tovariša. Pijanec zagotovo nima prijatelja. V življenju ostane sam, potem ko je uničen njegov ugled, ko obrekovanje in sramota zaznamujeta nesrečno žrtev, ko ga opazujejo pogledi neomejenega odpora, ali ko se ga dotaknejo ledeni prsti vsesplošne sramote.«⁴⁷

In ne nazadnje. Pijanca naj bi ob vzklikanju »Pij in bodi srečen!« dole-tela tudi »sreča mučnih skrbi«, za katero so značilne »zmešnjava sramote, muke vesti, noči obupa, trpljenje pomanjkanja, žaljivost poniževanja, iz-guba imetja, zaničevanje družbe, bolehnost telesa – prekletstvo vsemogoč-nega!«. Posledica pitja naj bi se zrcalila v tisočih milijonih izgubljenih duš. In zato, zaključuje moralist, ali naj še vedno prenašamo to nesmiselno in pokvarjeno napitnico, ki je tako razširjena med ljudstvom. Nikakor ne, temveč bi jo bilo treba s kar največjim prezirom in gnusom ožigosati. Na-mesto varljive napitnice bi morali izbrati in razširiti novo: »Ne pij več in bodi srečen!«⁴⁸

Že čez tri dni so v časopisu objavili novo moralno poučno zgodbo, prav-zaprav izpoved pijanca, ki se je dolgih deset let vdajal pijači. Potem ko je pijači dokončno rekel zbogom, naj bi se dodobra spremenilo tudi njegovo počutje, o katerem pripoveduje: »Prvič: ne vidim nobenega hudiča. Drugič: dobro spim. Tretjič: ne zavračam več hrane. Četrtrič: postal sem močan in rejen. Petič: lahko kričim in se smejim; če bi to storil nekoč, bi mi bilo tako, kot da bi me močno pretepli. Šestič: bolje delam – kar pomeni, da delam dlje časa, ne da bi me bilo treba preganjati, skratka, v vseh pogledih sem popoln mož.« Skratka! Mož, odkar je pil samo vodo, se je naenkrat znašel v nebesih. Spoznal je, da je grozovita steklenica žganja samo vir vsega zla, grehov in skrbi ter patetično zakliče: »Želel bi, da bi pred desetimi leti pil samo vodo. S tem ne bi toliko obremenjeval svoje vesti.«⁴⁹

Tudi zdravnik dr. M. Rosenthal iz Pešte, ki je dunajskemu zdravstvene-mu časopisu, potem ko je nekaj časa prebil v Londonu, poročal o delovanju društev treznosti (Temperance Society), je že v začetku svojega poročila poudaril, da »kdor še tako poredko uživa alkoholne pijače, mu bo to kmalu prešlo v navado, ki se ji bo težko odpovedal, tej pa vse prepogosto sledi pija-nost z vsemi pripadajočimi tegobami.«⁵⁰ V Veliki Britaniji naj bi se grešno pijančevanje v zadnjih desetletjih pretirano razraslo, celo ženske, tudi tiste iz boljših razredov, dekleta in otroci naj bi podlegli alkoholnim pijačam. Problem alkoholizma naj bi bil še posebej pereč na Irskem. Iz podatkov, ki jih nato v tabeli razgrne dr. Rosenthal, razberemo, da so v Angliji leta 1816

⁴⁷ Prav tam.

⁴⁸ Prav tam.

⁴⁹ *Gesundheits-Zeitung*, 5. 1. 1837.

⁵⁰ Prav tam.

proizvedli 3.402.489 alkoholnih pijač, potrošili pa so jih 5.468.987 galon. Leta 1836 je proizvodnja narasla na 4.327.425 in potrošnja na 7.315.053 galon alkoholnih pijač. Na Škotskem so leta 1816 proizvedli 3.024.430, leta 1836 pa 9.133.449 galon alkoholnih pijač. Leta 1816 so jih konzumirali »samo« 1.591.148, leta 1836 pa že 6.019.932 galon. Na Irskem pa je proizvodnja alkoholnih pijač od leta 1816 do leta 1836 narasla iz 4.468.106 na 11.167.580 galon, potrošnja pa iz 4.323.844 na 11.381.223 galon.⁵¹

Strahovit porast alkoholizma seveda niso spregledali tamkajšnji filantropi. V skorajda vseh pomembnih mestih Velike Britanije so se začela ustanavljati društva treznosti po ameriškem vzoru. Prirejala so številna srečanja in izdajala protialkoholne publikacije ter časopise. Dr. Rosenthal je še posebej izpostavil izjavo, ki so jo podpisali vsi njegovi kolegi zdravniki kot tudi drugi odlični možje stroke v Londonu. Izjava s kar 700 podpisi se je glasila:

»Spodaj podpisani smo prepričani, da alkoholne pijače za zdrave ljudi niso samo nepotrebne, temveč naj bi bile tudi škodljive; da nimajo nobenih hranljivih lastnosti; da se njihovo dnevno uživanje prelevi v močno skušnjavo po pijanosti; da povzroča marsikatero bolezen in otežuje zdravljenje drugih; da prinaša revščino, bedo in smrt; in da naj bi samo popolna odpoved alkoholni pijači, z izjemo tiste, ki služi kot zdravilo, zelo veliko prispevala k zdravju, moralnosti in blagru države.«⁵²

Prvi učinki delovanja društev treznosti so bili na moč podobni tistim v Ameriki, ki smo jih že opisali. Zanimivo je, da naj bi več tovarnarjev izjavilo, »da delavcem, ki pripadajo društvom treznosti, plačujejo večjo mezdo, saj naj bi bili trezni ljudje bolj učinkoviti.« Uspehe naj bi beležili tudi v pomorski trgovini, kjer naj bi že 1200 ladij ne imelo na krovu ne ruma ne kakšne druge opojne pijače. Zavaljo tega naj bi se podobno kot v Ameriki zmanjšalo število nesreč, cenejše pa naj bi bilo tudi zavarovanje ladij.⁵³

Dr. Rosenthalu so se zdeli uspehi angleških društev treznosti izredno pomembni tako za zdravnike kot za moraliste, saj »kažejo, da boj s trdovratnim, s farmacevtskimi sredstvi nepremagljivim grehom, zmagovito prestane samo močna, z moralo vzpodbujena volja. Tudi mišljenje, da naj bi bilo uživanje alkoholnih pijač koristno za ohranjanje zdravja pri določenem načinu življenja in zaposlitve (npr. mornarji, delavci pri ognju), naj bi bilo popolnoma neutemeljeno in nezanesljivo.« Na koncu je zdravnik iz Pešte poudaril, »da naj bi bilo edino pravišnje sredstvo proti pijanosti nenadna odpoved pitju, ne da bi bilo to, kot se je mislilo do sedaj, zdravju škodljivo.«⁵⁴

⁵¹ *Gesundheits-Zeitung*, 5. 1. 1837.

⁵² Prav tam.

⁵³ Prav tam.

⁵⁴ Prav tam.

Bralci popularnega dunajskega časopisa so septembra 1837 lahko prebrali tudi štorijo o izletu londonskega društva treznosti *Tea-total*, katerega člani so, kot pove že ime, pili predvsem čaj, pa tudi kavo in vodo. Društvo je za izlet najelo velik parnik. Na poti niso pili opojnih pijač in posadka parnika je bila močno začudena, da so se potniki vzdržali in pili samo čaj, kavo in vodo. Kapitan je časopisnemu poročevalcu zagotovil, da so potniki trezni zapustili parnik in da se kaj takega doslej še ni primerilo.⁵⁵

Zelo stroga načela pa je imelo tudi Društvo popolne abstinence (*Total Abstinence Society*) iz leta 1839, ki se je od drugih društev treznosti razlikovalo po tem, da so se morali njegovi člani vzdržati vseh alkoholnih pijač, tako vrelih kot destiliranih, medtem ko so navadna društva treznosti od svojih članov pričakovala, da se vzdržijo le destiliranih pijač. Glavni namen Društva popolne abstinence je bil, da bi pripeljali pijance nazaj na pravo pot, to pa naj bi veljalo tudi za zmerne pivce. Edino sredstvo, da bi dosegli ta cilj, naj bi bila seveda popolna abstinence. Dunajski zdravstveni list je nato v dolgem feljtonu navedel devetnajst temeljnih načel omenjenega društva, ki jih je povzel po knjigi W. Cooka: *Lecture on the principles of Total Abstinence* iz leta 1839.⁵⁶

Statistika za leto 1837 je pokazala, da v Angliji, glede na število prebivalcev, zaužijejo mnogo manj alkoholnih pijač kot na Škotskem ali Irskem.⁵⁷ V Angliji naj bi prišlo na glavo nekaj več kot 7, na Irskem skoraj čez 14 in na Škotskem 23 pint opojne tekočine. »Tisti, ki strastno žganjepitje obravnavajo kot najbogatejši izvor neredov in zločinov, se bodo čudili ob ugotovitvi, da potrošnja alkoholnih pijač dosega takšno visoko stopnjo na Škotskem, katere prebivalci so vsaj tako podjetni in moralni kot v obeh preostalih kraljevinah.«⁵⁸ Toda ravno na Škotskem naj ne bi bili navzoči neredi in zločini. Kje naj torej iščemo vzrok takšni nezmernosti v pitju? Ali je morda vzrok za grdo nagnjenost k pitju iskati predvsem v močnih religioznih občutkih? Seveda ne in nek škotski poznavalec običajev je pojasnil, da je »veliko potrošnje alkoholnih pijač na Škotskem pripisati predvsem tamkaj splošno razširjenem običaju t. i. *toddy pitja*, med srednjimi sloji deželnih mest. *Toddy* je namreč mešanica viskija, vroče vode in sladkorja in je izredno pogosta pijača pri večernih omizjih. In kot smo rekli, se še posebno pije v deželnih mestih, kjer nimajo prebivalci le malo ali celo nič nedolžnih zabav. Ob tem moramo še upoštevati, da na mizah revnih in celo srednjih razredov nikoli ne najdemo tujih likerjev ali vin, za kar je

⁵⁵ *Gesundheits-Zeitung*, 25. 9. 1837.

⁵⁶ *Gesundheits-Zeitung*, 5. 9. 1839, 9. 9. 1839, 12. 9. 1839, 16. 9. 1839 in 19. 9. 1839.

⁵⁷ V Angliji, ki je štela 13.897.187 prebivalcev so popili 12.341.238 galon, na Irskem s 7.767.401 prebivalci 12.293.464 galon in na Škotskem z 2.365.114 prebivalci 6.767.715 galon alkoholnih pijač. – *Gesundheits-Zeitung*, 25. 10. 1838.

⁵⁸ *Gesundheits-Zeitung*, 25. 10. 1838.

kriva visoka carina in seveda še posebno dober domač viski. Če ob tem še pomislimo, da naj bi pivo ne bilo na Škotskem splošno razširjena pijača, tako kot je to slučaj v drugih kraljevinah, ni tako velika potrošnja žganja glede na opisane razmere na Škotskem nič več tako vpadljiva. Viski, viski – vsi pijejo viski. Pa ne zato, da bi si škodili, kot se pogosto sliši, ali da bi si omadeževali ugled, temveč samo zato, da se pije. In ko človek vidi, kako cela nacija drži svoja usta pod enim in istim čepom, se tudi ne gre čuditi, da v potrošnji svoje značilne pijače prekašajo svoje sosede.«⁵⁹

Žganjepitje je bilo hudo razširjeno tudi na Irskem in največji irski protialkoholni borec v 30-ih letih 19. stoletja, priljubljeni pater Theobald Mathew, je v enem svojih številnih govorov dejal, da so bili Irci do leta 1838 »najbolj pijančevanju vdano ljudstvo na božji zemlji«. ⁶⁰ Pater Mathew je namreč 10. aprila 1838 v mestu Cork ustanovil abstinenčno družbo, ki je sprva štela le 59 oseb. Delovanje družbe je nato hitro napredovalo. Zavaljo priljubljenih govorov patra Mathewa, ki je znal ganiti srca revnih, je k družbi pristopalo vedno več ljudi. V kratkem je med revnimi Irci začelo prevladovati celo mnenje, da naj bi imel pater Mathew posebno zdravilno moč. Med ljudmi se je razširila vraževerna predstava, da naj bi z zaobljubo treznosti tudi čudežno ozdraveli. Proti takšnim zmotnim ljudskim govoricam je nastopal tudi pater Mathew, a obubožani ljudje so kljub temu še naprej drli v Cork. Vse bolj popularni Mathew pa je obiskal tudi vedno več mest na južnem Irskem in privrženci družbe so se vedno bolj množili. Abstinenčna družba je 20. januarja 1840 štela že več kot 500.000 članov. Uspehe protialkoholnega gibanja je izkazovala tudi statistika. Močno naj bi namreč upadli izdatki za alkoholne pijače, povečali pa naj bi se izdatki za čaj in druge podobne reči. Bolj ugodna naj bi bila tudi policijska poročila in poročanje sodišč, saj naj bi upadlo tudi število zločinov.⁶¹

Obetavnejša naj bi bila tudi zdravniška poročila: »Neki dr. Bullen iz Severne bolnišnice v Corku, ki je ena največjih na Irskem /.../ je povedal, da se je ob sobotah zvečer po prejemu mezde zaradi pijanosti pripetilo mnogo nezgod, katerih število pa se je v zadnjih devetih mesecih preteklega leta zmanjšalo za tretjino. Primeri, da so ženske zaradi pregrobnega ravnanja svojih mož morali pripeljati v bolnišnico, na katere so morali prej računati vsaj dvakrat tedensko, se skorajda več ne dogajajo. Tudi nesreče delavcev, npr. padec z odra, poškodovanje s stroji, so se zmanjšale za polovico.«⁶²

⁵⁹ Prav tam.

⁶⁰ Mrkun: *Zgodovina protialkoholnega gibanja*, str. 30.

⁶¹ *Gesundheits-Zeitung*, 29. 6. 1840. Anton Mrkun navaja, da se je leta 1838 na Irskem popilo 12 ¼ milijona galon viskija, leta 1841 le 6 ½ milijona. Leta 1837 se je izvršilo 12.096 zločinov, leta 1841 le 773. – Mrkun: *Zgodovina protialkoholnega gibanja*, str. 31.

⁶² *Gesundheits-Zeitung*, 29. 6. 1840.

Prodajo žganja naj bi, kot je zatrjeval poročevalec, opustili tudi mnogi irski gostilničarji in trgovci z žganjem. Irska društva treznosti naj bi imela ugodne posledice za zdravje ljudi, prispevala naj bi k blaginji tisočerih družin. In vse to po zaslugi patra Mathewa.⁶³

* * *

Zgoraj smo omenili, da so društva treznosti ustanavljali tudi na Švedskem in v Rusiji, toda novičke o tem so v dunajskem zdravstvenem časopisu hudo skope.⁶⁴ Omembe vredna so tako samo še nekatera poročila o dogajanju v Franciji. V primerjavi s Švedsko in Rusijo, kjer so množičnemu pitju žganja botrovale tudi ostrejšje podnebne razmere, žganjepitje na Francoskem ni bilo tako razširjeno. »Leta 1829 je prišlo na Švedskem na vsakega prebivalca po 46 litrov žganja, na Francoskem ob istem času le po 1,12 litra.«⁶⁵ Francija je bila seveda vinorodna dežela in ljudje so zato večinoma pili vino. Toda tudi konzum žganja je vedno bolj naraščal. Še posebno med delavstvom v tovarnah. Tam so v 30-ih letih 19. stoletja vladale grozljive in nečloveške razmere, ki jih popisuje Villermé. Zaslužki delavcev so bili odločno prenizki, da bi zadovoljili njihove osnovne potrebe, zlasti, če so si ti ustvarili številčno družino. Starši so bili prepogosto prisiljeni, da so prezgodaj v tovarnah zaposlili tudi svoje otroke. Ena strašnih posledic teh neugodnih razmer pa je bil »po sili razmer prekomeren napor in trud, da bi to izčrpanost moči odvrnili z alkoholnimi pijačami.«⁶⁶ A v Franciji se protialkoholno gibanje, kljub temu da je kasneje (konec 19. stoletja) prišlo na vsakega Francoza po 14 litrov žganja, ni nikoli dovolj razmahnilo.⁶⁷

Leta 1837 je *Gesundheits-Zeitung* objavil kratkočasno zgodbo o vojvodi Levertu in poskusu ustanovitve prvega društva treznosti v Parizu, ki jo lahko na kratko povzamemo takole:

Premožni vojvoda Levert si je nekega dne zamislil prav posebno gostijo. V svojo prelesto palačo je povabil nadvse zanimivo in pisano družbo. Gostje so bili skoraj izključno člani različnih filantropičnih društev, npr.

⁶³ Prav tam.

⁶⁴ Leta 1832 so npr. poročali, da naj bi na Švedskem že nekaj let obstajalo združenje, »ki se je pravkar izredno razširilo, tako da z začudenjem lahko opazimo celo navadne ljudi, ki so prekinili s pitjem svojega odmerka žganja, punča itd.« Sicer mirni Švedi so se zaradi tamkajšnje narave in podnebja na pitje žganih pijač zelo privadili in njihovi želodci naj bi se ob primanjkljaju vsakdanjega odmerka hudičevega napoja »vznejevoljili, če jim ne bi prišli na pomoč z nadomestkom. In glej – samo mesto Stockholm je od lanskega januarja do septembra plačalo več carine za 1.547.131 funta kave. Zdaj se pojavlja vprašanje, kaj je bolj škodljivo – žganje ali kava?« – *Gesundheits-Zeitung*, 1. 12. 1832.

⁶⁵ Mrkun: *Zgodovina protialkoholnega gibanja*, str. 16.

⁶⁶ *Gesundheits-Zeitung*, 5. 3. 1838.

⁶⁷ Mrkun: *Zgodovina protialkoholnega gibanja*, str. 16.

Družbe za brodolomce, Društva za izboljšanje razmer služinčadi, Društva za osvoboditev sužnjev ipd. Medtem ko so se mize kar šibile od raznih kulinaričnih dobrot, pa so gostje zaman čakali, da jim bodo postregli z običajno pijačo. Na mizi so stale samo steklenice z vodo in prazni kozarci. Vojvoda svojim gostom ni predhodno izdal svojega plemenitega namena, in sicer da namerava ustanoviti prvo društvo treznosti v Parizu, saj je bil prepričan, da ga bodo gorečni in nesebični člani človekoljubnih društev, ki jih je povabil na neobičajno gostijo, pri tem zagotovo podprli. Vojvoda je svojim vidno presenečenim gostom nazdravil z vodo, nato pa v svojem govoru poudaril, da vino, likerji in strupeno žganje ubijajo človeško telo, jemljejo razum in ponižujejo duha. Prekomerno pitje poraja tudi kriminal in druge nevšečnosti. Zato je pozval goste k ustanovitvi društva treznosti kot jih poznajo že v Ameriki in na Angleškem. Vojvoda je izrazil prepričanje, da naj bi vzdržnost pri pijači tudi v Parizu odplaknila grozodejstva in sramotne madeže za človeštvo. Na srečanje filantropov je povabil tudi dva gosta iz tujine, in sicer gospoda Ramsaya, predsednika enega izmed društev treznosti v Zgornji Kanadi, ter gospoda Stewarda, predsednika Biblične družbe Nove Holandije. Oba gosta sta imela namen podučiti goste o uspehih in koristnosti tamkajšnjih društev treznosti. Toda vsa reč se je hudo zapletla, ko se je protialkoholna razprava sprevrgla v prepir okrog problema suženjstva, češ, da se sužnjem priporoča pitje vode in potrpežljivost, da se jim jemlje še tiste tolažilne kapljice žganja, v katerih bi ti nesrečniki vsaj malo pozabili grozljivi jarem, v katerega so jih vpregli. Skratka, na gosta iz Amerike se je vsula ploha kritik, češ da podpirata suženjstvo, da podpirata okove in bič, da podpirata nevzdržno ravnanje z njimi. Da bi se silovit prepir vsaj nekoliko polegel, je vojvoda Levert ukazal služinčadi, da naj gostom postrežejo z vinom in likerjem. Strasti so se z vsakim izpitim kozarčkom počasi umirjale in prekomerno opita družba se je veselo razšla. Šele potem, ko so zapovrstjo zaužili vse mogoče opojne pijače, so bili gostje namreč zadovoljni, da je vse potekalo tako, kot se spodobi. Po zadnjem kozarčku konjaka so šele menili, da ni praktično nič manjkalo. Pripovedovalec pa je svojo štorijo končal nadvse ironično: »In naslednji dan so ustanovili prvo družbo treznosti v Parizu.«⁶⁸

Med prispevki, ki so bičali nezmernost in pijančevanje, na kratko omenimo še zanimivo pripoved o pariškem predmestju Courtille, ki je bilo v 30-ih letih 19. stoletja priljubljeno mesto zabave, še zlasti za nižje sloje prebivalstva. »Pogosto hvaljeni Eldorado, znamenita Indija Koromandija, naj bi bila v primerjavi s tem veselim in vsem poznanim pariškim predmestjem pravzaprav nič. Tu sicer ne tečeta med in mleko, zato pa toliko bolj vino in žganje«. V Courtilleju so torej predvsem na veliko popivali.

⁶⁸ *Gesundheits-Zeitung*, 15. 5. 1837 in 18. 5. 1837.

Nekoč si tukaj lahko videl številne umazane, ogabne in odvratne pivnice in predmestje so takrat imenovali tudi »porcherons« (svinjak), ker si tam srečal same umazane in tatinske prebivalce, ki se niso nikoli hoteli oprijeti poštenega dela. »Običajne obiskovalce tega *porcheronsa* pa bi lahko z vso pravico uvrstili v razred lopovov in najbolj nemoralnih babnic.« Kasneje se je ta »svinjak« preimenoval v *Courtille* in v njega je »začela zahajati malo bolj spodobna množica od prejšnje, ki je ustanovila Bakhovo kolonijo.« Ta »dežela popivanja« je postajala vedno bolj priljubljen romarski cilj za številne prebivalce francoske prestolnice. Obisk *Courtilleja* je postal kar nekakšna nujna dolžnost. Ker je bila pijača cenejša kot v Parizu, so tja ob nedeljah drli predvsem pripadniki »navadnega razreda«. V *Courtilleju* se je na veliko plesalo, mnoge pa je tudi krepko zanašalo. Tamkajšnje življenje je bilo napol ples in napol popivanje, od 2. ure popoldne pa do pozno v noč se je povsod razlegala živahna glasba. Za mizami se je gnetlo nešteto pijancev. Za red in disciplino oz. spodobnost jim je bilo le malo mar »in nikjer se ni tako pogosto in svobodno plesal opolzki ples, poznan pod imenom *Chahut*, kot ravno tukaj«. ⁶⁹ Skratka. Zgodba o razvpitem pijanskem predmestju *Courtille* je v obravnavanem času prišla še kako prav raznim moralistom, ki so pridigali proti pijančevanju. Mi pa jo bomo zaključili z mislijo, da je razvedrilni nedelji, ko so se ga ljudje pošteno nasekali, kot običajno, vedno sledil plavi ponedeljek.

Heinrich Zschokke in žganjarska kuga

Popularni dunajski časopis je leta 1837 poročal tudi o izidu žalostne povesti o žganjarski kugi izpod peresa plodovitega in prizadevnega (Johanna) Heinricha (Daniela) Zchokkeja, ki je istega leta izšla v Aarau v Švici. ⁷⁰ Zschokkejevo najnovejše delo naj ne bi služilo samo za kratkočasno zabavo. Glavni namen povesti naj bi bila »poduk in svarilo«. Pripovedovalec naj bi si v prvi vrsti prizadeval, da bi »dokazal prednosti, ki jih prinašajo društva treznosti« in da bi »prikazal strašne posledice žganjepitja«. ⁷¹

Časopisnemu poročevalcu je bil razumljivo všečen »plemenit značaj zdravnika Fridolina Walterja«, veliko zanimanja pa naj bi vzbujali tudi »različni pogledi na način, kako naj bi delovali proti zlorabi alkoholnih pijač«. Poročevalec je glede tega posebej poudaril pomenljivo izjavo razsodnika, ki namiguje, da si zdravniki preveč zatiskajo oči pred alkoholizmom: »Naši doktorji naj bi bedeli nad in skrbeli za zdravstveno oskrbo

⁶⁹ *Gesundheits-Zeitung*, 1. 2. 1838 in 5. 2. 1838.

⁷⁰ Heinrich Zschokke: *Die Branntweinpest, eine Trauergeschichte zur Warnung und Lehre für reich und arm, alt und jung*, Aarau 1837.

⁷¹ *Gesundheits-Zeitung*, 31. 8. 1837.

ljudstva. Predvsem oni naj bi, če bi bili vestni in dobronamerni možje, opozarjali pred zlorabo močnih pijač. Oni najbolje vedo, koliko telesnih tegob povzroči dnevno uživanje žganih pijač in kako nevarnejša je bolezen za tistega, ki mu pitje preide v navado, kot pa za onega, ki ne pije. Toda ti doktorji, skorajda moram verjeti, bolj skrbijo za to, da bi dobili paciente. Nič kaj dosti jim ni za zdrave ljudi; ne svarijo nas; ne odklanjajo zanje koristnega žganja in likerja v hišah, kamor so vstopili; še najmanj v bogatih hišah. Ali gre za lahkomiselnost teh mož ali za pohlep?«⁷²

Poročevalec je nato bralce seznanil še s kratkimi izjavami, kako so na pijančevanje gledali advokat, župan, tovarnar in zdravnik, zaključil pa je z besedami duhovnika: »Pred pol stoletja je v večini evropskih dežel izbruhnila strašna kužna bolezen, ki je mnogo bolj pustošila kot smrtonosna kolera in boleča gripa. Ta kužna bolezen se je iz Evrope razširila tudi v druge dele sveta in trga življenje nešteti ljudi, načenja njihovo blagostanje in mir; poznate to kužno bolezen, to je žganjarska kuga. Požira življenjske moči in sposobnosti, duhovnost in kreposti posameznikov, višjih in nižjih, cele družine, cele narode. Pri njenem širjenju je ne morejo zadržati in zmanjšati niti šole in cerkve, niti lekarne in odloki vlade, niti ječe, niti stroge kaznilnice in vklepanje v verige. Nalezljivo prehaja iz hiše v hišo, iz očeta na sina, iz prijateljev na prijatelje.«⁷³

Glavni namen Zschokkejeve knjižice naj bi bil torej boj proti žganjarski kugi. Preden pa zaključimo naše poročanje o pisanju dunajskega zdravstvenega časopisa o družbah treznosti oz. o protialkoholnem gibanju v Ameriki in Evropi v 30-ih letih 19. stoletja, še povejmo, da ima Zschokkejevo delo o žganjarski kugi tudi neposredno zvezo s protialkoholnimi prizadevanji na Slovenskem v 40-ih letih 19. stoletja. Takrat je gibanje treznosti namreč zajelo tudi Srednjo Evropo in pljusnilo na poljsko, češko, slovaško in slovensko ozemlje. Sredi 40-ih let 19. stoletja je ogorčeno nastopil proti žganjepitju Anton Martin Slomšek, ki je to grdo razvado ostro bičal tako v pastirskih pismih kot pesmih. Slomšek je bil sploh pobudnik protialkoholnega gibanja na Slovenskem. Že leta 1846 je v Drobtinicaх objavil poslovenjeno *Veselo povest od svetiga Jansha bratovshine*, kjer je poudaril, da proti žganjepitju pomaga le sveta vera, bratovščina sv. Janža pa naj bi podobno kot v Šlezijo, Moravsko, Poljsko in Ogrsko tudi k nam prinesla ljubo srečo in zdravje, ki ju je doslej ljudem odžiralo nesrečno žganje. S pomočjo svete vere in z vključevanjem v bratovščino sv. Janža naj bi tudi Slovencem začelo sijati sonce treznosti po krajih, kjer je doslej mnogo let ležala žalostna tema pijanosti.⁷⁴

⁷² Prav tam.

⁷³ Prav tam.

⁷⁴ *Vesela povest od svetiga Jansha bratovshine* (poslovenjena), *Drobtinice za novo leto 1846*, str. 125–134.

Že naslednje leto, torej leta 1847, je Slomšek v Celovcu izdal knjižico *Čujte, čujte, kaj žganje dela! Prigodba žalostna ino vesela za Slovence*,⁷⁵ ki naj bi bila prirejen prevod Zschokkejeve *Die Branntweinpest*. O Slomšku, gibanju proti pijančevanju oz. o omenjenem prevodu knjige se je leta 1931 obširno razpisal Fran Ilešič,⁷⁶ ki ugotavlja, da ima na Slomškovo pobudo izdana knjiga »isto vsebino kakor šlezijsko-poljska /inačica/ iz leta 1844, le da je slovenska povest lokalizirana na Slovenskem, na Koroškem in na Štajerskem.«⁷⁷ Ilešič je Zschokkejevo produktivnost, delavnost in praktičnost celo enačil s Slomškovo. Tako Zschokkejeva kot Slomškova knjiga »se krijeta po obsegu, po razdelitvi vsebine na poglavja in po besedilu; Slomšek je v svojem prevodu dodal samo uvod in pesem na koncu (*Žalostna pesm*, op. a.) ter je vsej povesti skušal dati domači, slovenski kolorit.«⁷⁸

Fran Ilešič je nato natančno primerjal in analiziral obe knjigi in zdi se mu, da je Slomškova pisana v bolj jasnem in preciznejšem slogu, skratka, da slovenski prevod prekaša nemški original. Po drugi strani pa da je slovenska knjiga (zlasti zaradi cenzure v predmarčni Avstriji) mnoge stvari znatno omilila. Kritika oblasti v njej je mnogo pohlevnejša kot v nemškem originalu, ki je izšel v Švici. Nekatero nemške stavke, naperjene proti predstavnikom oblasti, je tako slovenski prevajalec enostavno izpustil. V slovenski knjigi je napadalna ost namesto proti gospodi uperjena proti oštirjem.⁷⁹

Navkljub nekaterim očitnim razlikam med Zschokkejevo in Slomškovo knjigo pa je vendarle najbolj pomembno, da se je vsestranski Slomšek s prevodom te knjige in mnogimi drugimi protialkoholnimi zapisi priključil srednjeevropskemu gibanju proti pijančevanju, ki se je v takratni Avstriji uveljavilo še posebno v Šleziji in Galiciji. S slovenskim prevodom *Die Branntweinpest* se je pridružil tudi celi vrsti prevodov popularne Zschokkejeve knjige v tuje jezike. Knjiga je bila kmalu po izidu prevedena npr. v francoski, angleški, flamski, holandski, estonski, norveški, švedski, italijanski, češki, srbski in poljski jezik.⁸⁰ Tudi Slomšek je s prevodom hotel ljube Slovence obvarovati pred veliko nesrečo – pred kugo žganja, pred »strašnim ognjem, iz samiga pekla doma«, ki po naših krajih sega, a se »ne prime strehe ne sten, ampak ljudi. Veliko tavžent in tavžent jih časno ino

⁷⁵ Heinrich Zschokke: *Čujte, čujte, kaj žganje dela! Prigodba žalostna ino vesela za Slovence*, poslovenil Felicijan Globočnik, Celovec 1847.

⁷⁶ Fran Ilešič: Anton Martin Slomšek v pokretu proti pijančevanju : O knjigi *Čujte, čujte, kaj žganje dela*, Maribor 1931. *Separat iz Časopisa za zgodovino in narodopisje*, leto XXVI, 1931, str. 1–22.

⁷⁷ Prav tam, str. 5.

⁷⁸ Prav tam, str. 6.

⁷⁹ Prim.: prav tam, str. 10–12.

⁸⁰ Podrobneje: prav tam, str. 13–14.

večno gori; ter se jih od leta do leta več vnema. Ako se ne združimo tiga kužniga ognja pogasit, nam hoče v kratkem naš zarod vgonobit«. ⁸¹

Navkljub Slomškovim protialkoholnim pozivom in zavzetemu prizadevanju za široko gibanje proti pijančevanju, pa iz zgodovine alkoholizma na Slovenskem vemo, da ves njegov trud, žal, ni prinesel vidnejših uspehov. ⁸²

„HÖR AUF ZU TRINKEN UND WERDE GLÜCKLICH!“ BERICHTE IN DER „WIENER GESUNDHEITS-ZEITUNG“ ÜBER DIE ANTIALKOHOLBEWEGUNG IN AMERIKA UND EUROPA

Zusammenfassung

In den 1830er-Jahren breitete sich neben der Todbringenden Cholera in Europa eine zweite die Gesundheit schädigende gefährliche „Krankheit“ aus, die sog. Branntweinpest. Das Trinken von Branntwein zog zahlreiche Schwierigkeiten mit sich, verursachte soziale Probleme, führte zu Krankheiten und verkürzte die Lebenserwartung der Bevölkerung. Über die gesundheitsschädigende Wirkung der Konsumation von Branntwein berichtete auch die in Wien erscheinende „Populäre Gesundheits-Zeitung“, die zwischen 1830 und 1840 herausgegeben wurde. Die vorliegende Abhandlung untersucht die Berichte über die Abstinenzbewegung in Amerika und Europa. Diese Zeitung berichtete über die verschiedenen Erfolge und Bemühungen der Mäßigkeitsbewegung, behandelte aber auch einzelne Aspekte der Geschichte solcher Vereine, die sich den Kampf gegen den Alkoholismus zum Ziel gesetzt hatten.

Obwohl Aufrufe zur Mäßigkeit beim Alkoholkonsum schon in der Zeit davor nachweisbar sind, entstand eine organisierte Antialkoholbewegung, die nach und nach auf der ganzen Welt tätig wurde, erst im 19. Jahrhundert. Sie breitete sich vorerst in den einzelnen Teilen Amerikas aus, ehe sie auch Europa erreichte. In Amerika äußerte sich die Abstinenzbewegung nicht nur in der Betreuung und Aufklärung Einzelner, sondern auch in lokalen und regionalen Zusammenschlüssen und Zusammenkünften, die schließlich in der 1826 gegründeten „American Society for the Promotion of Temperance“ als landesweite Dachorganisation zusammengefasst wurden. Diese Vereinigung war für eine Reihe von Aktivitäten verantwortlich, gab Broschüren und Zeitungen heraus, kämpfte gegen Alkoholismus auch mit literarischen Mitteln, in Schauspielen, Liedern, Essays und Predigten. Von ihr wurden auch Versammlungen veranstaltet, ebenso Märsche, insgesamt Veranstaltungen, denen ein Zug in Fanatische nicht fremd war.

Die „Gesundheits-Zeitung“ veröffentlichte Dankschreiben amerikanischer Abstinenzvereine und betonte, dass der Alkoholmissbrauch ein nationales Unglück und ein Laster sei. Daher gelte die Anerkennung all jenen, die dem Alkoholgenuss abgeschworen hätten und somit wiederum zu einem nützlichen Mitglied der bürgerlichen Gesellschaft geworden seien. Die Zügelung des Lasters der Trunkenheit sei daher der Erfolg und das Ziel der Mäßigkeits- oder Abstinenzbewegung und von deren Propaganda.

⁸¹ Zschokke: *Čujte, čujte, kaj žganje dela!*, str. 3.

⁸² Glej npr.: Anton Šepetavc: Pijem, torej sem Slovenec ali alkohol(izem) kot tabu in fenomen slovenstva, *Zgodovina za vse*, leto II, 1995, št. 1, str. 18–36; Andrej Studen: Slovenci, problem alkoholizma in katoliška morala pred prvo svetovno vojno, *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*, leto 46, št. 3, 4, 2006, str. 15–24.

In den 1830er-Jahren fasste die Antialkoholbewegung auch in Europa Fuß. Mäßigkeits- und Abstinenzvereine entstanden in Großbritannien, Irland, Schweden und Russland. Eingehend wird in der Abhandlung auf die Berichte in der „Gesundheits-Zeitung“ eingegangen, die die Verhältnisse in England, Schottland und Irland schildern. Mit der Verbreitung von Gin und Whisky in den genannten Ländern nahmen auch die Abstinenzvereine zu, wenngleich dort vielen, darunter durchaus auch Wohlmeinenden, das verheerende Anwachsen des Alkoholismus nicht klar war. Unter den Befürwortern der Antialkoholbewegung herrschte die Überzeugung, dass alkoholische Getränke ebenso unnötig wie schädlich seien, keinen Nährwert besitzen würden, der tägliche Genuss über kurz zum Alkoholismus führen müsse, der wiederum verschiedenste Erkrankungen verursache, vor allem aber Elend und Tod. Nach amerikanischem Vorbild betonte man, dass nur der tägliche Verzicht auf Alkohol der einzig richtige Weg zum Erhalt der Gesundheit, der Moral und letztlich sogar der Gesellschaft sei. Neben der Schilderung von besonderen Trinkgewohnheiten und des Kampfes der Tätigkeit der Antialkoholbewegung in England und Schottland, enthielt die „Gesundheits-Zeitung“ auch sehr interessante Beiträge über die Tätigkeit des prominentesten Kämpfers der Abstinenzbewegung in Irland, den Geistlichen P. Theobald Mathew.

Berichte über die Antialkoholbewegung in Schweden und Russland sind in der „Gesundheits-Zeitung“ eher selten. Zu erwähnen ist noch, dass auch Berichte über die Tätigkeit der Abstinenzbewegung in Frankreich vorkommen, wenngleich die Bewegung dort nie einen besonderen Zulauf besaß.

Am Ende der Abhandlung beschäftigt sich der Autor noch eingehend mit den Berichten über das Werk von Heinrich Zschokke, „Die Branntweinpest. Eine Trauergeschichte zur Warnung und Lehre für reich und arm, alt und jung“, das 1837 im schweizerischen Aargau erschienen war. Zschokkes Arbeit über die Branntweinpest besitzt eine direkte Verbindung zur Antialkoholbewegung in Slowenien der 1840er-Jahre, da 1847 auf Anregung des überzeugten Kämpfers für die Antialkoholbewegung, Anton Martin Slomšek, das Buch in bearbeiteter Form auch in Slowenisch erschienen ist.

Kulturno življenje celjskih Nemcev med prvo svetovno vojno

Jerneja Pavlič*

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 930.85(=112.2)(497.4Celje)

Jerneja Pavlič: Kulturno življenje celjskih Nemcev med prvo svetovno vojno. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 78=43(2007), 2–3, str. 62–78

Članek prikazuje kulturno življenje celjskih Nemcev med prvo svetovno vojno, ki je prav gotovo, kljub relativni oddaljenosti mesta od frontnega dogajanja, vplivala na vsa področja mestnega življenja. Vojna je vsekakor nekoliko okrnila tudi kulturno življenje v mestu, nikakor pa ni popolnoma zamrlo. Gledališke in kinopredstave, glasbene prireditve, slovesnosti ob državnih praznikih so najpomembnejši del kulturnega dogajanja med vojno v Celju.

1.01 Original Scientific Article

UDC 930.85(=112.2)(497.4Celje)

Jerneja Pavlič: Cultural Life of the Celje Germans During the First World War. Review for History and Ethnography, Maribor 78=43(2007), 2–3, pp. 62–78

The paper treats cultural life of the Celje Germans during the First World War, which had, in spite of the distance of the city from the war happening, a definite impact on the entire city life. The War certainly did not truncate cultural life in the city, which was never completely silent. Theater and cinema presentations, musical events, celebrations of the state holidays were the more significant part of cultural events in Celje during the War.

Uvod

Prva svetovna vojna je, kljub relativni oddaljenosti mesta Celje od frontnega dogajanja, vplivala na vsa področja mestnega življenja. Poleg vojnega

* Jerneja Pavlič, profesorica zgodovine in nemščine, Gorenje 21, 3214 Zreče, jernejapavli@gmail.com

pomanjkanja, mobilizacije in lakote so mesto prizadele tudi razne bolezni ter številne poplave. Pred prvo svetovno vojno so za Celje značilna velika mednacionalna nasprotja, ki so se s političnim preganjanjem Slovencev zaradi srbofilstva v prvih letih vojne in z nasprotovanjem jugoslovanski ideji v zadnjih dveh letih vojne, kazala tudi med prvo svetovno vojno. V času vojne je bilo okrnjeno tudi delovanje šol, saj so večina šolskih prostorov zasedli vojaki. Vojnim dogodkom in pomanjkanju navkljub pa so si ljudje prav gotovo tudi v času vojne želeli razvedrila. Hram nemške kulturne dejavnosti v Celju Nemško hišo so zasedli vojaki, vendar so bili Celjani kljub temu priča mnogim kulturnim prireditvam, ki so jih izpeljali na prostem, v evangeličanski cerkvi in v prostorih celjskega nemškega gledališča.

Nemško mestno gledališče

Prvi zapisi o gledališkem dogajanju v Celju sežejo v leto 1815, prve gledališke predstave pa so bile v tamkajšnjem minoritskem samostanu. V dvajsetih letih 19. stoletja je nastalo društvo, ki je skrbelo za razvedrilo in družabnost Celjanov in prirejalo v Stari grofiji v jesenskih in zimskih mesecih gledališke igre. Na čelu gledališkega delovanja je bil Jochan Jeretin,¹ lastnik tiskarne v Celju.² V šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja je Eduard Jeretin³ nadaljeval očetovo naklonjenost gledališki igri, vodil je ljubiteljski oder.⁴ Ker stari gledališki prostor ni več zadostoval prostorskim zahtevam, poleg tega je bila zastarela tudi oprema, so 20. oktobra 1885, tudi ob izdatni podpori celjskih meščanov, svečano odprli novo gledališko stavbo. Celjski gledališki ansambel je tako od leta 1885 deloval na profesionalni osnovi, repertoar v osemdesetih in devetdesetih letih pa je bil zelo pester, saj je lahko celjska publika uživala tako ob klasičnih tragedijah in v ljudskih igrah, komedijah, komičnih pozah, operetah ter operah tudi najbolj znanih skladateljev.⁵

¹ Jochan (Janez) Krstnik Jeretin (Celje, 24. 8. 1803 – Celje, 11. 11. 1853) – sprva je deloval kot barvarski mojster, od leta 1828 je naveden kot okrožni tiskar, v letu 1848 je začel tiskati Cillier Wochenblatt, velja za začetnika slovenskih gledaliških iger v Celju, saj je vodil celjsko diletantsko gledališče (Mojca M. Peternel, Vloga celjskega tiskarja Jeretina v revolucionarnem letu 1848, SHS, *Hartmanov zbornik*, letnik 4, št. 2–3, Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča v Mariboru, Maribor 2004, str. 345–362).

² Andreas Gubo: *Geschichte der Stadt Cilli*, Verlag von Ulrich Mosers Buchhandlung, Grädec 1909, str. 346–348.

³ Eduard Jeretin (Celje, 1832 – Celje, 1881) – po očetovi smrti prevzame tiskarno, vodil je ljubiteljski oder v Celju, leta 1874 je prodal tiskarno, v znanih mednacionalnih napetostih v Celju pa se je odločno postavil na nemško stran in bil dejaven pri nemških diletantih (ZAC, osebni fond mag. Fedorja Gradišnika, sig II/4).

⁴ Fritz Zangger: *Das ewige Feuer im fernen Land*, Celje 1937, str. 47.

⁵ B. Cvelfar, A. Studen: Posameznosti iz vsakdanjega življenja v Celju pred prvo svetov-

Gledališčniki so imeli velike finančne ter kadrovske probleme, zato je vodstvo gledališča prešlo kar nekajkrat v roke direktorjev drugih gledališč. Gledališki sezoni 1898/99 in 1899/1900 sta bili zaupani direktorju Augustu Knirschu.⁶ Tudi naslednji dve sezoni sta bili prepuščeni tujim gledališčnikom, tokrat so gostovali ljubljanski gledališčniki, ki so tedensko odigrali dve predstavi.⁷

Mestno gledališče v Celju je bilo, tako kot večina gledališč v državi, v prvi vojni sezoni 1914/15 zaradi vojnega dogajanja zaprto, tudi v *Deutsche Wacht* ni bilo sledi o gledališkem dogajanju v tej sezoni.

Kartel nemških in avstrijskih gledališč je pozval gledališča, naj drugo vojno sezono 1915/16 nemoteno izpeljejo, saj je stanje na frontah ugodno.⁸ Zaradi finančnih in kadrovskih težav mestnega gledališča so sezono izpeljali gledališčniki *Laibacher Kaiser Franz Josef-Jubiläums-Stadttheater*. Vse predstave ljubljanskih gledališčnikov so bile ob sredah, izjemoma tudi ob petkih, prednost pa je imel lahek, komični žanr,⁹ kar je za vojni čas tudi razumljivo, saj so si ljudje želeli razvedrila in sprostitve. Sezona se je začela nekoliko pozno, 1. decembra 1915 z veseloigro Fritza Grünbauma in Wilhelma Sterka *Sturmidyll*, ki je bila zelo dobro obiskana in dobro odigrana.¹⁰

Tudi kritik v *Deutsche Wacht* potrjuje pravilnost odločitve, da je po enoletnem odmoru gledališče zopet odprto. Po štirih odigranih predstavah¹¹ pa kritik zapiše, da so z igranjem ljubljanskega ansambla lahko več kot zadovoljni, nikakor pa ne morejo biti zadovoljni z izborom iger. Kritik se sicer zaveda, da provincialno gledališče ne more pričakovati ljudske igre Karla Schönherra *Der Weibsteufel*, ki zahteva »preveč poglobljeno umetniško uprizoritev«, ¹² vsekakor pa so Ljubljančani sposobni uprizoriti igre, kot so *Der Viererzug*, *Die Steiner-Mädel*, *Das große Hemd* ali pa Sudermanov drami *Ehre* in *Heimat*.¹³

Burkasta poza Juliusa Horsta *Der Himmel auf Erden* je bila odigrana 22. decembra. Zadnja predstava v letu 1915, ki bi morala biti v sredo, 29.

no vojno, *Iz zgodovine Celja 1848–1918*, Muzej novejšje zgodovine Celje, Celje 1998, str. 338–340.

⁶ Andreas Gubo: *Geschichte der Stadt Cilli*, str. 453, 455.

⁷ Prav tam, str. 457, 461.

⁸ Dragan Matić: *Kulturni utrip Ljubljane med prvo svetovno vojno*, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Gradivo in razprave 15, Ljubljana 1995, str. 255.

⁹ Stadttheater Cilli, *Deutsche Wacht* (odslej DW), št. 94, 24. 11. 1915, str. 3.

¹⁰ Schaubühne, DW, št. 99, 11. 12. 1915, str. 4.

¹¹ Poleg *Sturmidyll* so bile odigrane še burka Gustava Kadelburga *Im Zivil*, stara dunajska spevoigra Lea Falla in Juliusa Wilhelma *Brüderlein fein* (obe sta bili odigrani 8. decembra) in poza s petjem Berharda Buchbinderja *Heirat auf Probe* (15. decembra). (Schaubühne, DW, št. 102, 22. 12. 1915, str. 4).

¹² Schaubühne, DW, št. 102, 22. 12. 1915, str. 4.

¹³ Prav tam, str. 4, 5.

12., je odpadla. Vsi tisti, ki so že kupili karte za to predstavo, so jih lahko koristili na prvi predstavi v letu 1916,¹⁴ ko so ljubljanski gledališčniki 12. januarja po treh letih v Celju zopet uprizorili burko Ernsta Bacha ter Franza Arnolda *Die spanische Fliege*, ki je tudi tokrat v polni dvorani ob odlični igri Ljubljančanov pri celjskemu občinstvu zbujala smeh.¹⁵ Sledila je komedija odličnega dramatika dunajske moderne Arthurja Schnitzlerja *Liebelei*, 19. januarja, ki jo je kritik zelo negativno ocenil, saj je napisal, da delo prikazuje življenjsko neresnico in spada tako kot njegov sodružabnik Hugo von Hoffmansthal v literarno zgodovino in pozabo.¹⁶ Izjemoma v petek, 21. januarja, je bila odigrana burka v treh dejanjih *Herrschaftlicher Diener gesucht*, ki sta jo napisala Evgen Burg in Louis Tauffstein. Kritik pa tokrat nameni ostre besede tistemu delu celjske gledališke publike, ki v gledališče prihaja prepozno in tako se morajo cele vrste vstajati, zmeda nastane tudi pri sedežnem redu. Kritik opozarja Celjane, da morajo Ljubljančani začeti z igro točno, saj pelje v Ljubljano zadnji vlak nekoliko prej.¹⁷ Zadnji teden v januarju so izvedli še dve predstavi, in sicer ljudsko igro Adolfa L'Arronga *Lolos Vater* (26. 1.) ter dramo v štirih dejanjih Maxa Dreyerja *Die Siebzehnjährigen* (28. 1.).¹⁸ Opozorilo kritika publiko o zamujanju na predstave očitno še ni zaleglo, saj se kritik v *Deutsche Wacht* zopet pritožuje nad zamujanjem gledalcev.¹⁹

Ljudsko igro Karla Schönherra *Der Weibsteufel* so igrali 2. februarja, 9. veseloigro Hermanna Bahra *Das Konzert* in 16. veseloigro Adolfa L'Arronga *Dr. Klaus*. Zadnji dve predstavi v februarju sta odpadli zaradi prometnih težav, ki pa so ju za abonente nadomestili v začetku marca,²⁰ in sicer 5. marca z dramo Hermanna Sudermanna *Die Schmetterlingssschlacht* ter 7. marca s Knoblauchovo komedijo *Der Faun*. Nato v *Deutsche Wacht* ne zasledimo več predstav v marcu, tudi razlogov, zakaj jih ne bi bilo, ni bilo navedenih, tako da je težko sklepati, ali so gledališke predstave v tem času bile ali ne, saj so objave (*Theaternachricht*) in vabila na predstave sploh bile zelo redke, tudi kritika ni bila napisana za vsako predstavo. V aprilu so Ljubljančani odigrali še pet predstav, in sicer veseloigro Gabriela Dregelya *Der Gatte des Fräuleins* (5. 4.), igro v treh dejanjih Hermanna Sudermanna *Das Glück im Winkel* (7. 4.) ter dve veseloigri: Heltajevo *Die Steiner Mädels* (12. 4.) in *Der dunkle Punkt* Gustava Kadelburga in Rudolfa Preslerja (14. 4.). Sezona se je končala v ponedeljek 17. aprila z veseloigro

¹⁴ Theaternachricht, DW, št. 2, 8. 1. 1916, str. 3.

¹⁵ Schaubühne, DW, št. 5, 19. 1. 1916, str. 4.

¹⁶ Schaubühne, DW, št. 7, 26. 1. 1916, str. 5.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Schaubühne, DW, št. 6, 22. 1. 1916, str. 2.

¹⁹ Schaubühne, DW, št. 8, 29. 1. 1916, str. 4.

²⁰ Von unserer Schaubühne, DW, št. 17, 1. 3. 1916, str. 3.

Franza von Schönthana in Franza Koppel-Ellfelda *Komtesse Guckerl*,²¹ ta-ko je bilo v celi sezoni odigranih okoli dvajset predstav.

Jeseni 1916 so celjsko gledališko občinstvo navduševali celjski diletanti, ki so pripravili dve igri in izkupiček teh predstav je bil namenjen v do-brodelne namene. V začetku septembra, 6. septembra 1916, so pripravili veseloigro *Die Herren Söhne*,²² ponovno so jo zaigrali 13. septembra, saj je po kritiki v *Deutsche Wacht* sodeč, bilo celjsko občinstvo nad igro domačih igralcev navdušeno. Nato pa še 27. septembra ljudsko igro *Das große Hemd* ter z igro zopet navdušili tako občinstvo kot tudi kritika *Deutsche Wacht*, ki je izvedbo opisal takole: »/.../ Wer diese Aufführung besuchte und sei es auch zum zweitenmal, der bereute es nicht, den Abend in der Theatergasse verbracht zu haben. Vor der ersten Aufführung glaubte kein Mensch an die Möglichkeit, dass Dilettanten, die das erstmal auf der Bühne stehen, so selten gut ein volles Haus unterhalten konnten /.../ Und dann ist es ja immer lustig, zuzusehen, wenn bekannte Theater spielen. Als es jedoch zur zweiten Aufführung kam, wußte man schon, dass man ruhig wegen der trefflich gespielten Gestalten des Stücks /.../ ins Theater gehen konnte /.../ Aber dass man bei der Darstellung der Darsteller vergessen konnte und nur die Menschen des Stückes sah und miterlebte, ist wohl die größte Anerkennung, die Dilettanten erwarten können /.../ Und sollten die be-währten Darsteller dieser so wohl gelungenen Aufführung wieder einmal die Liebenswürdigkeit haben, uns mit ihrem Spiel zu entzücken, sie werden ein volles Haus finden.«²³

Prava gledališka sezona 1916/17, za realizacijo katere so bili zopet za-dolženi Ljubljanci, se je začela 18. oktobra 1916 z veseloigro Andorja Gaborja *Zyklamen*, kritik predstavo oceni kot dobro narejeno, prepričljivo izvedeno, z nekaj trenutki, ki jim resnično lahko rečemo »gledališče«, kar pa veliko obeta tudi vnaprej.²⁴ Točne datume izvedb naslednjih predstav je zopet zaradi pomanjkljivih podatkov v *Deutsche Wacht* težko ugotoviti. V novembru so bile odigrane veseloigra Karla Svobode *Am Teetisch* (1. 11.

²¹ Theaternachricht, *DW*, št. 28, 8. 4. 1916, str. 3.

²² Wohltätigkeitstheatervorstellung, *DW*, št. 73, 13. 8. 1916, str. 4.

²³ »/.../ Kdor je obiskal to predstavo, čeravno je bilo to že drugič, ni obžaloval, da je večer preživel v gledališki ulici. Pred prvo predstavo ni nihče verjel v možnost, da bodo diletantje, ki so prvič stali na odru, tako redko dobro zabavali polno gledališče. /.../ Pa saj je vedno zabavno gledati, ko igrajo teater znanci. Ko pa je vendarle prišlo do druge uprizoritve, je vsak vedel, da lahko zaradi odlično odigranih likov igre mirno gre v gledališče. /.../ Ampak, da lahko med predstavo pozabiš na igralca in vidiš samo ljudi iz igre in jih doživiš, je najbrž največje priznanje, ki si ga lahko diletanti obetajo. /.../ In če bodo ti zanesljivi igralci te tako uspešne predstave še enkrat tako ljubeznivi, da nas bodo razveselili s svojo igro, bodo zagotovo našli polno hišo.« (Schaubühne, *DW*, št. 74, 16. 9. 1916, str. 6.)

²⁴ Schaubühne, *DW*, št. 84, 21. 10. 1916, str. 5.

?), *Das Spielzeug*,²⁵ veseloigri Bernhard-Kottowa *Onkel Bernhard* in *Im weißen Rössl* (15. 11. ?) Kadelburga in Blumenthala ter burka Juliusa Horsta *Eheurlaub* (29. 11.). Zaradi cesarjeve smrti pa je 22. novembra gledališka predstava odpadla.²⁶ Po kritikah sodeč so bile v decembru na programu celjskega gledališča naslednje predstave: drami Maxa Halbeja *Jugend* in Hermana Bahra *Querulant* ter veseloigra Karla Ettlingerja *Hydra*. Tudi tokrat se kritik obrača na tisti del celjske gledališke publike, ki je ob gledanju Halbejeve drame *Jugend*, ki sodi v sam vrh nemške, pa tudi svetovne dramatike, na neprimernih mestih izbruhnila v »bedasti smeh« in povzročila nejevoljo pri »resnejših gledalcih«. Kritik ob tem še dodaja, da se bo v prihodnje poskrbelo, da takšnih gledalcev v gledališču ne bo več.²⁷

V začetku januarja 1917 je bilo v mestnem gledališču predstavljeno edino delo nenemškega avtorja v času prve svetovne vojne, in sicer stara farsa angleškega dramatika Brandona Thomasa *Charleys Tante*, ki so jo Ljubljancani živahno in zanesljivo odigrali, predstavo pa je motilo le rožljanje starih gledaliških stolov.²⁸ V sredo, 17. januarja, je zaradi poplav v Celju ter težav z razsvetljavo v mestnem gledališču²⁹ predstava odpadla.³⁰ Prav tako je zaradi motenj na železnici odpadla predstava 24. januarja, za takrat predvideno Földsejevo veseloigro *Lili Grün* pa so Ljubljancani odigrali 31. januarja.³¹ Nato februarja v *Deutsche Wacht* zopet ni sledov o delovanju gledališča, 6. marca pa odigrajo kar dve igri, in sicer najprej burko Aleksandra Engla *Schwester Helene* in nato ljudsko komedijo *Der Meineidbauer*, 7. marca popoldan pa so odigrali predstavo za otroke *Rotkäppchen*. Zadnji predstavi sta bili 4. aprila, ko so Ljubljancani pripravili t. i. pester večer (Bunter Abend) in celjska gledališka publika je poleg odigranih veseloiger Roßen in *Die G'schämige* uživala tudi ob kabaretu.³²

Tudi sezona 1917/18 je bila, potem ko pogajanja z mariborskim gledališkim ansamblom niso bila uspešna, prepuščena nemškemu mestnemu gledališču iz Ljubljane. Ljubljancani pa so morali sprejeti naslednje pogoje:

²⁵ Iz kritike ni razvidno, kdo je avtor tega dela in kateremu žanru pripada (tudi sama teh podatkov nisem našla, tako verjetno gre za igro, ki je zaradi slabe literarne vrednosti pozabljena). Kritik je ocenil delo zelo negativno, omenja tudi kritiko dela iz graškega časopisa *Montagszeitung*, kjer jo označijo kot »Dreck«. Kritik v *Deutsche Wacht* pa ocenjuje, da so besede *Montagszeitunga* za to igro še preblage. Tudi celjska publika je delu na koncu namenila žvižganje in ironičen aplavz, ki pa nikakor ni bil namenjen igralcem (Schaubühne, DW, št. 89, 8. 11. 1916, str. 5).

²⁶ Der Heimgang Seiner Majestät des Kaisers, DW, št. 93, 22. 11. 1917, str. 4.

²⁷ Schaubühne, DW, št. 98, 9. 12. 1916, str. 5.

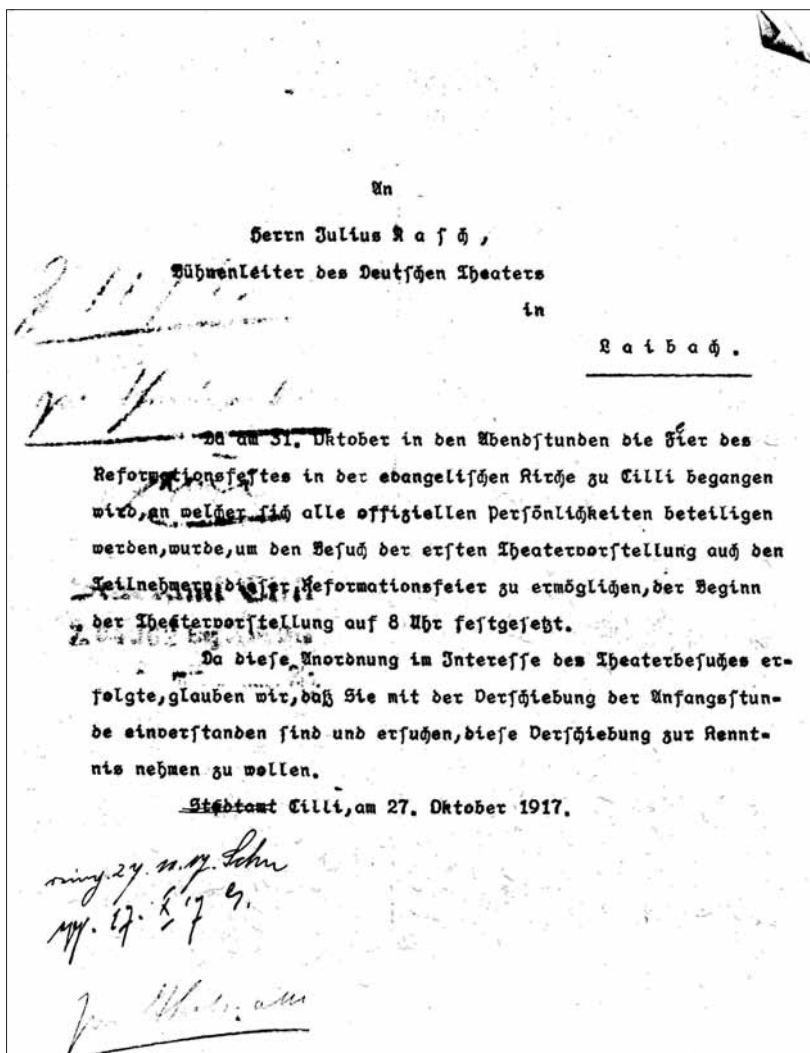
²⁸ Schaubühne, DW, št. 4, 13. 1. 1917, str. 5.

²⁹ Gledališki kritik se večkrat pritožuje nad slabo razsvetljavo v gledališču in poziva pristojne, da to zadevo uredijo.

³⁰ Theaternachricht, DW, št. 5, 17. 1. 1917, str. 3.

³¹ Theaternachricht, DW, št. 8, 22. 1. 1917, str. 3.

³² Stadttheater in Cilli, DW, št. 26, 31. 3. 1917, str. 4.

Prošnja za zamik gledališke predstave zaradi praznovanja reformacije v evangeličanski cerkvi, ZAC, MOC I, A. Š. 178, 11944/17

pripraviti naj bi morali 24 predstav, od tega 16 operet in 8 proznih del, ki naj bi jih izpeljali, tako kot do sedaj, ob sredah. Pred vsako predstavo pa so morali gledališčniki odboru za gledališče MOC³³ predstaviti seznam del, iz katerega je odbor izbral igro, ki so jo nato morali predstaviti celjski publiki, zaželena pa so bila »dobra, moderna dela (novosti)«. ³⁴

³³ V odboru za gledališče MOC so bili: Bruno Bauer, Fritz Rasch, Otto Eichler, Gustav Stieger, Leopold Wambrechtsamer. (ZAC, MOC I, AŠ 12, zapisnik seje mestnega sveta, 25. 8. 1916).

³⁴ ZAC, MOC I, A. Š. 178, 11080/16, Pogoji za prepustitev mestnega gledališča v Ljubljani za čas od 2. oktobra 1917 do cvetne nedelje 1918.

Sezona se je začela 31. oktobra s predstavitvijo burke Ludwika Stärka in Adolfa Eislerja *Causa Kaiser*³⁵, ki je na Dunaju požela velik uspeh, saj so jo neprekinjeno zaigrali kar 250-krat.³⁶ Ta sezona pa je bila očitno v znamenju komičnega žanra, saj po podatkih v *Deutsche Wacht* sodeč ni bila predstavljena nobena drama, tragedija ali ljudska igra. Veseloigra v verzih Franza von Schönthana in Franza Koppel-Ellfelda *Renaissance* je bila na programu 7. novembra. Za predstave v novembru je odbor MOC za svojo publiko izbral še tri igre, in sicer burki Franza Arnolda in Ernsta Bacha *Die schwäbende Jungfrau*, Gustava Kadelburga *Die Familie Schimeck* ter komedijo Melchiorja Lenyela *Die Tänzerin*, ki jo kritik označi kot gnusno in perverzno gledališko delo.³⁷ Decembra je celjska publika lahko uživala ob t. i. večeru *enodejank* Ludwiga Thome (»Einakterabend Ludwig Thoma«), uprizorjene so bile tri njegove enodejanke, vendar je iz *Deutsche Wacht* mogoče ugotoviti naslove samo dveh burk: *Die kleinen Verwandten* in *Lottchen Geburtstag*. Decembra so uprizorili še staro dunajsko veseloigro Franka Wilhelma *Die Werber*, ki pa Ljubljancanom, kljub velikemu uspehu igre na Dunaju, ni najbolj uspela, saj niso znali uprizoriti dunajske dobrodušnosti, tudi scena ni bila najbolj posrečeno izbrana, saj je bila v ozadju neka vas, ki je bolj spominjala na Štore.³⁸ Potem, ko so v januarju 1918 uprizorili še štiri igre (Kraatzovo burko »*Der Kilometerfresser*«, veseloigro s petjem *Großstadtluft* Kadelburga in Blumenthala, Preslerjevo in Kadelburgovo burko *Der dunkle Punkt* ter komedijo Ferenc Herczega *Blaufuchs*), v *Deutsche Wacht* ni bilo več podatkov o nadaljnjem gledališkem dogajanju v Celju.

V začetku sezone 1918/19 sta bili po podatkih *Deutsche Wacht* odigrani samo dve predstavi, ki pa so jih odigrali igralci graškega gledališča, in sicer so 18. septembra za celjsko publiko odigrali dve drami: Schönherovo *Weibsteufel* in Rossegerjevo *In der Waldheimat*.³⁹ Celotno izvedbo graškega gledališča Schönherrove drame kritik označi z besedo sijajno (»glänzend«).⁴⁰

Pri obravnavi repertoarja je treba upoštevati, da gre za majhno, provincialno gledališče, ki mu je primanjkovalo tako finančnih sredstev kot tudi primerne kadra. Upoštevati je treba tudi strukturo prebivalstva majhnega mesta in nivo izobrazbe gledališke publike, ki tudi po kritikah v *Deutsche Wacht* sodeč ni imela ravno dovolj posluha za *resna* gledališka dela. Glavni vzrok za prednost razvedrilnega žanra, kot so veseloigre, bur-

³⁵ Die Eröffnung der Theaterspielzeit, *DW*, št. 74, 27. 10. 1917, str. 3.

³⁶ Schaubühne, *DW*, št. 75, 3. 11. 1917, str. 4.

³⁷ Schaubühne, *DW*, št. 79, 1. 12. 1917, str. 5.

³⁸ Schaubühne, *DW*, št. 82, 22. 12. 1917, str. 6.

³⁹ Der Weibsteufel in Cilli, *DW*, št. 36, 7. 9. 1918, str. 2, 3.

⁴⁰ Schaubühne, *DW*, št. 38, 21. 9. 1918, str. 4.

ke, komedije, farse je tudi v tem, da je to čas vojne in so ljudje le tako lahko vsaj za nekaj časa pozabili na kruto realnost in se razvedrili.

Kino

Ob začetku vojne Celjani kina še niso imeli, že na seji mestnega sveta 30. decembra 1914 je bil podan predlog za gradnjo novega kina, vendar o tem predlogu zaradi vojnih razmer tokrat niso razpravljali.⁴¹ O gradnji kinoteatra govorijo zopet na seji avgusta 1915. Kino naj bi uredili v prostorih hiše v Kaiser Wilhelm StraÙe 29, vendar so se odločili, da se zaradi vojne gradnja zamrzne in da bodo za namene kina uporabili kar mestno gledaliÙe.⁴² V mestnem svetu so izvolili tudi odbor, ki je bil zadolžen za kino. Ta odbor so sestavljali Wilhelm Rakusch, Gustav Stiger ter Leopold Wambrechtsamer.⁴³

Otvoritev mestnega kina pa se je nekoliko zavlekla zaradi v tem času razumljivega oteženega prevoza potrebnih aparatov. Tako je marca 1916 tudi mesto Celje končno dobilo svoj kino in to ravno v času, ko so gledaliÙke predstave zelo redke, kmalu pa je bilo gledaliÙke sezone tudi konec. Vendar začetek pomladi očitno ni bil primeren čas za odprtje kina, saj je bilo gledalcev po poroèanju v *Deutsche Wacht* malo, ti pa so bili ob prikazanem toliko bolj zadovoljni, saj so bile prikazane vojne slike, izredno dobra igra v filmu *Das Diadem im Strumpf*, gledalci pa so se lahko na koncu razvedrili ob gledanju živahnega in vedrega filma *Der große Mann*.⁴⁴

Kinopredstave so bile na sporedu ob sobotah, nedeljah in ponedeljkih, vstopnina pa je bila, vsaj po pričevanju kritika v *Deutsche Wacht*, tako nizka, da so si ogled kakšnega filma lahko privoÙili tudi najbolj revni sloji.⁴⁵ Tako je kritik že v začetku maja 1916 poroèal o vedno številnejšem obisku kina.⁴⁶ Tudi zaključni račun za leto 1916 je pokazal 103 K in 78 vin čistega dobička.⁴⁷

Celjani so lahko uživali ob gledanju dram (*Ave Maria*, *Das Frauenherz*, *Das Bild im Spiegel*, *Der Doppelgänger*, *Bestrafte Untreue* ...), detektivk (*Der Bär von Baskerville*, *Der Geheimsekretär*, *Begegnung nach dem Tode* ...), kriminalk (*Schildkröte*, *Das verschwundene Radium*), zgodovinskih filmov (*Trojas Fall*, *Kaiser Nero*). Tako kot na podroèju gledaliÙa pa je tudi na

⁴¹ ZAC, MOC I, A. Š. 12, zapisnik seje mestnega sveta, 30. 12. 1914.

⁴² ZAC, MOC I, A. Š. 12, zapisnik seje mestnega sveta, 27. 8. 1915.

⁴³ ZAC, MOC I, A. Š. 12, zapisnik seje mestnega sveta, 25. 8. 1916.

⁴⁴ Die neue Lichtspielbühne im Stadttheater, *DW*, št. 23, 22. 3. 1916, str. 3.

⁴⁵ Städtische Lichtspielbühne, *DW*, št. 27, 5. 4. 1916, str. 4.

⁴⁶ Städtische Lichtspielbühne, *DW*, št. 35, 3. 5. 1916, str. 2.

⁴⁷ ZAC, MOC I, A. Š. 12, zapisnik seje mestnega sveta, 29. 12. 1917.

področju filma prevladoval komičen žanr (*Der Filmkoller, Der schuchtere Fredy, Eine Affe wird gesucht, Der Teufel amüsiert sich, Das fatale Konzert im Narrenzirkus, Die Erziehung zum Maistergatten ...*). Zelo priljubljeni so bili tudi filmi s patriotsko vsebino. Tako je film *Die Heldin der Karpaten* prikazal zgodbo iz avstrijsko-ruskih bojev, iz srbskega vojnega prizorišča je nastal film *Der Mann ohne Herz*, patriotsko obarvani filmi pa so bili tudi *Wir sind ein einig Volk von Brüdern, Tiroller Treue in Deutsche Frauen, Deutsche Treue*. Predvajali so tudi kar nekaj dokumentarnih filmov (*Die Entstehung einer illustrierte Zeitung, An der Südküste Schwedens, Von Genfer See*), med njimi je bilo tudi nekaj takšnih, ki so prikazovali dogajanje v prvi svetovni vojni.

Okoliška občina mesta Celje pa je svoj kino dobila nekoliko prej. Kino v Gaberjah je začel obratovati 15. julija 1915.⁴⁸

Glasbene prireditve

Da je bila center kulturnega dogajanja celjskih Nemcev med prvo svetovno vojno stavba mestno gledališče, dokazujejo poleg gledaliških in kinopredstav tudi številne glasbene prireditve. Ena prvih takšnih prireditev je bila maja 1914, ko je v celjskem gledališču gostoval violinski virtuoz Willy Burmester.⁴⁹ Izkupiček koncerta je bil namenjen za dobrodelne namene – za t. i. cigaretni fond.⁵⁰ Burmester je med prvo svetovno vojno nastopal v Celju še dvakrat, in sicer 7. novembra 1917, na katerem je bila dvorana gledališča napolnjena do zadnjega kotička⁵¹ in aprila 1918.⁵²

Eden najbolj odmevnih koncertov v celjskem gledališču pa je bil koncert violinistke Nore Duesberg⁵³ 24. marca 1916.⁵⁴ Na klavirju jo je spremljal velik ljubitelj umetnosti celjski Nemeč Fritz Zangger. Skupaj sta odigrala

⁴⁸ ZAC, Občina Celje okolica, A. Š. 35, 3936/1915.

⁴⁹ Willy Burmester (Hamburg, 16. 3. 1869 – 16. 1. 1933) – tajni dvorni svetnik, eden najboljših violinistov tega časa. Do leta 1885 študiral v Berlinu in bil učenec Josepha Joachima. Zelo dobro je interpretiral Paganinija. Bil je zelo priznan violinist v celi Evropi. V Celju je gostoval trikrat in vsakič je odigral Mendelsonov E-mol koncert (Koncert Burmester, DW, št. 34, 28. 4. 1915, str. 4; Fritz Zangger, Künstlergäste, str. 50; http://en.wikipedia.org/wiki/Willy_Burmester, maj, 2006).

⁵⁰ Koncert Burmester, DW, št. 34, 28. 4. 1915, str. 4.

⁵¹ Koncert Burmester, DW, št. 90, 11. 11. 1917, str. 4.

⁵² Koncert Burmester, DW, št. 13, 30. 3. 1918, str. 3.

⁵³ Nora Duesberg (Dunaj, 1895 – ?), violinistka. Izhaja iz dunajske glasbene družine. Njen oče je ustanovitelj in dolgoletni vodja slavnega kvarteta Duesberg. Nora je imela že pri enajstih letih samostojen koncert, pri petnajstih letih je absolvirala z najvišjimi ocenami na Glasbeni akademiji na Dunaju (Nora Duesberg, DW, št. 14, 19. 2. 1916, str. 4; Nora Duesberg, DW, št. 19, 8. 3. 1916, str. 3).

⁵⁴ Konzert der Violinkünstlerin Nora Duesberg in Cilli, DW, št. 16, 26. 2. 1916, str. 4.

violinski koncert Karla Goldmarka. Svojo umetnost je Nora Duesberg prikazala v Celju še enkrat, in sicer v evangeličanski cerkvi.⁵⁵ Dve leti kasneje 15. februarja 1918 je zopet gostovala v celjskem gledališču.⁵⁶

Poleg Burmestra in Duesbergove pa je v nemškem mestnem gledališču gostovalo še kar nekaj glasbenikov, med njimi tudi igralka na lutnjo baronica Elsa Laura von Wolzogen,⁵⁷ ki je nastopila 3. avgusta 1917.⁵⁸ Tretjega maja 1917 je bil za ljubitelje glasbe »vesel dan«, saj je v nabito polni dvorani Viktor Heim⁵⁹ čudovito zapel petnajst Blümlovih pesmi.⁶⁰ V zadnjem vojnem letu se je celjski glasbeni publiki predstavilo kar nekaj umetnikov: 25. januarja je nastopila violinistka Nives Luzzatto;⁶¹ (11. septembra 1918 je v Celju nastopila še enkrat, tokrat v duetu z oratorijskim pevcem Gustijem Pickom);⁶² 22. februarja sta nastopala tenorist Viktor Heim, ki je zapel pesmi iz zbirke *Dafnis* Arna Holza in komponist Alfons Blümel;⁶³ 9. marca je v Celju gostovala operna in komorna pevka Hedwig Francillo Kaufmann;⁶⁴ 9. aprila je v celjskem mestnem gledališču gostoval graški garnizonski orkester;⁶⁵ že naslednjega dne, 10. aprila, je lahko celjska publika zopet uživala ob operni umetnosti, tokrat je nastopil graški operni pevec Adolf Permann⁶⁶ (z opero *Sufemmans Geheimnis* je zopet gostoval v Celju 17. junija 1918);⁶⁷ 9. maja se je odvijal t. i. kabaretni večer mariborskega pevskega društva;⁶⁸ v juniju je pred celjskim občinstvom imel dva koncerta tenorist graške opere dr. Michael Nasta;⁶⁹ umetnik, ki je celjsko

⁵⁵ Fritz Zangger: *Künstlergäste*, Celje 1933, str. 55.

⁵⁶ Konzert Violinvirtuosin Nora Duesberg, *DW*, št. 6, 9. 2. 1918, str. 3.

⁵⁷ Elsa Laura von Wolzogen (1876–1945) – igralka na lutnjo (http://www.schloss-wahn.de/2961.html?&no_cache=1&sword_list%5B%5D=mnr621z&contUId=11961, maj 2006).

⁵⁸ Lautenliederabend Frau Baronin Elsa Laura von Wolzogen, *DW*, št. 58, 21. 7. 1917, str. 3.

⁵⁹ Viktor Heim (Dunaj, 27. 7. 1888 – ?) – pevec (<http://ezines.onb.ac.at:8080/moravec/pub/schr/2559.htm>, maj 2006).

⁶⁰ Dafnis-Liederabend, *DW*, št. 38, 12. 5. 1917, str. 4.

⁶¹ Violinkonzert, *DW*, št. 2, 12. 1. 1918, str. 3.

⁶² Konzertabend Gusti Pick – Fürtz und Nives Lozzato, *DW*, št. 35, 31. 8. 1918, str. 4.

⁶³ Alfons Blümel (Dunaj, 13. 9. 1884 – Dunaj, 18. 5. 1943), komponist (Konzert Heim Blümel, *DW*, št. 7, 16. 2. 1918, str. 3; http://hw.oeaw.ac.at/ml/musik_B/Bluemel_Alfons.xml, maj 2006).

⁶⁴ Hedwig Francillo Kaufmann (Dunaj, 30. 9. 1881 – Rio de Janeiro/Brazilija, 26. 4. 1948), operna pevka (sopran) (Konzert Francillo Kaufmann, *DW*, št. 10, 9. 3. 1918, str. 4; http://epub.oeaw.ac.at/oebl/oebl_F/Francillo-Kaufmann_Hedwig_1878_1948.xml, maj 2006).

⁶⁵ Populärste Konzert, *DW*, št. 14, 6. 4. 1918, str. 3.

⁶⁶ Adolf Permann (19. 1. 1887 – Hannover, 7. 9. 1958), operni pevec (Konzert Permann, *DW*, št. 13, 30. 3. 1918, str. 3; <http://www.operone.de/saenger/opernsaengerp.html>, maj 2006).

⁶⁷ Opernabend Permann, *DW*, št. 23, 8. 6. 1918, str. 3.

⁶⁸ Kabarettenabend des Marburger Männergesangsverein, *DW*, št. 18, 4. 5. 1918, str. 4.

⁶⁹ Zweites und letztes Konzert dr. Michael Nasta, *DW*, št. 26, 28. 6. 1918, str. 2.

gledališče avgusta 1918 »napolnil do zadnjega kottička« je bil Otto Wondraschek – celjski publiki je predstavil dela svetovno znanih skladateljev: Mozarta, Chopina, Schumanna in Grünfelda.⁷⁰

V dvorani celjskega gledališča je nastopalo tudi celjsko godbeno društvo (*Der Cillier Musikverein*). Zaradi vojnega dogajanja kar nekaj časa niso nastopali, po dolgem premoru pa so 16. novembra 1915 zopet začeli s svojim nastopanjem. Predstavili so se z Mozartovimi in Beethovnovimi deli.⁷¹ 20. februarja 1916 so pripravili koncert z Mozartovo in Wagnerjevo glasbo pod vodstvom direktorja Paula Stolza.⁷² V začetku novembra 1916 je bil na programu večer komorne glasbe, na katerem so celjski publiki predstavili komponista Maxa Regerja.⁷³ Ob komorni glasbi so lahko Celjani zopet uživali 20. januarja 1917,⁷⁴ 19. marca istega leta pa sta klavirski virtuoz Max Riebauer in direktor Paul Stolz odigrala sonato *Meistersinger* Johanna Brahmsa ter sonato za klavir v a-molu Franza Liszta.⁷⁵

Zelo nedejavno pa je bilo v tem času na glasbenem področju eno najpomembnejših društev celjskih Nemcev, Celjsko moško pevsko društvo (*Cillier Männergesangsverein*), saj v *Deutsche Wacht* skoraj da ni bilo sledu o njihovem delovanju, iz poročila o njihovem občnem zboru pa izvemo, da zaradi velikega števila njihovih članov, ki so bili vpoklicani v vojsko, društvo deluje zelo okrnjeno in je v letu 1916 sodelovalo samo na treh dobrodelnih koncertih.⁷⁶

Simbol nemštva in hram nemške kulturne dejavnosti v Celju ter protitež slovenskemu Narodnemu domu je bila leta 1906 zgrajena Nemška hiša. V času prve svetovne vojne je bila zgradba, tudi zaradi bližine železniške postaje, na zahtevo avstro-ogrske vojaške uprave spremenjena v bolnišnico, pri čemer je notranja oprema hiše bila zelo poškodovana. Zato je bilo društvu Nemška hiša leta 1918 od avstrijske vojaške uprave obljubljena precejšnja vsota denarja za povrnitev nastale škode, toda obljuba je zaradi razpada države ostala neizpolnjena.⁷⁷ Na začetku vojne 8. avgusta 1914, torej še preden je Nemška hiša postala bolnišnica tržaške garnizije št. 9 s 175 posteljami,⁷⁸ se je odvijal v veliki dvorani Nemške hiše dobrodelni koncert Rdečega križa, na katerem so se predstavili domači umetniki.⁷⁹

⁷⁰ Abschiedskonzert Otto Wondraschek, *DW*, št. 35, 31. 8. 1918, str. 3.

⁷¹ Musikverein Cilli, *DW*, št. 86, 27. 10. 1915, str. 5.

⁷² Symphoniekonzert, *DW*, št. 13, 16. 2. 1916, str. 4.

⁷³ Der Cillier Musikverein, *DW*, št. 80, 7. 10. 1916, str. 4.

⁷⁴ Cillier Musikverein (Kammermusikabend), *DW*, št. 5, 17. 1. 1917, str. 47.

⁷⁵ Konzert des Cillier Musikvereins, *DW*, št. 13, 14. 2. 1916, str. 4.

⁷⁶ Hauptversammlung des Cillier Männergesangsverein, *DW*, št. 42, 26. 4. 1917, str. 4.

⁷⁷ Studen, Andrej: Beseda, dve o Nemški hiši, *Celjski zbornik* (1991), str. 40, 47.

⁷⁸ Das Deutsche Haus als Spital, *DW*, št. 77, 14. 10. 1914, str. 4.

⁷⁹ Wohltätigkeits-Abend des Roten Kreuzes, Ortsgruppe Cilli Stadt, *DW*, št. 60, 14. 8. 1914, str. 5.

Celjska godba je 22. novembra in 6. decembra v zimskih lokalitetah Nemške hiše priredila dobrodelni koncert s patriotskim programom.⁸⁰

Kar nekaj glasbenih prireditev pa se je odvijalo v celjski evangeličanski Marijini cerkvi, eden prvih v prvi svetovni vojni je bil dobrodelni koncert, ki so ga 8. decembra 1914 pripravili in kljub slabi akustiki v cerkvi, odlično izpeljali člani *Cerkvenega zbora nemške Marijine cerkve v Celju*.⁸¹ Polna pa je bila cerkev tudi ob nastopanju domačega organista Eduarta Interbergerja,⁸² ki je ob spremljavi cerkvenega zbora imel v tem času kar nekaj cerkvenih koncertov, izkupiček katerih je bil namenjen v dobrodelne namene. Evangeličanska skupnost je v Marijini cerkvi redno pripravljala patriotsko obarvane večere, t. i. domovinske večere (»vaterländische Abende«). Posebno svečanost so vsako leto v nemški cerkvi priredili tudi na dan reformacije.

V Celju bivajoči hrvaški vojaki so 14. junija 1917 na vrtu hotela *Stadt Wien* priredili tamburaški koncert, izkupiček pa namenili vojakom na soški fronti. Po poročanju v *Slovenskem narodu* je bil koncert »prav dobro obiskan od Slovencev ter tudi od Nemcev. /.../ Svirali so lepo, vse občinstvo je živahno ploskalo, vrgel je nad 500 K čistega dobička. /.../«⁸³ Nekaterim Nemcem pa so v tem koncertu videli politično demonstracijo Slovencev, s katero so nemško meščanstvo v Celju izzivali in žalili.⁸⁴

Na lepe poletne nedelje se je celjsko meščanstvo zbralo v mestnem parku na dobrodelnih koncertih vojaške godbe (*Stadtpark-Konzert der Militärkapelle*). V letu 1915 so organizirali kar dvajset nedeljskih dobrodelnih koncertov.⁸⁵ Aprila 1916 je vojaška godba v mestnem gledališču pripravila koncert za invalide tretjega korpusa.⁸⁶

Praznovanje cesarjevega rojstnega dne

Tudi med prvo svetovno vojno so na Slovenskem praznovali cesarjev rojstni dan. Njemu v čast so prirejali maše, deklamacije, petje šolarjev, kresovanja. Javna poslopja in pomembnejše druge stavbe so še vedno okra-

⁸⁰ Konzert, *DW*, št. 92, 5. 12. 1914, str. 4.

⁸¹ Kirchenkonzert, *DW*, št. 94, 12. 12. 1914, str. 4.

⁸² Eduard Interberger – organist, komponist. Več kot 30 let je bil organist v nemški evangeličanski Marijini cerkvi v Celju. Kljub temu da je bil slep, se je izobrazil na področju glasbe. Igral je orgle in klavir. Bil je tudi komponist, njegova najbolj znana dela so: *Friedensgebet*, *Wo du hingehst* (obe napisani za zbor), *O Haupt voll Blut und Wunden* (koral). (Fritz Zangger, *Künstlergäste*, str. 45, 46.)

⁸³ Iz Celja, *SN*, št. 142, 23. 7. 1917, str. 4.

⁸⁴ Prav tam.

⁸⁵ Parkkonzert, *DW*, št. 75, 18. 9. 1915, str. 3.

⁸⁶ Militärkonzert für die Invaliden des dritten Korps, *DW*, št. 27, 5. 4. 1916, str. 4.

ševali s cvetjem in zastavami, poleg tega so v vojnem času zbirali denarne prispevke za vojne vdove in sirote.⁸⁷

Po poročanju v takratnih časnikih je bilo praznovanje cesarjevega rojstnega dne v Celju 16. avgusta 1914 še posebej slovesno, saj »ni nobena hiša ostala neokrašena, na vseh so plapolale avstrijske, štajerske in nemške zastave«,⁸⁸ zvečer je nastopila vojaška godba, ki jo je spremljalo polno ljudi, ki so nosili bakle in lampijone. Poročevalec *Slovenskega naroda* opisuje slog celjskega meščanstva na ta prazničen dan: »/.../ Na vročih celjskih tleh se je sploh zadnje dni pokazalo marsikaj izvanrednega: videl si skupaj slovenske in nemške trobojnice, slišal si Nemca klicati *Živio* vojaštvu, ravno tako, kakor so naši ljudje klicali svoj *hoch*. Sama jasna dokazila, da nas veže ljubezen do skupne domovine in do njenih interesov.«⁸⁹

Za 86. cesarjev rojstni dan so priredili praznovanje tudi v bolnišnici Rdečega križa, bolnim in ranjenim vojakom so na vrtu bolnišnice pripravili praznično pojedino, prisotne so bile tudi celjske žene s podžupanovo ženo Betty Rauscher, ki so vojakom podarila cigarete in tobak.⁹⁰ Mesto pa je bilo tudi to leto lepo okrašeno z lampijoni in zastavami, zvečer je bila v evangeličanski cerkvi svečana maša. Od hiše do hiše so zbirali denarne prispevke za tiste, ki jih je tako ali drugače prizadela vojna. Popoldan pa so priredili tombolo in koncert.⁹¹

Predstavniki štajerskih mest so v Gradcu sklenili, da bodo tudi leta 1916 praznovali cesarjev rojstni dan z raznimi prireditvami, izkupiček le-teh pa je bil namenjen dobrodelnim namenom. MOC je v te namene ustanovila poseben odbor, ki je skrbel za izvedbo praznovanja, na čelu katerega je bil občinski svetnik Gustav Stieger.⁹² Tako so 15. avgusta na sejmišču priredili veliko ljudsko tombolo, praznično pojedino pa so pripravili na dvorišču gostilne Mesto Dunaj.⁹³

Cesar Franc Jožef I. je 21. novembra 1916 umrl in tudi v Celju so plapolale črne zastave, žalost je bila velika.⁹⁴

Tudi za prvo praznovanje rojstnega dneva mladega cesarja Karla I. so Celjani izobesili zastave ter pobirali denarne prispevke za dobrodelne namene.⁹⁵ Popolnoma drugače pa je bilo naslednje leto avgusta 1918, saj

⁸⁷ Rozman, Melik, Repc: *Zastave vihrajo*, Modrijan, Ljubljana 1999, str. 9, 14.

⁸⁸ Kaisers Geburtstag in Cilli, *DW*, št. 61, 19. 8. 1914, str. 5.

⁸⁹ Proslava cesarjevega rojstnega dne v Celju, *SN*, št. 192, 19. 8. 1914, str. 3.

⁹⁰ Kaiserfeier im Roten Kreuz-Spital in Cilli, *DW*, št. 69, 28. 8. 1915, str. 4.

⁹¹ Kaisersgeburtstagsfeier, *DW*, št. 64, 11. 8. 1915, str. 3.

⁹² Kaisersgeburtstagsfeier in Cilli, *DW*, št. 59, 26. 7. 1916, str. 4.

⁹³ Kaisers Geburtstag, *DW*, št. 66, 19. 8. 1916, str. 4.

⁹⁴ Der Heimgang Seiner Majestät des Kaisers, *DW*, št. 93, 22. 11. 1917, str. 4.

⁹⁵ Kaisers Geburtstag, *DW*, št. 64, 18. 8. 1917, str. 3.

poročevalec *Slovenskega naroda* praznovanje cesarjevega rojstnega dne v Celju opiše z besedami: »par zastavic si videl po celem mestu«. ⁹⁶

Druge kulturne in društvene prireditve

V celjskem mestnem gledališču so poleg gledališčnikov in glasbenikov nastopali tudi razni humoristi, iluzionisti, plesalci in čarovniki. Tako je 14. novembra 1915 nastopal iluzionist Rudolf Winterri. ⁹⁷ Humorist Hugo Helm je v celjskem gledališču gostoval 3. aprila 1916, predstava pa je bila že en teden prej razprodana. ⁹⁸ Večer iluzije, ki se je odvijal 12. septembra 1917, je z iluzionističnim parom M. Alexandrom in njegovo ženo ter s telepatistko, Španko Donno Anastello, poskušal odvrniti misli Celjanov od krute realnosti. ⁹⁹ Samo teden kasneje, 19. septembra, pa so celjsko publiko zabavali dunajski humoristi Eduard Völkel, Irma Blühmel in Else Baumgarten. Dvorana je bila tudi tokrat polna, nastopajoči pa so si prislužili bučen aplavz. ¹⁰⁰ Z mistično in simbolistično pantomimo in plesom v celjskem gledališču 13. novembra nastopala gospodična Ymalde Meutelberg; ¹⁰¹ 24. julija 1918 so Celjani lahko uživali ob humoristično obarvanem nastopu čarovniškega mojstra Molnarja. ¹⁰²

V tem času je bilo v Celju kar nekaj prireditev, katerih glavni namen je bil zbiranje sredstev za Rdeči križ, kot npr.: t. i. vojaški dan (Soldatentag), žrtvovalni dan (Opfertag) ter teden Rdečega križa (Die Rote Kreuz-Woche). Te dobrodelne akcije so glede na poročanje časnikov bile zelo uspešne.

Iz arhivskega in časopisnega gradiva je razvidno, da so bile velikonočne pisanke na območju celotne Štajerske zaradi vojnega dogajanja in velikega pomanjkanja prepovedane.

Eden najbolj tradicionalnih praznovanj v habsburški monarhiji je bilo tudi praznovanje 1. maja, ki so ga v Celju prvič proslavljali leta 1890; vse do vključno 1914 pa so se praznovanja sklenjeno odvijala. Prva svetovna vojna jih je preprečila za dve leti. V letih 1917 in 1918 je praznovanje ponovno oživel in imelo vlogo protivojnih in mirovnih manifestacij. ¹⁰³ MOC je morala vsako leto poročati o dogajanju v mestu na ta dan. Tako je leta 1915

⁹⁶ Cesarjev rojstni dan v Celju, *DW*, št. 186, 23. 8. 1918, str. 2.

⁹⁷ Rudolf Winterri, *DW*, št. 90, 10. 11. 1915, str. 3.

⁹⁸ Lustiger Abend Hugo Helm in städtischen Schauspielhaus, *DW*, št. 25, 28. 3. 1916, str. 4.

⁹⁹ Heitere Abend im Cillier Stadttheater, *DW*, št. 67, 7. 9. 1917, str. 2.

¹⁰⁰ Humoristischer Abend im Stadttheater, *DW*, št. 69, 22. 9. 1917, str. 2.

¹⁰¹ Die Tanzmimikerin Ymalde Meutelberg, *DW*, št. 75, 3. 11. 1917, str. 3.

¹⁰² Experimental-Vorstellung Molnar im Stadttheater, *DW*, št. 29, 20. 7. 1918, str. 5.

¹⁰³ Rozman, Melik, Repe: *Zastave vihrajo*, str. 18–21.

poročala, da v Celju ni bilo nobenega praznovanja.¹⁰⁴ Leta 1917 pa se je na ta dan zbralo 70 delavcev v gostilni Pri zelenem travniku, kljub temu pa se je to zborovanje končalo mirno in ni bilo posebnih pripetljajev. Drugih praznovanj oz. prireditev v čast temu prazniku v Celju tega leta ni bilo.¹⁰⁵

V evangeličanski cerkvi v Celju so 31. marca 1915 priredili praznovanje (Bismarckgedenkfeier) ob stoletnici rojstva bivšega kanclerja nemškega rajha Otta von Bismarcka.¹⁰⁶ Prav tako so v evangeličanski cerkvi 1. oktobra 1916 pripravili predavanje vladnega svetnika dr. Karla Reußenbergerja, ki je predaval o zgodovini in kulturi Sedmograške.¹⁰⁷

Avgusta 1916 so Celjani na vojaškem vežbališču priredili kasaške dirke. Prva dirka je bila na sporedu 6. avgusta,¹⁰⁸ dirke pa so bile dobro obiskan družabni dogodek, del izkupička je šel v dobrodelne namene.¹⁰⁹

Zaključek

Kljub vojnemu dogajanju je bilo kulturno življenje v Celju zelo pestro. Gledališče je bilo v prvi vojni sezoni 1914/15 zaradi vojnega dogajanja zaprto, svoja vrata pa je odprlo v drugi vojni sezoni 1915/16. Ker pa je imelo gledališče velike finančne ter kadrovske težave, sta bila vodstvo gledališča in izvedba cele sezone zaupana ljubljanskemu *Kaiser Franz Joseph Jubiläumsstadttheatru*. V Celju so tedensko izpeljali le eno, izjemoma dve predstavi, včasih pa so zaradi snega in onemogočenega prevoza ljubljanskih gledališnikov ostali privrženci gledališča brez tedenske predstave. Poskušala sem prikazati celoten repertoar vseh štirih sezon, vendar mi je to zaradi pomanjkljivih podatkov v *Deutsche Wacht* uspelo le delno. O repertoarju lahko trdimo, da je v vojnem času imel razvedrilni žanr, kot so veseloigre, burke, komedije, farse, odločilno prednost, saj so ljudje le tako lahko vsaj za nekaj časa pozabili na kruto realnost. Jeseni 1916 so celjsko publiko navdušili z dvema predstavama tudi domači diletanti. Zanimive pa so pogoste opazke kritika v *Deutsche Wacht* o neprimernem vedenju celjske gledališke publike.

Marca 1916 Celjani dobijo v prostorih mestnega gledališča prvi mestni kino, ki je kljub začetnemu mlačnemu obisku s pestrim izborom filmov zabaval ob sobotah, nedeljah in ponedeljkih vedno več Celjanov.

¹⁰⁴ ZAC, MOC I, A. Š. 166, 4967/15, poročilo o praznovanju 1. maja.

¹⁰⁵ ZAC, MOC I, A. Š. 184, 5463/1917, poročilo o praznovanju 1. maja.

¹⁰⁶ Cillier Gemeinderat, DW, št. 25, 27. 3. 1915, str. 3.

¹⁰⁷ Vaterländische Volksabend, DW, št. 75, 20. 9. 1916, str. 4.

¹⁰⁸ Trabfahren in Cilli, DW, št. 59, 26. 7. 1916, str. 4.

¹⁰⁹ Trabrennen in Cilli, DW, št. 72, 9. 9. 1916, str. 4.

Pomemben del kulturnega dogajanja so bile tudi glasbene prireditve. Večina teh pa se je odvijala v mestnem gledališču, saj so hram nemškega kulturnega dogajanja v Celju *Deutsches Haus* zasedli vojaki. Najbolj odmevna koncerta v tem času sta bila vsekakor violinska koncerta Willyja Burmestra in Nore Duesberg. Poleg koncertov v gledališču so se ljubitelji glasbe ob lepih poletnih nedeljah odpravili v mestni park, kjer je v dobrodelne namene igrala vojaška godba. Kar nekaj dobrodelnih glasbenih prireditev pa se je odvijalo tudi v celjski evangeličanski Marijini cerkvi.

Tudi v času vojne so v Celju praznovali cesarjev rojstni dan. Leta 1914 je bilo praznovanje še posebej slovesno. Tako slovesna pa niso bila praznovanja ob rojstnem dnevu novega cesarja Karla I., saj je leta 1918 bilo v Celju videti le nekaj zastav, drugih praznovanj ni bilo.

Med drugimi kulturnimi in družabnimi dogodki naj omenim še nastope iluzionistov, plesalcev, humoristov in čarovnikov v mestnem gledališču; prireditve, katerih glavni namen je bil zbiranje sredstev v dobrodelne namene; praznovanje v evangeličanski cerkvi ob stoletnici Bismarckovega rojstva ter kasaške dirke.

DAS KULTURELLE LEBEN DER DEUTSCHSPRACHIGEN BEVÖLKERUNG CILLIS WÄHREND DES ERSTEN WELTKRIEGS

Zusammenfassung

Der Erste Weltkrieg bedeutete einen tiefen Einschnitt in das Leben der Zivilbevölkerung. Hauptproblem war die unzureichende Grundversorgung der Bevölkerung, von der Nahrung, über Kleidung, Beheizung und Beleuchtung bis hin zur Hygiene. Die öffentlichen Gebäude waren von Militär beschlagnahmt – die Schulgebäude, Narodni dom, das Deutsche Haus, das Waldhaus, die Gaststätten und das Schülerheim wurden über kürzere oder längere Zeit für die Unterbringung von Tausenden von Rekruten, Soldaten auf dem Durchmarsch oder Verletzten verwendet.

Kulturelles Leben war nur in eingeschränktem Ausmaß möglich. Es gab zahlreiche Wohltätigkeitsabende für das Rote Kreuz, auch Wohltätigkeitskonzerte in der evangelischen Kirche, patriotische und vaterländische Volksabende und die Aufführungen des Musikvereins sowie die alljährlichen Feiern zum Geburtstag des Kaisers. Im Sommer konzertierte eine Militärkapelle jeden Sonntag im Stadtpark. Besonderen Anklang fanden bei den Einwohnern von Cilli die beiden prestigeträchtigen Konzerte von Nora Duesberg und Willy Burmester. Seit 1916 besaß Cilli auch ein eigenes Stadtkino, das die ganze Kriegszeit über bespielt wurde. Von besonderer Bedeutung für das kulturelle Leben der deutschsprachigen Bevölkerung Cillis war auch das Stadttheater, das in der ersten Kriegssaison 1914/1915 geschlossen blieb. In der zweiten Spielzeit (1915/1916) nahm man den Spielbetrieb trotz oder vielmehr gerade wegen des Krieges wieder auf, wenngleich das Theater große finanzielle Probleme hatte und zudem der Mangel an den geeigneten Künstlern spürbar wurde. So wurde die Leitung des Theaters auch durch alle vier Saisonen des Weltkriegs dem „Laibacher Kaiser Franz Josef-Jubiläums-Stadttheater“ überlassen. Die zweite Spielzeit im Krieg begann am ersten Dezember 1915 mit einem Lustspiel. Aus dem Programm ist ersichtlich, dass heitere und leichtere Genres in dieser schweren Zeit den Vorrang hatten.

Mariborsko filharmonično društvo

(Marburger philharmonischer Verein)

Bruno Hartman*

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 930.85(497.4Maribor):78"18"

Bruno Hartman: Mariborsko filharmonično društvo. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 78=43(2007), 2–3, str. 79–120

Avtor opisuje prizadevanja Mariborčanov, da bi si po 1825. letu z ustanovitvijo Glasbenega društva uredili koncertno življenje. Ko je društvo zamrlo, je šele 1881 z akcijo mariborskega župana dr. Matthäusa Reiserja nastalo Mariborsko filharmonično društvo, ki je skrbelo za redne letne koncerte simfonične in komorne glasbe tja do prve svetovne vojne, ko je prenehalo delovati. Hkrati je končala delo tudi društvena glasbena šola.

1.01 Original Scientific Article

UDC 930.85(497.4Maribor):78"18"

Bruno Hartman: The Maribor Philharmonic Society. Review for History and Ethnography, Maribor 78=43(2007), 2–3, pp. 79–120

The author describes the endeavours of Maribor inhabitants to arrange their concert life by establishing the Music Society after 1825. After the Society stopped with its activity, the Maribor Philharmonic Society existed only through the drive of the Maribor mayor Dr. Matthäus Reiser. This Society took care of regular annual concerts of symphonic and chamber music all through the First World War, when it stopped to be active. Simultaneously the Society's music school came to an end.

V devetnajstem stoletju so si meščani v kronovini Štajerski prizadevali bogatiti svoje življenje tudi s privzdignjeno, izpovedno, resno instrumentalno in vokalno glasbo. V ta namen so ustanavljali glasbena društva, v

* Dr. Bruno Hartman, upokojeni ravnatelj Univerzitetne knjižnice v Mariboru, bruno.hartman@email.si

njihovem sklopu pa glasbene šole, v katerih naj bi se glasbeno izobraževala zlasti mladina; iz nje naj bi rasli tisti, s katerimi bi obnavljali instrumentalno in vokalno sestavo društev.

V deželnem glavnem mestu Gradcu je bilo Glasbeno društvo (Musikverein) ustanovljeno 1815.¹ Prehiteli so ga v Celju; ustanovili so ga že leta 1801, vendar se je čez šest let razšlo. Ponovno so ga priklicali v življenje 1836. leta. A tudi to je kmalu ugasnilo. Končno so ga zatrdno organizirali 1879. leta.² Na Ptuju so Glasbeno društvo (Musikverein) in glasbeno šolo ustanovili 1878. leta.³

V Mariboru je Glasbeno društvo (Musikverein) uradno zaživelo leta 1825 po odobritvi cesarske pisarne št. 11314 z dne 13. aprila 1825.⁴ Njegov pobudnik je bil učitelj na mariborski dekliški normalki Anton Tremmel. Rodil se je 1775. leta v Monoštru (Szentgothard) na Zahodnem Ogrskem, 1798. leta se je priselil v Maribor. V njem je kot učitelj na normalki deloval do smrti 1849.

Namen mariborskega Glasbenega društva je bil predvsem gojenje vokalne in instrumentalne glasbe, da bi bilo omogočeno izvajati cerkveno glasbo in prirejati javne koncerte svetne glasbe. Toda zgodovinar Maribora dr. Rudolf Gustav Puff v svoji monografiji mesta o društveni dejavnosti po ustanovitvi ne poroča, pač pa piše, da je 1841. leta društvo oživelo.⁵ Ko je bila v Mariboru 1843. leta prvič uprizorjena opera – pripravilo jo je mariborsko Društvo diletantov (Dilettantenverein) – je namreč pri uprizoritvi sodeloval orkester Glasbenega društva.⁶ Leta 1847 je Glasbeno društvo štelo 149 rednih članov, članov izvajalcev pa je bilo 62. Društvo je imelo glasbeno šolo; na njej je bilo letno poprečno 160 učencev. Kapelniki društva so bili Carl Martini, Johann Icha, Wenzel Größ in Johann Wlasak. Dirigent je bil Andreas Nagy, tajnik Johann Wisiak, blagajnik Schneeweiß, ravnatelj pa grof Heinrich Brandis, lastnik mariborskega gradu.⁷

Iz Glasbenega društva je 1846. leta izšel Marburger Männergesangverein (Mariborsko moško pevsko društvo), ki je odtlej skoraj sto let (do

¹ Ferdinand Bischof: *Chronik des Steiermärkischen Musikvereines*. Graz 1890, 8–10.

² Andreas Gubo: *Geschichte der Stadt Cilli*. Graz 1909, 332, 337, 356.

³ Drago Hasl: *Zgodovina Glasbene šole na Ptuju. K 40-letnici slovenske glasbene šole*. Ptuj 1959, 6.

⁴ August Stoinschegg: *Chronik des Männergesangvereines in Maribor 1846–1936*. Maribor 1936, 1.

⁵ Rudolf Gustav Puff: *Maribor: njegova okolica, prebivalci in zgodovina*. Prevedel Franc Vogelšek. Maribor 1991, 158–159.

⁶ Manica Špendal: *Glasbene predstave na odru mariborskega gledališča 1785–1861*. Maribor 1975, 29–30. Glej tudi posnetek plakata predstave Vincenza Bellinija opere Norma 31. decembra 1843. V: Metka Legat: *Zbirka gledaliških plakatov 1790–1920*. Pokrajinski arhiv Maribor. Katalog arhivskega gradiva I. Maribor 1988, 39.

⁷ Gl. op. 5.

1945. leta) gojilo nemško ljudsko in umetno pesem. Za njegovo ustanovitev si je vztrajno prizadeval že omenjeni učitelj na normalki Anton Tremmel. Ko se je društvo 29. novembra 1846 konstituiralo, so za njegovega prvega predsednika in skrbnika (protektorja) izvolili prav njega. Prvi društveni lokal, v katerem so potekale tudi pevske vaje, je bil v obokanem prostoru trgovca z muzikalijami Tauchmann (v današnji pasaži v Jurčičevi ulici).⁸

Mariborski moški pevski zbor se je po nekaj letih letargije pobral ter se organizacijsko in umetniško tako povzdignil, da je bil ena najtrdnejših postavk v kulturnem življenju Maribora do konca Avstro-Ogrske monarhije.

Glasbeno društvo je v štiridesetih letih 19. stoletja prirejalo ob sodelovanju Dilletantenverein (Društva diletantov) koncerte in literarne večere.⁹ Društveni orkester je igral odlomke iz oper Gioacchina Rossinija, Alberta Lortzinga, Saveria Mercadanteja, Carla Maria von Webra, Franza Schuberta in Gaspara Spontinija ter uverturo Coriolan Ludwiga van Beethovna.¹⁰

Po revolucionarnem letu 1848 je Glasbeno društvo popustilo pri svoji dejavnosti. Da bi mestna občina zagotovila meščanom urejeno sprejemanje instrumentalne glasbe, je 1855 ustanovila Städtische Musik-Kapelle (Mestno godbo).¹¹ Sestavljali so jo nekdanji člani godbe domačega polka grofa Kinskega, Glasbenega društva in nekdanji gojenci društvene glasbene šole. Posebno se je izkazala na treh dobrodelnih koncertih, ki jih je skupaj z Mariborskim moškim pevskim zborom poleti 1859 (2. junija, 16. julija in 17. avgusta) priredila v korist ranjenim in »pohabljenim bojevnikom« v bojih v severni Italiji. Godba je zaigrala uverturo k operi Martha Friedricha von Flotowa in spremljala duet iz Donizettijeve opere Lucia di Lammermoor.¹² Mestna godba je v komorni sestavi sodelovala na koncertu Mariborskega moškega pevskega zbora 1863 v čast ustavnosti v državi. Njen največji dosežek pa je bil veliki koncert 28. aprila 1867 v mestnem gledališču. Na sporedu je bila uglasbitev pesnitve Das Lied von der Glocke (Pesem o zvonu) Friedricha von Schillerja, delo skladatelja Andreasa Romberga. Nastopili so solisti, mešani zbor Mariborskega moškega pevskega društva in mariborska mestna godba. Ta se je morala za nastop okrepiti z godbeniki iz Rogaške Slatine (najbrž iz zdraviliškega orkestra). Koncert je vodil kapelnik Brava.¹³

⁸ August Stoinschegg, n. d., 1.

⁹ Katarina Kraševac: *Glasbeno življenje v Mariboru med leti 1973–1861*. Časopis za zgodovino in narodopisje 76=41 (2005) 1–2, 49.

¹⁰ Katarina Kraševac, n. d., 51.

¹¹ Katarina Kraševac, n. d., 57.

¹² August Stoinschegg, n. d., 33–34.

¹³ August Stoinschegg, n. d., 34.

Po tem koncertu je moč mestne godbe opešala. Leto zatem ni spremljala Mariborskega moškega pevskega društva na njegovem koncertu, pač pa je to počela godba neke huzarske enote.¹⁴ Glasbeno društvo pa se je razšlo že 1862, kakor je razvidno iz članka o cerkveni glasbi v Mariboru, objavljenega v tisku 1863.¹⁵

Članek je zanimiv, ker obravnava glasbo po mariborskih cerkvah. Očita ji marsikaj: instrumentalna glasba je bila zastopana skorajda samo v stolnici, sila poredko pa v predmestni župnijski cerkvi, imenovani tudi *slovenski* (današnji frančiškanski). A tudi v stolnici je bila skromna, za kar je člankar krivil mlačne glasbene diletante, ki se niso vključili v stolnični orkester. Pri mašah v stolnici je nastopalo le po šest godbenikov, štiriglasni pevski zbor pa je bil sestavljen iz četrero pevk in četrero pevcev. Spričo takšnega položaja glasbe v cerkvah je člankar predlagal, da bi si moral Maribor po vzgledu drugih štajerskih mest vendarle omisliti glasbeno društvo in glasbeno šolo, da bi z njima poglobljajal odnos ljudi, zlasti mladine do glasbe. Kot primer je navajal mariborske gimnazijske dijake, ki jih je bilo kakšnih štiristo. Vsak dan so morali k maši (z izjemo pozimi), pri kateri ni bilo glasbe, ki bi jih plemenitila. Lepa priložnost je bila tako zapravljenjena.

Glede orkestra se ni nič spremenilo, tudi slabo desetletje kasneje ne, ko je Mariborsko moško pevsko društvo na svojem občnem zboru celo izbralo poseben odbor, ki naj bi poskrbel za ustanovitev glasbenega društva.¹⁶

Medtem ko so si v mestu zaman prizadevali, da bi uredili področje glasbene kulture, je ta vzcvetela na predmestnih Studencih, kjer si je Družba Južne železnice zgradila velike delavnice. V njih je delala množica različnih delavcev – leta 1.869.825, od 1875 pa vseskozi nad tisoč.¹⁷

Z njimi so se ob delavniškem območju naselili svojci zaposlenih; na Studencih je nastalo veliko delavsko naselje.

Iz mladih kvalificiranih delavcev in nameščencev je vzniknila pobuda za ustanovitev pevskega zbora; podprl jo je takratni vodja delavnic Johann Puchelt.¹⁸ Tako je 1865, dve leti po začetku delovanja delavnic, nastal Marburger Südbahnliedertafel (Mariborsko pevsko društvo Južne železnice). Malo kasneje, 1869. leta, pa so v železniških delavnicah ustanovili še Südbahn-Werkstätten-Kapelle (Godbo delavnic Južne železnice). Kar precej njenih godbenikov je igralo poprej v vojaških godbah, tako da so v novi

¹⁴ Gl. op. 13.

¹⁵ Die Kirchenmusik in Marburg. – *Correspondent für Untersteiermark* 2 (1863) 24, 22. III., 1; 25. III., 1-2; 26, 29. III., 2.

¹⁶ Männergesangverein. – *Marburger Zeitung* 9 (1870) 80, 6. VII., 2.

¹⁷ Antoša Leskovec: Razvoj gospodarstva v Mariboru 1752–1941. V: *Maribor skozi stoletja. Razprave I.* Maribor 1991, 342.

¹⁸ Norbert Jahn: *Die Marburger Südbahnliedertafel. – Festblätter zum 10. steirischen Sängerbundesfeste in Marburg.* 1. Heft. Juni 1908. Marburg 1908, 19.

ansambel prišli s primernim znanjem. Uprava delavnic je godbo in pevski zbor podpirala, tudi gmotno. Kupovala ji je instrumente in notni material ter poskrbela, da so bili kapelniki godbe uslužbenci delavnic. Godbenike je oblekla v slikovite uniforme. Prvi kapelnik je bil klepar Franz Schönherr (1869–1875), nekdanji podkapelnik 27. pešpolka v Gradcu.¹⁹ Od 1898 do 1945. leta je, s kratkim premorom, godbo vodil njegov sin Max Schönherrdo. Povzdignil jo je tako, da je bila 1906 na tekmovanju godb iz Avstro-Ogrske v Gradcu prva. Njegova sinova Wilhelm in Max sta se razvila v ugledna dirigenta in muzikologa.²⁰

Godba delavnic Južne železnice je bila zelo dejavna in iskana. Štela je okrog 40 godbenikov, tudi godalcev. Nastopala je tudi pred mestnim občinstvom, na samostojnih koncertih in družabnih prireditvah, na promenadnih koncertih in pri obhodih. Bila je čvrsta postavka v glasbenem in družabnem življenju Maribora. Seveda pa je bila v njihovih nastopih prisotna prav tako poljudna glasba.

V mestu je nastopala še godba domačega pešpolka št. 47 (po 1901 se ji je pridružila godba domačega 26. domobranskega polka). Igrala je občinstvu na samostojnih koncertih in prireditvah, zlasti v kazinski dvorani, v restavracijski dvorani pivovarja Götza na Tegetthoffovi (današnji Partizanski) cesti in v restavraciji Gambrinus v Luthrovi (današnji Trubarjevi) ulici. Prirejala je tudi promenadne koncerte. V Mariboru sta gostovali še vojaški godbi pešpolka št. 17 iz Ljubljane in pešpolka št. 7 iz Celovca.

Glasba je bila v Mariboru do zadnje četrtine 19. stoletja mnogoobrazna. Njeno izvajanje je bilo organizacijsko slabo urejeno. Koncerti niso potekali vzdržema, glasbe pa nista poganjali čvrsta kulturna zavest in predanost umetnosti.

Mesto pa je vse bolj raslo in se razvijalo. Leta 1880 je štelo 17.628 prebivalcev, nanj pa se je navezovalo prebivalstvo primestnih občin (Krčevina, Košaki, Pobrežje, Tezno, Studenci) s 5.437 prebivalci, skupaj torej 23.065. Do 1910. leta se je mariborsko prebivalstvo povečalo na 27.994, prebivalstvo primestnih občin pa na 11.937 (skupaj 39.931).²¹ Prebivalstvo se je diferenciralo socialno, nacionalno in kulturno. V mestu je bila vrsta učnih zavodov s številno dijaško populacijo, ki jo je bilo treba izoblikovati v sprejemnike kulturnih dobrin. Obema bi bila v prid povzdignjena, izpovedna, klasična, resna glasba v primerni izvedbi domačih godbenikov. Poskusov, da bi jo omogočili, je bilo dotlej v Mariboru kar nekaj, a so, kakor smo ugotovili, spodleteli.

¹⁹ *Misli ob jubileju 100-letnice. – 100 let tehnike in kulture.* Maribor 1969, 28–30.

²⁰ Ernst Hilmar: *Die 'Schönherrs'. – Mitteilungen des Steirischen Tonkünstlerbundes.* Nummer 17/18 Juni 1964, 1–4.

²¹ Franjo Kramberger: *Nekaj števil o Mariboru. – Mariborski koledar 1933.* Maribor 1933, 95.

Leta 1881 so se stvari obrnile. Mariborski župan, notar, dr. Matthäus Reiser, ki je dal mestu novo podobo, ga urbaniziral in moderniziral,²² je bil tudi pobudnik ustanovitve Marburger philharmonischer Verein (Mariborskega filharmoničnega društva).²³ Zbral je somišljenike, izdelali so statut novega društva.²⁴ Ta je v prvem členu določal, da je namen Mariborskega filharmoničnega društva, torej ljubiteljev glasbe, »gojenje, izpopolnjevanje in širjenje glasbene umetnosti v mestu«. Društveni člani so troji: člani izvajalci (pevci in instrumentalisti), podporni in častni člani. Podporni člani in člani izvajalci plačujejo letno članarino, ki jo sleherno leto določi občni zbor. Člani izvajalci so povrh dolžni sodelovati na društvenih koncertih in vajah zanje. Častni člani so osebnosti, ki so za društvo posebno zaslužni.

Statut je določil tudi društvene organe: občni zbor, upravni odbor, njune naloge in način izvolitve odbora. Za takratni položaj žensk v družbi je bilo značilno, da so članice izvajalke (najbrž so bile samo pevke, nikar instrumentalke) smele voliti upravni odbor, a v njem so smeli delovati samo moški.

Aktivno volilno pravico so imeli samo člani izvajalci, podporni pa le pasivno. Ti so se smeli brezplačno udeleževati vseh društvenih koncertov in prireditev.

Na ustanovnem občnem zboru društva 14. decembra 1881 so izvolili upravni odbor. Predsednik je postal notar in mariborski župan dr. Matthäus Reiser, njegov namestnik pa profesor kemije na višji realki Robert Spiller, tajnik Alois Tusch, uradnik Južne železnice, blagajnik dvorni puškar in hišni posestnik Johann Erhart, arhivar in ekonom pa trgovec Carl Allitsch. Za prvega dirigenta so izvolili Augustina Satterja, pomožnega učitelja glasbe na učiteljišču in koralista (pevca koralov) v stolnici, za drugega dirigenta pa Franza Schusterja, adjunkta v glavnem davčnem uradu.

Na ustanovnem občnem zboru so sklenili, da mora imeti društvo tudi glasbeno šolo, na kateri bodo izobraževali mladino, da se bo širilo splošno glasbeno obzorje. Iz gojencev naj bi se obnavljal društveni orkester. Zato so ustrezno dopolnili statut in ga 27. decembra 1881 tudi potrdili.

Društvo je v lokalnem časniku Marburger Zeitung najprej obvestilo javnost, da se je konstituiralo. Njegov namen da je gojiti instrumentalno in vokalno glasbo med člani, sicer pa nasploh spodbujati in višati smisel za glasbo s koncerti in pevskimi nastopi, pri čemer je bilo poudarjeno, da bo

²² Reiser Matevž: *Slovenski biografski leksikon*. Tretja knjiga. Ljubljana 1960–1971, 72.

²³ Strnjen pregled delovanja Mariborskega filharmoničnega društva je podala muzikologinja Manica Špendal v sestavkih: Glasbeno življenje v Mariboru. Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino, 1983, 185–186, in Razvoj glasbenega življenja v Mariboru. V: *Maribor skozi stoletja. Razprave I*. Maribor 1991, 150–151.

²⁴ Osnutek statuta in njegove spremembe so spravljene v Štajerskem deželnem arhivu (Steirisches Landesarchiv) v Gradcu pod številko Statthaltereii 53-16112/1881.

posebno upoštevalo klasična glasbena dela.²⁵ Napovedalo je tudi ustanovitev glasbene šole, vabilo pa meščane, naj se priglasijo za člane izvajalce in podporne člane.

Po potrditvi dopolnjenega statuta je društveni odbor objavil razpis za glasbeno šolo. Za začetek sta bila načrtovana dva oddelka: za osnovni pouk petja in violine. V vsakem oddelku so določili po tri ure pouka na teden, za kar je bilo treba plačati goldinar mesečne šolnine. Kot učitelj je bil napovedan Augustin Satter, prvi društveni dirigent. Pevski pouk je temeljil na pevski šoli prof. Hansa Schmitta, pouk violine pa na učbeniku, ki so ga po véliki violinski šoli pariškega konservatorija priredili francoski violinisti Rodolphe Kreutzer, Pierre Rode in Pierre Marie François de Siler Baillot.²⁶

Mestni svet je društvu naklonil precejšnjo dotacijo (800 goldinarjev na leto; nakazoval mu jo je vsa leta obstoja). Theater- und Kasino-Verein (Gledališko in kazinsko društvo) je šoli dovolil uporabljati prostore v kazini, tudi v véliki dvorani, mestni šolski svet pa je omogočil glasbeni šoli uporabo treh razredov na ženski meščanski šoli. V začetku januarja 1882 so se začele prve orkestralne in zborovske vaje, delovati pa je začela tudi glasbena šola.

Za delovanje društva so bili pomembni podporni člani, saj je bila njihova članarina trdna postavka v financiranju društvene dejavnosti. Hkrati je bilo njihovo število pokazatelj privrženosti prebivalstva glasbeni umetnosti in njene funkcije v duhovnosti mesta. Iz sestave podpornega članstva je mogoče do neke mere razbrati njegovo socialno, tudi nacionalno, politično in celo versko opredeljenost. Sestava odseva diferencirani odnos podpornih članov do glasbene umetnosti, ki pa se vendarle zlije v skupni tok doživljanja glasbe.

Podpornih članov je bilo v prvem letu društvenega obstoja 395. Število se je menjavalo iz leta v leto. Sprva je naraščalo, tako da so bili podporni člani v letu 1884/55 403, potem pa se je njihovo število polagoma ustalilo na okrog 300. Poslednje tiskano letno poročilo društva za sezono 1912/13 jih navaja 209, s prištetimi družinskimi člani pa 339.

Socialna sestava podpornega članstva je bila sila slikovita. Kar precej je bilo plemičev. Ti so se stanu primerno imeli za ljubitelje glasbe. Zanimivo je, da je bilo med njimi precej visokih vojaških osebnosti: podmaršal Eduard von Krieghammer, generalmajor Hallavanya von Radoičič, generalmajor grof Franz Wallis, polkovnik knez Friedrich Thurn und Taxis, polkovnik Otto von Schwarzbeck, ritmojster baron E. Forsten von Dam-

²⁵ Avis. – *Marburger Zeitung* 20 (1881) 151, 18. XII., 4.

²⁶ Kundmachung. – *Marburger Zeitung* 20 (1881) 156, 30. XII., 4. Glej tudi: Kreutzer, Rodolphe. – *Der Große Brockhaus*. Zehnter Band (Kat-Kz). Leipzig 1931, 589.

beusis, kraljevska visokost poročnik Emanuel princ Orléanski, poročnik princ Esterházy. Med drugim plemstvom so bili podporni člani: namestnik deželnega glavarja in cesarski svetnik baron Hermann Gödel-Lannoy, svetnik državnega namestništva grof Marius Attems, baron Pius Twickel, grofica Nesti Batthyany, filozof in prevajalec Bartholomäus Ritter von Carneri, okrajni glavar baron Viktor Hein, svetnik državnega namestništva Joseph von Kriehuber, okrajni glavar Julius nobile Vistarini (zanimivo je, da je v nemškem okolju obdržal italijanski plemiški naziv).

Številni podporni člani so izvirali iz premožnega mariborskega meščanstva – lastniki parnih mlinov Scherbaumi in Franzi, vinski trgovci Pfrimerji, pivovarja Josef Tscheligi in Anton Götz, trgovci Bancalariji, Pachnerji, Naskoji, usnarji Badli, milar Karl Bros, odvetniki dr. Eduard Glantschnigg, dr. Oskar Orosel, dr. Ernst Mraulagg, notar Julius Müllé, tiskarji Josef Janschitz, Leopold Kralik in Janez Leon, zdravniki dr. Arthur Mally, dr. Armand Rak, začetnik mariborskega muzeja, dr. Filip Terč, dr. Karl Ipavic iz rodu šentjurskih zdravnikov glasbenikov. Podporniki društva so bili vodje mariborskih srednjih šol – ravnatelj gimnazije dr. Peter Stornik in dr. Arthur Steinwenter, ravnatelj višje realke Josef Frank in ravnatelj kadetnice. Pridružili so se jim uslužbenci sodišč, uradov, hotelirji in kavarnarji, knjigarnarji, srednješolski profesorji in učitelji, hišni posestniki. A podporni člani so bili tudi, sicer redki, obrtniki, na primer pek Schmidt, steklar Anton Fetz, prekajevalec Hermann Wögerer, fotograf M. Kohler, izvošček Rudolf Mikusch, lektor Josef Pelikan, čevljar Jakob Zollenstein, klepar Alois Hoinig, pa knjigovodja Michael Gautsch in trgovski pomočnik Josef Krenn.

Med podpornimi člani so bili tudi Slovenci, nekateri vodilni politiki – predsednika mariborske čitalnice dr. Janko Sernek in dr. Jernej Glančnik, odvetnik ter deželni in državnozborni poslanec dr. Ferdinand Dominkuš. Pridružili so se jim notar Fran Firbas, trgovec Martin Berdajs, profesor Ivan Košan z gimnazije in profesor Luka Lavtar z učiteljišča, brat jezikoslovca Franca Miklošiča Janez Miklošič, učitelj petja na gimnaziji in pevovodja Slovanske čitalnice, profesor Julij Glowacki, ravnatelj gimnazije, in ravnatelj učiteljišča Henrik Schreiner (ta je bil v izpitni komisiji za učence društvene glasbene šole) ter glasbena učitelja na učiteljišču Hinko Druzovič ter Čeh Emerik Beran.

Podporni člani so bili tudi mariborski cerkveni glasbeniki – Peregrin Manich, stolni in župnijski organist in zborovodja (regens chori), vsestranski glasbenik in skladatelj Rudolf Wagner, stolni in župnijski organist ter koralist, Augustin Satter, glasbeni učitelj in koralist, ter stolna kapelnika in zborovodja Ludvik Hudovernik ter Franc Trop.

Zanimivo je, da je bilo med podpornimi člani mnogo duhovnikov, kanonikov lavantinske škofije – Lovrenc Herg, Jožef Majcen, Franc Kosar,

Franc Ogradi, prošt Jurij Matjašič, ravnatelja semenišča Karel Hribovšek in dr. Ivan Mlakar ter mariborski kateheti. Podporna člana sta bila lavantinska škofa dr. Jakob Stepischnegg in za njim dr. Mihael Napotnik, ta ves čas od svojega ustoličenja l. 1889. V popisih podpornih članov so ga kot milostljivega knezoškofa zmeraj navajali na prvem mestu.

Članstvo duhovnikov v Filharmoničnem društvu je mogoče razlagati z njihovim odnosom do resne, zlasti klasične glasbe, kar se ujema s takratno usmeritvijo v katoliški Cerkvi, ki je skušala cerkveno glasbo reformirati, jo povzdigniti ter jo očistiti svetnih, poljudnih elementov. V to je bilo naravnano t. i. cecilijansko gibanje. Ta namen je razviden iz sklepa lavantinske škofijske sinode o cerkveni glasbi.²⁷ Mariborsko Cecilijino društvo je bilo kolektivno včlanjeno v Filharmonično društvo od 1902. leta dalje.

Toda podporna člana Filharmoničnega društva sta bila tudi mariborska evangeličanska pastorja Josef Goschenhofer ter versko in nemško nacionalno zagrizeni dr. Ludwig Mahnert (ta je bil povrh še član izvajalec). Nenavadno je bilo, da je bil ta zelotski širitelj protikatoliškega gibanja Los von Rom (Proč od Rima) član društva ob visokem katoliškem dostojanstveniku.

Ker so se utegnili v društvu kazati še druga nasprotja, socialna in nacionalna, ki pa se niso zanesla v javnost, je mogoče zgolj domnevati, da jih je prikrila močnejša navezanost na glasbo kot nevtralna duhovna vrednota.

Popisi članov izvajalcev ne navajajo, ali so bili le-ti instrumentalisti ali vokalisti, zato iz njih ni mogoče sklepati, kdo je sodeloval v društvenem zboru ali orkestru. Ker v popisih v društvenih letnih poročilih ni naveden poklic ali stan člana, ni mogoče ugotoviti socialne strukture izvajalcev. Njihova imena in priimki so večinoma zapisani v nemškem pravopisu, a tudi v madžarskem, hrvaškem in slovenskem, kar pa ni zagotovilo, da so se njihovi nosilci tudi deklarirali za pripadnike nacionalnosti, kakor bi sodili po njihovih imenih. O nacionalni pripadnosti izvajalcev ni mogoče soditi, komajda domnevati.

A vrnimo se v začetno dobo delovanja društva.

Prve orkestralne vaje so se začele 5. januarja 1882, prve zborovske pa 9. januarja. Oddelek za violinsko igro na šoli je začel s poukom 1. februarja. Na glasbeni šoli so poučevali Augustin Satter, učitelj Gabrijel Majcen (od 1884 zborovodja mariborske Slovanske čitalnice in zbiratelj slovenskih ljudskih pesmi) in nekdanji kapelnik Anton David.

Prvi koncert Filharmoničnega društva je bil mesec kasneje – 6. februarja 1882 v veliki kazinski dvorani. Podporni člani so imeli k vsem društvenim koncertom in šolskim nastopom prost vstop; doplačati so morali

²⁷ Caput IX. De cantu ecclesiastico et musica sacra. – V: *Gesta et statuta synodi diocesanae, quam anno Domini 1896 constituit et celebravit Michael Napotnik, Princeps-Episcopus Lavantinus*, Marburgi 1897, 291–299.

zgolj prispevek za sedež. Vodstvu so morali sporočiti, ali se bodo koncerta udeležili. Če se ga niso, je vodstvo sedež prodalo drugim interesentom. Ti so morali plačati višjo vstopnino.

Po statutu je moralo društvo vsako sezono pripraviti štiri koncerte in tega določila se je držalo do začetka prve svetovne vojne.

Na prvem koncertu – vodil ga je Augustin Satter, učitelj na glasbeni šoli in učiteljišču ter stolni koralist – je orkester za uvod zaigral uverturo k operi Raymonda Ambroisa Thomasa, nato je mešani zbor zapel pesem Heraus (Na plan) Hansa Neckheima. Sledila je ljudska pesem v izvedbi ženskega zbora in ob spremljavi klavirja, ki ga je igral Ferdinand Hiller. Prvi del je sklenil mešani zbor s pesmijo Nun ist der Tag geschieden (Minil je dan) dr. Heinricha Podpetschnigga s tenorskim solom.

Za začetek drugega dela koncerta je orkester zaigral Allegro in Andante iz Simfonije št. 1 v D-duru Ludwiga van Beethovna. Za njim je zapel mešani zbor pesem Felixa Mendelssohna Bártholdyja Andenken (V spomin), koncert pa je zaokrožil mešani zbor ob spremljavi orkestra s Svatovsko pesmijo iz opere Czar und Zimmermann (Car in tesar) Alfreda Lortzinga.

Zbor je štel štirideset pevk in pevcev, orkester pa petintrideset godbenikov. Društveni orkester so v naslednjih letih dopolnjevali s honorarnimi godbeniki iz gledališkega orkestra in godbe železniških delavnic.

Čeprav je bil prvi koncert še skromen, strokovno vodstvo društva je bilo pač še šibko, je bil led le prebit. Glasbeni kritik v lokalnem časniku *Marburger Zeitung* je izrazil predvsem navdušenje, da se je v Mariboru začela organizirana dejavnost resne glasbe, ni pa se poglobljaj v vrednotenje izpovedne moči nastopajočih.²⁸ Vendar je bila tudi takšna kritika, pravzaprav poročilo, močna vez med bralci, društvom in njegovim ustvarjanjem. V vseh obdobjih društvenega delovanja mu je bil tisk naklonjen in spodbujajoč.

Na drugem koncertu, 3. aprila 1882, je bil orkestrorov delež že večji: na sporedu je bila Simfonija v D-duru Josefa Haydna, koncertna uvertura Ruy Blas Felixa Mendelssohna Bartholdyja ter Charlesa Gounoda meditacije ob prvem Bachovem preludiju za godalni orkester. Z mešanim zborom je orkester izvedel Beethovno kantato Meeresstille und glückliche Fahrt (Tišina morja in srečna vožnja).²⁹

Tretji, zadnji, koncert v sezoni 1881/82 je bil 22. maja 1882. Povzdignil ga je gostujoči pevec dunajske dvorne opere Josef Waldner, ki je nastopil kot solist poleg mešanega in ženskega pevskega zbora ter ženskega kvarteta. Orkester je zaigral uverturo h Coriolanu Ludwiga van Beethovna, Serenado za godalni orkester Roberta Volkmana, spremljal mešani zbor

²⁸ I. Concert des philharmonischen Vereines. – *Marburger Zeitung* 21 (1882) 17, 8. II., 2–3.

²⁹ Concert. – *Marburger Zeitung* 21(1882) 43, 9. IV., 2–3.

z odlomkom iz opere Jessonda Louisa Spohra, koncert pa sklenil z uvodno glasbo k 3. dejanju opere Lohengrin Richarda Wagnerja.³⁰

Društvena glasbena šola je imela v prvi sezoni 104 učence in učenke. Violine se je učilo 69 učencev (učenke ni bilo nobene), petja pa 28 učenk (in nič učencev); 23 učencev je bilo oproščenih šolnine.

Društvo je imelo tisto leto že kar obsežen notni arhiv. Mestna občina mu je predala 111 enot notnega materiala, ki ji ga je bila ob svojem razhodu prepustila nekdanja Mestna godba. Društvo je dobilo 40 enot muzikalij od glasbenega kluba, ki se je tudi razšel. Arhiv je tedaj obsegal 29 simfonij, 21 uvertur, 10 koncertov in serenad, 45 drugih orkestralnih del, 76 komornih skladb, 28 pesmi za zbor, 14 pesmi s spremljavo orkestra, 9 drugih skladb, 11 šol za instrumente in pet oper.

Med letom je društvo nakupilo partiture in parte za dela, ki jih je izvajalo na svojih koncertih, kar nekaj notnega materiala pa so mu podarili tudi posamezniki.³¹

V prvem letnem poročilu je naveden tudi skromen društveni inventar: violina, viola, čelo, gozdni rog, dve pozavni, trije klarineti, bobenček, boben, par činel, triangel, harmonij in metronom.

Oprema je obsegala pisalno mizo, dve omari, 68 stolov, 40 notnih stojal in 14 svetilk.

V drugem letu društvenega delovanja je prišlo do precejšnjih sprememb: glasbena šola je najela prostore za svoje potrebe v mestnem gradu, v 1. nadstropju, na voljo pa ji je bila tudi slavnostna dvorana, v kateri je bilo mogoče imeti vaje večjih sestavov in tudi koncerte. V njej so potekali tudi letni zaključni izpiti učencev.

S podporo občinskega sveta je društvo namestilo glasbenega ravnatelja (Musikdirektor) in vodjo glasbene šole. Mesto so zaupali Henriku Korelu iz vzhodnočeškega Chrudima. Študiral je na praškem konservatoriju in orglarski šoli, nato pa je postal čelist v orkestru Glasbenega društva v Gradcu in učitelj na njegovi šoli.

Naloga glasbenega ravnatelja je bila skrb za glasbeno dogajanje v društvu in njegovo usmerjanje. Pridobivati je moral gostujoče izvajalce in izbor dajati društvenemu odboru v potrditev.

Spremenilo se je tudi vodstvo društva. Župan dr. Matthäus Reiser je odložil funkcije v javnosti, zato tudi predsednikovanje Filharmoničnega društva. Nasledil ga je dr. Josef Schmiederer, poslanec državnega sveta in deželnega zbora, torej ugledna osebnost.

³⁰ *Erster Jahresbericht des philharmonischen Vereines. in Marburg a/D. Am Schlusse des Vereinsjahres 1881/82.* Marburg a/D 1882, 15. Letni sporedi koncertov so objavljeni v natisnjenih letnih poročilih do vključno sezone 1912/13.

³¹ Natančen popis arhiva je objavljen v: *Erster Jahresbericht des philharmonischen Vereines in Marburg a/D. Am Schlusse des Vereinsjahres 1881/82.* Marburg 1882, 12–13.

V sezoni 1882/83 se je zvrstilo četvero društvenih koncertov (17. novembra 1882, 8. januarja 1883, 9. marca 1883 in 10. maja 1883). Sporedi so bili pestri: poleg simfonične glasbe so se zvrstili še nastopi godalnega orkestra, ženskega, moškega in mešanega pevskega zbora, tudi s klavirsko ali orkestrsko spremljavo, ter nastop čelista s klavirjem. Med simfoničnimi deli so se zvrstile Simfonija v C-duru Josefa Haydna, Simfonija št. 2 Ludwiga van Beethovna, Franza Schuberta Nedokončana simfonija v h-molu in Simfonija v g-molu Wolfganga Amadeusa Mozarta. Godalni orkester je nastopil s Träumerei (Sanjarjenje) Roberta Schumanna in z Menuetom Luigija Boccherinija. Mešani pevski zbor pa je ob spremljavi orkestra odpel kantato Die Allmacht (Vsemogočnost) Franza Schuberta. Na sporedu sta bili tudi Balada in Pesem predic iz opere Der fliegende Holländer (Večni mornar) Richarda Wagnerja za ženski zbor in soliste ob spremljavi klavirja.

Programi so bili dovolj zahtevni; občinstvo jih ni bilo vajeno. V javnosti so o njih različno sodili. Enim so bili zastavljeni previsoko, češ da jih občinstvo ne more dojemati, medtem ko so jim drugi, med njimi je bil tudi društveni odbor, pritrjevali. Menili so, da je treba pri njih vztrajati in ljudem približati umetniško vredno glasbo.

Društveni odbor je uvedel družabne večere, ki naj bi članstvo povezovali z družabnostjo. Na njih so prirejali manjše koncerte s komornimi zasedbami. Člani izvajalci so se dobivali na družabnih večerih, ločeni po spolu, a tudi skupno.

Z glasbeno šolo so bile težave. Društveni odbor je pošiljal svoje nadzornike k pouku. Ti so poskušali z učitelji, kolikor jih je pač bilo (Henrik Korel, Augustin Satter, Peregrin Manich, Gabrijel Majcen in vadniški učitelj Alois Vavroh), uresničevati učni načrt. Poleg pouka violine in petja je bil uveden tudi pouk čela. Vseh učencev je bilo 156. V poročilu za šolsko leto 1883/84 je bilo, najbrž optimistično, zapisano, da se je uresničil namen društva, da bodo posamezni učenci toliko napredovali, da jih bo mogoče uporabiti za sodelovanje v društvenem orkestru.

V letu 1883/84 je bil poleg štirih rednih koncertov za člane in drugo občinstvo (26. november 1883, 17. december 1883, 4. februar 1884 in 8. avgust 1884) še izredni 13. maja 1884. Izvajali so Simfonijo št. 1 v C-duru Ludwiga van Beethovna, njegov godalni kvartet št. 2 v G-duru, Franza Schuberta Simfonijo v C-duru, uverturo k operi Lodoviska Luigija Cherubinija, uverturo k operi Der Freischütz (Čarostrelec) Carla Maria von Webra, uverturo k baletu Die Geschöpfe des Prometheus (Prometejeva bitja) Ludwiga van Beethovna. Poleg solističnih nastopov, instrumentalnih in pevskih, ob spremljavi klavirja, nastopov ženskega, moškega in mešanega zbora je omembe vredna izvedba kantate Ludwiga van Beethovna Meeresstille und glückliche Fahrt (Morja tišina in srečna vožnja).

Naslednjo sezono so bile izvedene mnoge spremembe. Predsednik je postal novi mariborski župan dr. Ferdinand Duchatsch. Odbor se je odločil razpisati mesto glasbenega ravnatelja in vodje glasbene šole. Dotedanji vodja Henrik Korel je namreč s 1. januarjem 1885 v Mariboru odprl svojo zasebno glasbeno šolo³² in jo imel do 1909. leta.³³

Za novega glasbenega ravnatelja in vodjo glasbene šole je odbor izbral Adolfa Binderja. Ta se je rodil 6. marca 1845 v Baškovicah pri Žatcu (Paschwitz bei Saaz) na severnem Češkem, v Sudetih. Oče je bil pek in velik ljubitelj glasbe. Sin Adolf je končal glavno šolo v Litomeřicah in se usposobil za učitelja. V letih 1866 in 1867 je obiskoval orglarsko šolo v Pragi. Učil se je tudi igranja na violino, glasbene teorije in kompozicije. Po študiju se je predal gledališču in z igralskimi družinami gostoval po jugovzhodni Evropi tja do Carigrada. Nekaj časa je bil v gledališču v Osijeku in poučeval glasbo po plemiških družinah v mestu. Nato se je ustalil kot organist in zborovodja (regens chori) v Helenenthalu pri Badnu blizu Dunaja in si 1872. ustvaril družino. V jeseni 1884 se je priselil v Maribor.³⁴

Adolf Binder je spomladi 1885 z odliko opravil izpit za glasbenega učitelja, spričo česar je deželni šolski svet v Gradcu z odlokom št. 914 z dne 5. marca 1885 podelil glasbeni šoli Mariborskega filharmoničnega društva koncesijo. Društvo je odtlej dobivalo letno subvencijo štajerskega deželnega zbora, čeravno ne v tolikšnem znesku kot od mestnega sveta.

Vodstvo društva je po koncu prve Binderjeve sezone ugotovilo, da je v njej bistveno povzdignil izvajalsko raven korpusov ter organizacijo in vsebino pouka na društveni glasbeni šoli. Podčrtal je tudi, da se je delo na šoli bistveno spremenilo v primerjavi s prejšnjim.³⁵

O odnosu Adolfa Binderja do glasbe zgovorno priča njegov zapis na seznamu njegovih skladb: »Kako dolgo bo še trajalo, da bo glasba kot umetnost postala govornica sveta? Med ljudmi je spodaj množica, ki sploh ne ve, da je za kaj prikrajšana, da česa ni deležna, zgoraj pa je plast, ki ji je glasbenih reči malo ali nič mar. V svoji preproščini si tudi ne prisojajo, da bi mogli umevati glasbo naših herojev zvoka – Haydna, Mozarta, Beethovna in drugih. Pravijo: 'To je previsoko zame.' In vendar so ti mojstri ustvarjali za vse.«³⁶

³² Privat Musik- und Gesangs-Schule. – *Marburger Zeitung* 23 (1884) 144, 30. XI., 10.

³³ Zadnja omemba Korelove šole je v publikaciji *Deutscher Bote für Steiermark und Kärnten. Kalender für das Jahr 1909*. Marburg a/D 1909, 1, v oddelku Schulen.

³⁴ Karl Gassareck: Musikdirektor Adolf Binder. *Marburger Zeitung* 40 (1901) 120, 8. X., 1–3; 121, 10. X., 1–3. Wolfgang Supann: *Steirisches Musiklexikon*. Graz 1962–1966, 43.

³⁵ *Viertes Jahresbericht des philharmonischen Vereines in Marburg a/D. Am Schlusse des Vereinsjahres 1884/85*. Marburg 1885, 3–5.

³⁶ Karl Gassareck: Musikdirector Adolf Binder. – *Marburger Zeitung* 40 (1901) 120, 8. X., 2.

Koncerti za članstvo in drugo občinstvo so bili v sezoni 1884/85 štirje (1. decembra 1884, 8. januarja 1885, 18. marca 1885 in 20. aprila 1885). Sporedi so bili pestri: orkester je zaigral pod Binderjevim vodstvom Simfonijo v D-duru Josefa Haydna, Beethovnov Simfonijo št. 8 v F-duru, Wilhelma Kienzla Tretjo suito v plesni obliki, op. 21 in Adolfa Binderja (torej svojo) 2. koncertno uverturo,³⁷ Felixa Mendelssohna Bártholdyja koncertno uverturo Meersstille und glückliche Fahrt (Morja tišina in srečna vožnja). Izvajanje komornih del je Adolf Binder povzdignil tako, da je pritegnil k sodelovanju uspešne pevce in glasbenike od drugod, zlasti iz Gradca.

Društveni odbor je poskrbel tudi za družabnost med člani: za vse člane v kazinski dvorani, za moške slaničnikovo pojedino na pepelnico, v Gambrinusu pa za člane izvajalce. Poleg solistov, zborov in orkestra, ki so izvajali lažjo glasbo, so nastopali zabavniki (med njimi znani ljudski dramatik Karl Morré iz Gradca), plesalci in celo artisti. Privoščili so si povrh izlet – junija so se odpravili na strelišče v grajskem gozdu za Tremi ribniki, kjer sta nastopila vojaška godba in godalni orkester, nato pa so celo zaplesali. Z izleta so se v temi vračali v mesto v sprevedu s plamenicami. Te prireditve so povezovale člane društva tudi po družabni plati; bile so vezni člen za skupno dožemanje resne glasbe.

Učni načrt na šoli so predelali. Hermannovo violinsko šolo so zamenjali s smernicami, ki jih je za svojo glasbeno šolo izdelal Steirischer Musikverein (Štajersko glasbeno društvo) v Gradcu. Spremenili so tudi učni načrt za študij petja. Odločili so se za učbenik Studium des Gesanges (Študij petja) berlinskega pevskega pedagoga Gustava Graben-Hoffmanna.

V šolskem letu 1884/85 je bilo na šoli 139 učencev in učenk; od teh jih je bilo 23, ki niso mogli napredovati v naslednji letnik. Violinistov je bilo 108, učencev petja pa 31.

Adolf Binder je bil dolga leta, sedemnajst, uspešen, sila delaven glasbeni ravnatelj mariborskega Filharmoničnega društva in vodja njegove glasbene šole. Funkcijo je prevzel v šolskem letu 1884/85 in jo opravljal do svoje smrti 13. septembra 1901.

V Binderjevem obdobju so se zvrstili predsedniki društva, ki so poskrbeli, da je moglo primerno delovati tako vsebinsko in gmotno. Od jeseni 1885 dalje mu je predsedoval c.-kr. višji inženir Franz Maurus. V prvem letu je bil ob njem tajnik c.-kr. adjunkt na davčnem uradu Heinrich Viditz,

³⁷ Adolf Binder je bil kar plodovit skladatelj. Napisal je dve simfoniji, dve uverturi, vrsto komornih skladb: godalni trio, godalne kvartete, skladbe za klavir. Pisal je tudi cerkveno glasbo – pet maš, rekviem, motete in pesmi, vendar ne v duhu cecilijanske preнове. Pisal pa je tudi poljudno glasbo – koračnice, plese, valčke, kuplete. Mnoge njegove skladbe so bile natisnjene. Binderjeve skladbe so izvajali v Mariboru, Ljubljani, Salzburgu ter po Nemčiji in Švici. – Glej: Karl Gassarek: Musikdirector Adolf Binder. – *Marburger Zeitung* 40 (1901) 121, 10. X., 2–3.

blagajnik c.-kr. dvorni puškar in hišni posestnik Johann Erhart, arhivar trgovcev z muzikalijami, glasbeni založnik in izdelovalec instrumentov Josef Höfer, gospodar pa Albert Reichmeyer, slaščičar in hišni posestnik (poleg odbornikov in njihovih namestnikov). Višjega inženirja Franza Maurusa je 1889. zgolj za eno leto nasledil takratni mariborski župan Alexander Nagy, nato pa je predsedniške posle prevzel profesor kemije na višji realki Robert Spiller, čigar namestnik je bil okrajni glavar Julius nobile Vistarini, tajnik pa dr. Gaston Ritter von Britto, profesor matematike na višji realki. Ta je naslednja leta opravljal v društvu različne funkcije in bil kasneje izbran za častnega člana društva. V sezoni 1895/96 je bil predsednik društva odvetnik dr. Eduard Glantschnigg, oče pisateljice Margarete Weinhandel, odločen nemški nacionalist, štajercijanec in antisemit, tajnik pa magistratni uradnik Alois Waidacher; ta je tajniške posle nato opravljal dolga leta (med drugimi je sestavljal tiskana letna poročila društva).

Od sezone 1896/97 do konca sezone 1897/98 društvo ni imelo predsednika; njegove posle je opravljal podpredsednik prof. dr. Gaston Ritter von Britto; ob njem je bil blagajnik vinski veletrgovec Julius Pfrimer. Od 1898/99 do konca 1901/02 je društvo vodil kot izvoljeni predsednik prof. dr. Gaston Ritter von Britto; takrat je bil službeno premeščen v Klosterneuburg.

Društvo je finančno poskušalo izravnovati izdatke z dohodki. Ti so se napajali iz članarine podpornih članov in članov izvajalcev, letne subvencije mestne občine (800 goldinarjev) in štajerskega deželnega zbora (100 goldinarjev), izkupičkov od koncertov in šolnin ter od občasnih prispevkov zasebnikov. Posebni šolski sklad so predstavljale donacije in zapuščine zasebnikov. Stroški društva so se povečali, ko je godba domačega pešpolka št. 47 zapustila mesto in je bilo treba od drugod iskati nadomestne instrumentaliste, ki jih društvo ni imelo.

Adolf Binder se je izkazal za razgledanega glasbenika, ki je poznal minulo in sodobno glasbo. Programe vsakoletnih četvero koncertov, ki jih je bilo društvo po statutu dolžno pripraviti, je skrbno izbiral. Posebno se je potrudil za komorne koncerte, za nastopajoče goste, instrumentaliste in pevce. Zlasti je vredno njegovo prizadevanje za koncerte velikega zbora ob spremljavi orkestra, ki so vedno pritegnili zanimanje občinstva, hkrati pa zahtevali velik umetniški in organizacijski zagon.

V veliko pomoč mu je bil Karl Maria Wallner, pevovodja in učitelj klavirja na šoli. Naštudiral je solistične in zborovske deleže, medtem ko je koncerte vodil Adolf Binder sam.

V desetletju 1882–1901 je orkester Filharmoničnega društva odigral naslednje simfonije, suite in serenade:³⁸

³⁸ Natančni popis v tem obdobju izvedenih del glej v: *Ausweis über die während der ver-*

JOSEPH HAYDN

- Simfonija v D-duru, št. 14 (odigrana v letu 1882)
- Simfonija v C-duru, št. 7 (1882)
- Simfonija v D-duru, št. 5 (1884)
- Simfonija v B-duru, št. 12 (1886)
- Simfonija v Es-duru, št. 3 (1886)
- Simfonija v G-duru, št. 16 (Oxfordska) (1887)
- Simfonija v G-duru, št. 6 (z udarci po pavkah) (1890)
- Simfonija V Es-duru, št. 1 (s tremolom po pavkah) (1891)

WOLFGANG AMADEUS MOZART

- Simfonija v g-molu (1883)
- Simfonija v C-duru (Jupitrova) (1886)
- Simfonija v Es-duru (1887)
- Simfonija v D-duru (1888)
- Nočna glasba v G-duru (za godalni orkester) (1887)

LUDWIG VAN BEETHOVEN

- I. simfonija v C-duru (1883)
- II. simfonija v D-duru 1883, 1889)
- VI. simfonija v F-duru (Pastoralna)(1885)
- VIII. Simfonija v F-duru (1885)

FRANZ SCHUBERT

- Nedokončana simfonija v h-molu (1883)
- Simfonija v C-duru, št. 7 (1884)

WILHELM KIENZL

- 3. suita v plesni obliki, op. 21 (1885)

NIELS WILHELM GADE

- Simfonija v B-duru, op. 20 (1890)

FELIX MENDELSSOHN BARTHOLDY

- Simfonija št. 3 v a-molu (1889)

ADOLF BINDER

- Simfonija v F-duru (1887)

Na sporedih so bile uverture ali krajše skladbe za orkester. Zaigrali so Beethovnovne uverture h Coriolanu, Prometeju, Egmontu in Kralju Štefanu, Charlesa Gounoda Meditacija ob 1. Bachovem preludiju za godalni orkester, Christiana Willibalda Glucka uverturo k *Ifigénie en Aulide* (Ifigenija na Avlidi), Luigija Cherubinija uverture k operam *Lodoviska*, *Anakreon* in *Der Wasserträger* (Vodnar), Felixa Mendelssohna *Bártholdyja* koncertne uverture *Fingals Höhle* (Fingalova jama), *Ruy Blas*, *Meesresstille und glückliche Fahrt* (Morja tišina in srečna vožnja), spevoigro (*Singspiel*) *Die Heimkehr aus der Fremde* (Vrnitev iz tujine), *Notturmo* in poročno koračnico iz scenske glasbe za *Sommernachtstraum* (Sen kresne noči), Mozartovi uverturi k operama *Don Juan* in *Titus*, Franza Schuberta uverturi k operama *Rozamunda*, *Fierrebras* ter medigro in baletno glasbo k *Rozamundi*. Zaigrali so tudi *Träumerei* (Sanjarjenje) Roberta Schumanna za godalni orkester. Otto Nicolai je bil predstavljen z uverturo k operi *Die lustigen Weiber von Windsor* (Vesele žene windsorske). Že kar prvo leto obstoja društva pa so se lotili tudi glasbe Richarda Wagnerja, sprva le uvodne glasbe k tretjemu dejanju opere *Lohengrin*, nekaj let kasneje pa tudi že uverture k operi *Tannhäuser*.

Sporede koncertov so bogatili s koncerti za violino, klavir ali čelo ob spremljavi orkestra (Max Bruch, Frédéric Chopin, Felix Mendelssohn *Bártholdy*, Robert Schumann, Ludwig van Beethoven, Henryk Wieniawski, Henri Vieuxtemps). Posebnost je bil koncert profesorja Fischerja, ki je nastopil s kontrabasom ob klavirski spremljavi. Na koncertnem odru so nastopali različni pevski sestavi društva: ženski, moški in mešani zbor. S posebnim zagonom so se v društvu lotevali velikih glasbenih stvaritev ob spremljavi simfoničnega orkestra. Največji dosežek je bil oratorij Josepha Haydna *Die Schöpfung* (Stvarjenje), ki so ga 10. maja 1886 kot peti, izredni koncert, pod vodstvom glasbenega ravnatelja Adolfa Binderja izvedli v dvorani mestnega gledališča. Mešani zbor, ki je pel v oratoriju, je štel kar 156 pevcev, orkester pa je bil okrepljen; v njem je bilo nekaj čez šestdeset sodelujočih. Kot solisti so nastopili gostje iz Gradca – pevki Helene Roney in Paula Stolz ter dr. Josef Walde in dr. Alois Wölwich. Učinek izvedbe na poslušalce je bil mogočen, hkrati pa je koncert razodel velike umetniške sposobnosti glasbenega ravnatelja Adolfa Binderja.

Poleg domačih vokalnih solistov so na koncertih mariborskega Filharmoničnega društva nastopali gostje – koncertni ali operni pevci iz Gradca in z Dunaja, tudi iz dvornega gledališča.

Glasbena šola je sprva omogočala zgolj pouk violine in petja. Število učencev je bilo sprva skromno (1882: 97, 1884/85: 139), se je pa po Binderjevem prizadevanju večalo –1885/86: 193, 1886/87: 258, 1887/88: 251, 1888/89: 234, 1889/90: 219 in 1890/91: 236. Učitelj je bilo na šoli po pet, šest. V šolskem letu 1887/88 sta se učiteljskemu zboru pridružila Karl Ma-

ria Wallner, pevovodja in učitelj klavirja, ter učitelj Franz Schönherr, ki je poučeval violino in je za ta pouk napisal tri zvezke violinske šole.³⁹ Bil je sin kapelnika Godbe delavnic Južne železnice Franza Schönherrja st. in brat Maxa Schönherrja, ki je bil občasni učitelj violine na glasbeni šoli Filharmoničnega društva, večkrat pa je dirigiral njegovemu orkestru.

Adolf Binder je vnesel novosti v šolo: od 1886/87 so na njej začeli poučevati klavir (takrat se ga je učilo 28 učencev), še zmeraj pa je prevladoval študij violine (1890/91 kar 156 učencev). Po Binderjevi odločitvi so prešli pri violinskem pouku od skupinskega k individualnemu, zato se je zvišala učnina zanj. Od 1885/86 se je uvedel pouk drugih instrumentov (viola, kontrabas, čelo je od drugega šolskega leta poučeval prvi vodja šole Henrik Korel), tudi flavte, roga, oboe, klarineta, trobente, fagota in piston. Za te instrumente pa ni bilo posebnega zanimanja. Število učencev zanje se je sukalo okrog dvanajst.

Ravnatelj Binder je poskrbel, da so bili javni nastopi učencev dobro pripravljene, tako da so bile vsakoletne produkcije, ki so se odvijale v grajski dvorani, na dostojni ravni, saj jih je vsako leto nadzorovala posebna komisija, sestavljena iz članov društva in zastopnikov mestne občine. Najboljši učenci so na teh nastopih prejeli vredne nagrade. Ravnatelj Binder je vodil pouk orkestralne igre. Na koncu šolskega leta 1888/89 so se učenci že postavili z izvedbo prvega stavka Simfonije v c-molu Josepha Haydna, s koncertom za flauto in orkester ter solističnimi nastopi pianistov, violinistov ter petjem mešanega zbora.

Ravnatelj Adolf Binder je prizadevno višal raven muziciranja v društvu, skrbel pa je tudi za napredek njegove glasbene šole. Karl Maria Wallner, ki je bil izvrsten pevovodja in učitelj klavirja, je 1891 zapustil šolo in Maribor, ker ga je mesto Leoben izbralo za svojega glasbenega ravnatelja. Za leto dni ga je nadomestil Emil Füllekruf, razgledan glasbenik, ki je v Mariboru dolga leta poučeval glasbo, po 1892. letu pa je sprejel mesto kapelnika Godbe delavnic Južne železnice.⁴⁰ Odbor ga je nadomestil z Leopoldom Materno, absolventom dunajskega konservatorija. Čez dve leti se je Materna poslovil. Odbor je razpisal natečaj za izpraznjeno mesto. Priglasilo se je mnogo kandidatov, odbor pa se je odločil za absolventa leipziškega konservatorija Lea Dobrowolnega in Hansa Rosensteinerja, ki se je glasbeno izobraževal na dunajskem konservatoriju. Oba sta bila izprašana glasbena učitelja za srednje šole. Dobrowolny je poučeval petje, violino in klavir, Rosensteiner pa violino na več stopnjah. Učni kader se je obdržal nekaj let, potem pa je Leo Dobrowolny zapustil šolo, ker je dobil vabilo, naj prevzame učiteljsko

³⁹ Schönherr Franz: *Praktische Violinschule*. I., II., III. Marburg, Höfer. – V: Pazdirek, Franz: *Universal – Handbuch der Musikliteratur*, Band 10. Hilversum 1967, 579.

⁴⁰ Auszeichnung des Tondichters Füllekruf. – *Marburger Zeitung* 57 (1917) 257, 11. XI., 4.

mesto na šoli graškega glasbenega društva. Bil je dober pedagog in izvrsten pianist. Na društvenih koncertih je nastopal kot solist ali spremljevalec. Njegovo mesto na mariborski šoli je prevzel Willy Köhler.

V desetletju 1891–1901 so potekali s statutom določeni letni koncerti (štirje po številu). Trije so bili namenjeni predvsem simfonični glasbi, eden pa komorni.⁴¹ Izvajane so bile simfonije, suite in serenade:

JOSEPH HAYDN

Simfonija v D-duru (1893)

Simfonija v Es-duru (1897)

Simfonija v G-duru (1899)

Simfonija v D-duru (1900)

WOLFGANG AMADEUS MOZART

Simfonija v g-molu (1891)

Simfonija v Es-duru (1898)

Simfonija v C-duru (Jupitrova) (1897)

Simfonija št. 6 v C-duru (1901)

FRANZ SCHUBERT

Simfonija v h-molu (Nedokončana) (1892)

Simfonija v C-duru (1892)

Simfonija v c-molu (Tragična) (1894)

LUDWIG VAN BEETHOVEN

VII. simfonija v A-duru (1893)

VI. simfonija (Pastoralna) v F-duru (1896)

IV. simfonija v B-duru (1896)

V. simfonija v c-molu (1898))

I. simfonija v G-duru (1901)

FELIX MENDELSSOHN BÄRTHOLDY

Simfonija v a-molu (1900)

Simfonija v A-duru (1900)

Odigrane so bile še Simfonija št. 1 v B-duru Roberta Schumanna (1897) in glasbenega ravnatelja društva Adolfa Binderja Simfonija v F-duru (1893) ter danskega skladatelja Nielsa Wilhelma Gadeja Simfonija št. 4 v B-duru.

⁴¹ Popolni popis izvajanih del je razviden iz sestavka Ausweis während der letzten 10 Jahre zur Aufführung gebrachten größeren Musikwerke v: *XX. Jahresbericht des philharmonischen Vereines in Marburg a/D. Veröffentlicht am Schlusse des Vereinsjahres 1900/1901 vom Ausschusse*. Marburg 1901, 18–20.

Na sporedu so bile serenade Eduarda Griega, Roberta Fuchsa, Roberta Schumanna in Felixa Weingartnerja.

Od uvertur so prišle na koncertni oder Ludwiga van Beethovna k Fide-liu (1891), Leonori (1898), Mozartova k Don Juanu (1891), Die Entführung aus dem Serail (Ugrabitev iz seraja) (1893), Die Zauberflöte (Čarobna piščal) (1900), Felixa Mendelssohna Bártholdyja Fingals Höhle (Fingalova jama) (1894), Meeresstille und glückliche Fahrt (Morja tišina in srečna vožnja) (1894) ter Ruy Blas (1899), nadalje uverture Roberta Schumanna h Genovefi (1892), Carla Maria von Webra k Euryanthe (1893), Der Freischütz (Čarostrelec) (1895) in Oberonu (1900).

Značilno je, da se je v drugi polovici obravnavanega obdobja močno povečalo zanimanje za glasbo Richarda Wagnerja. Tako je orkester Filharmoničnega društva zaigral prizor tkanja v gozdu iz opere Siegfried (1896), uvodno glasbo k operi Lohengrin (1896,1899), uverturo k operi Tannhäuser (1897), uvodno glasbo k operi Die Meistersinger von Nürnberg (Mojstri pevci nürnberški) (1897) in glasbo ob prihodu gostov iz opere Tannhäuser (1900).

V omenjenem obdobju se je zvrstila vrsta koncertov za klavir, violino ali čelo ob spremljavi klavirja ali orkestra. Tako je bil na sporedu Beethovnov Klavirski koncert št. 3 v c-molu (1897), nato pa Violinski koncert ob spremljavi klavirja v F-duru (1899), Edvarda Griega Sonata za klavir in violino (1897), Pabla Sarasateja Faustova fantazija za violino in klavir (1897). Z orkestrsko spremljavo so bili izvedeni Felixa Mendelssohna Bártholdyja Koncert za klavir (1892), Koncert za čelo Wilhelma Bernharda Moliqua (1901), Wolfganga Amadeusa Mozarta Koncert za violino in orkester v D-duru (1893), Carla Maria von Webra Koncert za klavir in orkester v f-molu (1894).

Adolf Binder je skrbel tudi za komorno glasbo. Izvajali so jo večinoma učitelji z društvene glasbene šole. Tako so bili na sporedu Godalni kvartet v c-molu Ludwiga van Beethovna (1894), istega avtorja Trio za klavir, violino in čelo v G-duru (1901), Wolfganga Amadeusa Mozarta godalni kvintet v g-molu (1898) in Divertimento (1898), Arthurja Rubinsteina Trio za klavir, violino in čelo (1894), Johannes Brahmisa Kvartet za klavir, violino, violo in čelo (1898) ter Antonina Dvořaka Klavirski kvintet v A-duru (1895) in Kvintet za dve violini, dve violi in čelo v Es-duru (1896), Franza Schuberta Variacije iz godalnega kvarteta v d-molu (1901) in Roberta Schumanna Kvintet za klavir, dve violini, violo in čelo v Es-duru (1893).

Med skladatelji vokalne glasbe se je s samospevi 1897 prvič pojavil Hugo Wolf, 1900 pa Richard Strauss.

Adolf Binder se je loteval tudi obsežnih in zahtevnih skladb za soliste, zbor in orkester. Z njimi je vedno pritegnil občinstvo. Najbolj je izstopala stvaritev Josepha Haydna Die Jahreszeiten (Letni časi), oratorij za soliste,

mešani zbor in orkester (1896). Pripravila sta ga zborovodja Hans Rosensteiner, učitelj na društveni glasbeni šoli, in glasbeni ravnatelj Adolf Binder. Med pevci so poleg društvenega zbora nastopili še člani Mariborskega moškega pevskega društva, Pevskega zbora Južne železnice in Cecilijinega društva.

Drugo veliko dejanje je bila izvedba oratorija za soliste, zbor in orkester *Die Schöpfung* (Stvarjenje) Josepha Haydna (1898), ki jo je tudi pripravil Binder, zbor pa je tistikrat pomnožil s pevci Mariborskega moškega pevskega zbora, Pevskega zbora delavnic Južne železnice in dijaki srednjih šol.

Uspešni sta bili tudi interpretaciji himne Franza Schuberta *Die Allmacht* (Vsemogočnost) za sopran, mešani zbor in orkester (1894) ter scenska glasba *Die erste Walpurgisnacht* (Prva Valpurgina noč) Felixa Mendelssohna Bártholdyja za soliste, mešani zbor in orkester (1893).

Izvedena so bila še dela za soliste, zbor in orkester Maxa Brucha, Josepha Frischaua, Nielsa Wilhelma Gadeja, Asgerja Hamericha, Heinricha Hofmanna, Maxa Meyer-Olberslebna, Wenzla Krug-Waldseeja in Gottfrieda Vierlinga.

Na teh koncertih so kot solisti nastopali domači pevci, večinoma pa gostje iz Gradca in z Dunaja.

Društvena glasbena šola je imela v omenjenem desetletju letno poprečno po 150 učencev. Največ jih je bilo v šolskem letu 1891/92 – 179, najmanj pa v šolskem letu 1897/98 – 120. Še zmeraj se jih je največ učilo igranja na violino – okrog sto. Število učencev klavirja je zlagoma naraščalo in se je do 1900/01 povzdignilo na 31. Drugih instrumentov se jih je učilo malo. Za čelo jih je bilo spočetka troje, potem pa jih ni bilo nič do šolskega leta 1900/01, ko jih je bilo spet troje. Skromno pa je bilo število učencev, ki so se učili igranja trobil in pihal. Na začetku desetletja jih je bilo deset, nato pa se je njihovo število zadnja leta povzpelo na štirinajst (trobenta, rog, klarinet in oboa).

Učiteljev je bilo od 1893. leta dalje vseskozi po petero vsako leto. V zadnjem šolskem letu 1900/91 so bili poleg glasbenega ravnatelja in vodje šole Adolfa Binderja, ki je poučeval violino, klavir, pihala in orkestrsko igro, še Karl Maria Wallner (pevovodja, petje, violina in klavir), Augustin Satter (violina), Franz Schönherr (violina) in Willy Köhler, član gledališkega orkestra; ta je poučeval violino, čelo in klavir.

Na začetku nove koncertne sezone in novega šolskega leta, 13. septembra 1901, je nenadoma preminil Adolf Binder, ki je dolga leta nadvse uspešno vodil glasbeno delovanje mariborskega Filharmoničnega društva. Upravni odbor je takoj ukrepal in za njegovega naslednika izbral Hansa Rosensteinerja, ki je na šoli deloval že od 1894. leta in je poučeval violino, klavir in petje. Bil je državno izprašani glasbeni učitelj za srednje šole. Ro-

dil se je 11. novembra 1864 v Badnu pri Dunaju. Glasbeno se je izobraževal na dunajskem konservatoriju, deloval v različnih avstrijskih podeželskih gledališčih, dokler ga ni sprejelo v službo mariborsko Filharmonično društvo.

Hans Rosensteiner se je izkazal kot dober glasbeni ravnatelj. Na prvem koncertu v sezoni 1901/02 je orkester v spomin na preminulega ravnatelja Adolfa Binderja pod Rosensteinerjevim vodstvom zaigral Binderjevo Uverturo op. 28 za veliki orkester. Richardu Wagnerju se je poklonil z izvedbo čudeža na veliki petek iz opere Parsifal, Edvardu Griegu pa s suito Peer Gynt. Na koncertu so nastopali tudi pevci solisti, ki so peli iz del Richarda Wagnerja Die Meistersinger von Nürnberg (Mojstri pevci nürnbergski), Tannhäuser, in Franza Schuberta.

Na naslednjih treh koncertih so izvedli Roberta Volkmanna 2. simfonijo v B-duru, Roberta Schumanna scensko glasbo k Byronovemu Manfredu, Franza Schuberta Nedokončano simfonijo v h-molu, Hectorja Berliozja ples silfov iz La damnation de Faust (Faustovo pogubljenje), Felixa Mendelssohna Bártholdyja Fingals Höhle (Fingalova jama) ter Franza Schreckerja 116. psalm: *Ljubim Gospoda, ker posluša moj glas, mojo prošnjo za milost* za ženski zbor in orkester.

Med Rosensteinerjevim ravnateljevanjem je Filharmonično društvo izvedlo tudi tale dela:

WOLFGANG AMADEUS MOZART

Simfonija v C-duru (Linška) (1901)

Simfonija v g-molu (1904)

Simfonija v C-duru (Jupitrova) (1906)

FRANZ SCHUBERT

Uvertura k operi Rozamunda (1902)

LUDWIG VAN BEETHOVEN

Simfonija št. 5 v c-molu (1903)

Simfonija št. 3 v Es-duru (Eroica) (1903)

Simfonija št. 6. v F-duru (Pastoralna) (1905)

Uvertura k Egmontu, op. 84 (1905)

FELIX MENDELSSOHN BÁRTHOLDY

Pavel, oratorij za soliste, mešani zbor in orkester (1903)

JOHAN SVENDSEN

Simfonija v D-duru (1905)

CARL MARIA VON WEBER

Uvertura navdušenja za veliki orkester (1903)

Uvertura k operi Oberon (1903)

Koncert za klavir in orkester v f-molu (1903)

JOACHIM RAFF

Simfonija št. 3 v F-duru (V gozdu) (1902)

EDVARD GRIEG

Iz Holbergovih časov, godalni orkester (1903)

Koncert za klavir in orkester v a-molu (1905)

MAX BRUCH

Koncert za violino in orkester (1905)

Ta koncert je kot gost odigral koncertni mojster Steirischer Musikverein (Štajerskega glasbenega društva) iz Gradca, nekdanji učenec mariborske glasbene šole Filharmoničnega društva, Alfons Handl.

Hans Rosensteiner je veliko naklonjenost izkazoval komorni glasbi. Tako je iz Gradca v goste povabil harfista Rudolfa Ritterja, koncertnega mojstra Gustava Uccusica, čelista Alberta Wolfa, medtem ko je kot pianist nastopil z njimi učitelj na društveni glasbeni šoli Willy Höhler, kot solistka pa je baronica Anna Kellersberg pela pesmi Willibalda Glucka, Arthura Rubinsteina, Huga Wolfa in Julesa Masseneta.

Posebno uspešen je bil veseli družinski večer, ki je bil dodatek rednemu abonmajskemu programu štirih koncertov. Veseli večer je bil 3. maja 1902 v nabito polni kazinski dvorani. Na sporedu so bili Franza von Suppéja uvertura Dichter und Bauer (Pesnik in kmet), Deutsche Tänze (Nemški plesi) Franza Schuberta, razposajena koračnica s šopkom pesmi, nato pa kratke operete, igre s petjem, med njimi tudi Franza Suppéja Zehn Mädchen und kein Mann (Deset deklet pa nobenega moškega). Pevski zbor in kratke glasbene nastope je pripravil glasbeni ravnatelj Rosensteiner sam, orkester pa je vodil Franz Schönherr, učitelj na glasbeni šoli. Uspeh popularnega koncerta je bil tolikšen, da so ga morali ponoviti že kar naslednji večer.

Ravnatelj Rosensteiner pa je poskrbel tudi za zabavne večere članstva, ki so krepili zavest pripadnosti k društvu.

Glasbena šola se je pod Rosensteinerjevim vodstvom precej uspešno razvila. V šolskem letu 1901/02 se je vanjo vpisalo kar 276 učencev; ob koncu leta jih je bilo še 215, potem ko so drugi bodisi sami odšli bodisi so jih zavrnil, ker niso bili uspešni. Pouk violine se je vidno izboljšal, odkar so skupinski pouk zamenjali z individualnim. Žal je samo leto dni poučeval violino in klavir državno izprašani učitelj Ludwig Schachenhofer, ki je bil prišel na šolo s Ptuja, kjer je bil kapelnik mestne godbe. Iz Celja so ga namreč povabili, da je prevzel mesto glasbenega ravnatelja v mestu. Po dolgih letih so na šoli spet poučevali čelo. Honorarno ga je poučeval Hans Bernkopf, uradnik mestnega sveta. Malo je bilo učencev pihal in trobil. Krčilo se je število pevcev v društvu, kar je povzročalo preglavice pri prirejanju koncertov.

Medtem so se dogajale spremembe v vodstvu Filharmoničnega društva. Predsednik prof. dr. Gaston Ritter Britto je bil službeno premeščen v Klosterneuburg, njegovo funkcijo pa je prevzel lastnik parnega mlina dr. Rudolf Franz, velik ljubitelj glasbe; blagajnik pa je postal lekarnar mag. ph. Karl Wolf. Toda leto kasneje, leta 1903, je predsedstvo prešlo v roke vinskega veletrgovca Ferdinanda Küsterja, njegov namestnik pa je postal višji finančni komisar dr. Alois Tschmelitsch. Predsednik Ferdinand Küster je dve leti kasneje umrl, tako da ga je nasledil njegov dotedanji namestnik dr. Alois Tschmelitsch.

Vodstvo se je v tem času ukvarjalo s finančnimi in prostorskimi problemi. Prehod na individualni pouk violine je sprožil vprašanje vadbenih prostorov.

Glasbeni ravnatelj Hans Rosensteiner je bil priljubljen med mariborskim občinstvom vse do svojega odhoda v Gradec 1906. leta, kamor ga je za svojega glasbenega ravnatelja povabilo Štajersko glasbeno društvo.

Hans Rosensteiner je skrbno izbiral programe komornih koncertov (od štirih letnih koncertov Filharmoničnega društva je bil eden posvečen samo komorni glasbi). S svojimi kolegi učitelji na šoli je v komornih sestavah, zlasti v godalnem kvartetu, izvajal izbrano glasbeno literaturo. Bili so to Wilhelm Köhler (poučeval je klavir, čelo, violino in teorijo), Johann Gröger (violina, klavir in teorija), pomožna učitelja Max Schönherr (violina in teorija) in Hans Bernkopf (flavta) ter ravnateljeva soproga Johanna Rosensteiner (petje in teorija). Tako so zaigrali Johannes Brahmsa Klavirski koncert v A-duru, op. 26 (klavir Hans Rosensteiner, violina Johann Gröger, viola Max Schönherr, čelo Wilhelm Köhler) (1904), Josefa Haydna Godalni kvartet, op. 54 v G-duru, Ludwiga van Beethovna Godalni kvartet v G-duru, op. 18, Franza Schuberta Godalni kvartet, op. 29 v a-molu in Godalni kvartet, št. 8 v D-duru Wolfganga Amadeusa Mozarta.

Filharmonično društvo pa je poskrbelo tudi za gostujoče izvajalce. Tako so Forellenquintett (Postrvni kvintet), op. 114 Franza Schuberta izvajali gostje iz Gradca, z Dunaja pa je prišel dvorni glasbenik in profesor na konservatoriju Franz Simandl in nastopil kot solist na kontrabasu.

Pevci solisti so prihajali nastopat na komornih koncertih predvsem iz Gradca, z Dunaja, a tudi iz Celovca. Peli so skladbe Johanna Sebastiana Bacha, Camilla Saint-Saënsa, Huga Wolfa, Julesa Masseneta, Josefa Raffa, Johannes Brahmsa, Richarda Wagnerja, Richarda Straussa, Edvarda Griega, Carla Maria von Webra in še drugih.

Posebna dosežka društva sta bila dva: prvi je bil oratorij Paulus na besedilo iz svetega pisma Felixa Mendelssohna Bártholdyja za soliste, zbor in orkester leta 1902. Kot solisti so nastopili sopranistka Hermine von Kiersten z Dunaja, altistka je bila domačinka Sophie Janeschitz, tenor (Karl Koß) in basist (Hermann Jessen) pa sta bila iz graškega opernega gledališ-

ča. Društvenemu zboru so se pridružili pevci Mariborskega moškega pevskega zbora. Za drugi dosežek je veljala izvedba hvalnice *Te deum* Antona Brucknerja 10. aprila 1905, v kateri so pod taktirko Hansa Rosensteinerja peli solisti iz Maribora in Gradca, društveni pevski zbor, v katerem so prevladovali pevke, pridružili pa so se jim pevci Mariborskega moškega pevskega društva in učiteljski učitelji.

A v društvu so se pojavljale tudi nevšečnosti. Ravnatelj Hans Rosensteiner je želel za 25-letnico Filharmoničnega društva 1905. leta pripraviti Beethovno IX. simfonijo. Lep namen pa je šel v nič malo pred uresničitvijo, ker so se nad društvo zgrnile nevšečnosti od zunaj; izvora jim ni bilo mogoče najti. Društvu pa se je posrečilo proslaviti 150-letnico Mozartovega rojstva 15. januarja 1906 – v kazinski dvorani so pripravili koncert samo njegovih del.

Proti koncu sezone so se nevšečnosti še stopnjevale, tako da so zadnja dva redna društvena koncerta izvedli zgolj gostje. Komorni koncert je v celoti izvedel Fitznerjev kvartet z Dunaja z deli Wolfganga Amadeusa Mozarta, Ludwiga van Beethovna in Franza Schuberta. Zadnji, četrti koncert v sezoni pa je izvedel popolni orkester 17. pešpolka belgijskega kralja iz Ljubljane pod vodstvom kapelnika Theodorja Christopha. Poleg del Karla Goldmarka, Ludwiga van Beethovna in Richarda Wagnerja je zaigral tudi *Caprice* italijanskega Petra Iljiča Čajkovskega.

S koncem sezone se je Hans Rosensteiner poslovil od Maribora, od društva in glasbene šole, v kateri je deloval dvanajst let. Pred odhodom v Gradec, kjer je prevzel mesto glasbenega ravnatelja Štajerskega glasbenega društva, se je na slovesnosti ob zaključnem nastopu učencev v grajski dvorani poslovil od njega v imenu Maribora župan dr. Johann Schmiederer.

Mariborsko Filharmonično društvo je razpisalo mesto glasbenega ravnatelja. Med kandidati se je odločilo za Franza Czernocha. Ta je po maturi z odliko absolviral dunajski konservatorij. Spričo odličnih priporočil, ki so mu jih napisali ugledni glasbeniki, je bilo razočaranje društvenega odbora nad njim toliko večje. Pokazalo se je, da ne zmore nalog, ki so mu bile zaupane, tudi na šoli ne. Čez tri mesece je Franz Czernoch sam sprevidel, da je najbolje, če službo odloži. S 1. januarjem 1907 je društvo z njim pretrgalo pogodbo.

Začasno je vodstvo šole prevzel njen učitelj Wilhelm Köhler, ki se je moral ukvarjati tudi s težavami v učiteljskem zboru. V njem je prišlo do zamenjav: koncertnega mojstra Johanna Grögerja je zamenjal Otto Schaub. Poleg njega je prišel na šolo Hans Jäckel, ki je poučeval violino, klavir in teorijo; iz prejšnjega učiteljskega zbora je ostal še Franz Schönherr. Honorarnih učiteljev je bilo več. Poleg Maxa Schönherrja, ki je že lep čas pomagal šoli, so honorarno poučevali še Sofie Vessel klavir in teorijo, Roman Köle petje, klavir in teorijo ter Daniel Gruber kontrabas in teorijo.

Menjave niso bile v prid glasbenemu pouku. Od 270 vpisanih učencev jih je do konca leta ostalo 173. Violine se jih je učilo 86, število učencev klavirja pa se je povzdignilo že na 62. Še zmeraj pa so bili sila slabo zastopani drugi instrumenti: čela se je učilo troje učencev, kontrabasa dva, trobila pa samo eden.

Vodstvo društva se je po smrti predsednika Ferdinanda Küstra 13. oktobra 1905 preneslo na njegovega namestnika dr. Aloisa Tschmelitscha, tajnika davčnega urada. Naslednje leto je bil dr. Alois Tschmelitsch izvoljen za predsednika, za njegovega namestnika pa sodni adjunkt dr. Anton Trogger, ki je bil odličen pianist. Ta dva sta morala izpeljati sezono po določenih statuta. Prvi koncert komorne glasbe 5. decembra 1906 so izvedli gostje – godalni kvartet Združenja za komorno glasbo Filharmonične družbe iz Ljubljane, sodelovala pa je solistka dunajske dvorne opere Irene von Fladung. Ta je zapela ob klavirski spremljavi dr. Antona Troggerja predvsem pesmi Huga Wolfa in Gustava Mahlerja. Ljubljanski godalni kvartet pa je odigral Kvartet op. 41 Roberta Schumanna in Kvartet op. 27 Edvarda Griega.

Drugi koncert, 18. februarja 1907, je izvedel domači simfonični orkester, a pod vodstvom Hansa Rosensteinerja, ki je pomogel društvu v stiski in prišel gostovat iz Gradca. Poleg Haydnove Simfonije št. 2 v D-duru in Richarda Wagnerja uvodne glasbe k operi Die Meistersinger von Nürnberg (Mojstri pevci nürnberški) je bila osrednja točka Klavirski koncert št. 5 v Es-duru, op. 73 Ludwiga van Beethovna. Solist je bil društveni podpredsednik dr. Anton Trogger, ki se je izkazal kot odličen solist.

Tretji koncert (komorni) so izvedli 15. marca 1907 učitelji domače glasbene šole, kot pianist se jim je pridružil dr. Anton Trogger. Kot gost je nastopil koncertni pevec Paul Pampichler, ki se je posebej posvetil pesmim Huga Wolfa in Richarda Straussa.

Četrty društveni koncert 14. junija 1907 je rešil podpredsednik dr. Anton Trogger, ki je pripravil oratorij Maxa Brucha Das Lied von der Glocke (Pesem o zvonu) izpod peresa Friedricha von Schillerja. Solistki sta bili članici društva Mitzi Tschbull in Sophie Kartin, tenorski solo je pel Hans Legat iz Gradca (ta je v sklopu društvenih koncertov nastopal že večkrat), basovski solo pa je odpel višji inženir Anton Weber s Ptuja. Ker se je bližalo poletje, ni bilo mogoče zbrati orkestra, da bi podprl izvedbo oratorija. Tako ni preostalo nič drugega, kakor da so se zatekli h klavirski spremljavi društvenega učitelja Romana Köleja. Tudi z zborom so bile težave. Dirigent oratorija dr. Trogger ni mogel računati z društvenimi pevci (z njimi so bile zadnje čase sploh težave), zato pa so se mu odzvali pevci Mariborskega moškega pevskega društva, učiteljsčnice, gojenke gospodinjske šole in dijaki mariborskih srednjih šol.

Sezona 1906/07 se je navzlic neznanskim težavam še za silo iztekla. Pač pa je bila društvu v prid inšpekcija, ki jo je z Dunaja poslalo ministrstvo za bogočastje in uk v osebi njegovega referenta za glasbo in šolstvo. Član inšpekcije je bil društveni član grof Marius Attems, svetnik državnega namestništva v Gradcu. Potem ko sta si ogledala učne prostore in poslušala nastope učencev, sta, najbrž po grofovem prizadevanju, sklenila ministrstvu priporočiti, naj Mariborskemu filharmoničnemu društvu odmeri primerno subvencijo. Tako je društvo od 1907. leta dalje dobivalo od ministrstva za bogočastje in uk letno subvencijo 1000 kron, kar ni bil zanemarljiv znesek.

S sezono 1907/08 je nastopilo novo obdobje v delovanju Filharmoničnega društva. Predsednik je postal dr. Ernst Mraulagg, sicer odločen nemški nacionalc in hud nasprotnik katoliške duhovščine. Njegov namestnik je bil dr. Anton Trogger, ki je medtem napredoval na mesto tajnika sodišča. Žal pa je bil kmalu premeščen na sodišče v Celovcu, to pa je bila za društvo precejšnja izguba. Blagajniške posle je prevzel urar in trgovec z zlatnino Anton Kiffmann, gospodar je ostal Josef Höfer, trgovec z glasbili in muzikalijami ter glasbeni založnik, prav tako nenadomestljiv tajnik Alois Waidacher.

Največja pridobitev za društvo pa je bil novi glasbeni ravnatelj in vodja glasbene šole Alfred Klietmann, ki je službo nastopil s sezono 1907/08. Rodil se je v Švici, v Baslu, 1884. Glasbo je študiral na konservatoriju v Dresdenu. Kot violinist se je izpopolnjeval pri znamenitih umetnikih in glasbenih pedagogih Josephu Joachimu v Berlinu in Otakarju Ševčiku v Pragi. Bil je koncertni mojster v Plauenju na Saškem, v Karlovih Varih in v Meranu na Južnem Tirolskem.⁴² Čeprav je bil mlad, je imel že nekaj glasbenih izkušenj in vpogled v sočasno glasbeno dogajanje v svetu. Zato je v koncertne programe vnesel osvežujoče novosti.

Tudi delovanje glasbene šole je prenovil. V učni načrt je uvedel pouk o osnovah glasbe za vse učence, posebej pa nauk o harmoniji. Prenovil je tudi sestavo učnega osebja. Koncertnega mojstra Otta Schaubeja je zamenjal Karl Felber, Hansa Jäckla pa ob koncu sezone Julius Demmer. Ravnatelj je poučeval violino in klavir na višji stopnji (bil je tudi odličen pianist) ter solo petje.

V začetku šolskega leta se je vpisalo 297 učencev, a jih je ostalo do njegovega konca le 163 – 87 učencev in 76 učenk. Število učencev klavirja se je povzdignilo na 54, a violinistov je bilo še zmeraj več – 81. Poleg teh dveh skupin je bila samo še skupina čelistov, a imela je le dva učenca.

⁴² *Österreichisches biographisches Lexikon 1815–1950*. III. Band (Hüll-Kuoll). Graz-Köln 1965, 404.

Ob koncu šolskega leta so se učenci dobro izkazali, tako da se je potrdila ravnateljeva delovna vnema, razgledanost in smisel za organizacijo.

Družabnost je v društvu popustila, saj je bil prirejen le en družinski večer. Bržčas je bil razlog ta, da se je v Mariboru v začetku stoletja sila razmahnilo društveno življenje. Društev najrazličnejših namenov je bilo čez 70, tako da se je mariborsko prebivalstvo razpršilo po njih. Tako je zanimanje za družabnost v Filharmoničnem društvu uplahnilo. Tisti, ki so jo pogrešali, so se pač priključili družabnim prireditvam Mariborskega moškega pevskega društva.

Sporedi koncertov so bili raznovrstni; na njih se je kot solist na violini in klavirju postavil ravnatelj Alfred Klietmann. Kot komorni izvajalci, tudi kot godalni kvartet, so se ob njem izkazali učitelji glasbene šole.

Že kar prvi koncert (11. novembra 1907) je nakazal novo usmeritev. Po Simfoniji št. 5 v C-duru Ludwiga van Beethovna je kot solist na klavirju nastopil ravnatelj Alfred Klietmann in zaigral Petra Iljiča Čajkovskega Romanco in L' Angoisse (Tesnoba). Koncert je sklenil 60-članski orkester z uverturo k operi *Der fliegende Holländer* (Večni mornar) Richarda Wagnerja.

Drugi koncert (16. decembra 1907) je bil oblikovan drugače. Po uverturi Felixa Mendelssohna Bartholdyja *Meeresstille und glückliche Fahrt* (Morja tišina in srečna vožnja) se je kot violinist predstavil Alfred Klietmann. Ob spremljavi orkestra je odigral Ludwiga van Beethovna *Violinski koncert v D-duru, op. 61*. Za zaključek je bila izvedena pravljica balada *Fingerhütchen* (Naprstec) Juliusa Weissmanna; v njej sta nastopila basbaritonist Karl Weiker in štiriglasni ženski zbor ob spremljavi velikega orkestra.

Tretji koncert (24. februarja 1908) je bil poljuden. Tako si je želel mestni svet, ki bi rad med uživalce glasbe pritegnil široke množice. V ta namen so tudi znižali vstopnino za ta koncert. Obisk pa je bil klavrn, vendar so obiskovalci koncert sprejeli z navdušenjem. Na sporedu je bila uvertura k operi *Mignon* Ambroisa Thomasa, Edvarda Griega *Lirična suita za veliki orkester*, Erikov pohod in *Kronska koračnica* iz opere *Folkingerji* Edmunda Kretschmerja za veliki orkester, valček *An der schönen blauen Donau* (Na lepi modri Donavi) Johanna Strauša, za zaključek pa cesarska koračnica *Wilhelma Westmeyerja*.

Zadnji koncert (6. aprila 1908) je obsegal alpsko pripovedko Rudolfa Baumbacha *Zlatorog*, ki jo je za mešani zbor, deklamatorje, soliste in veliki orkester napisal severnonemški skladatelj Albert Thierfelder. Tržaški srednješolski profesor Rudolf Baumbach je svojo nemško pesnitev povzel po slovenski ljudski pripovedki o Zlatorogu, bajnem bitju iz trentarskih gora. Skladatelja Thierfelderja je pesnitev o alpskem svetu tako prevzela, da je iz nje ustvaril glasbeno pesnitev. V libretu so slovenski alpski svet in njegovi prebivalci označeni s slovenskimi imeni. Ali je ravnatelj Klietmann želel

z Zlatorogom ustreči slovenskemu delu koncertnega občinstva, ni ugotovljivo, domnevati pa moremo, da je takšno željo imel.

Izvedbo je pripravil ravnatelj Klietmann ob sodelovanju društvenih solistov, gostov iz mariborskega gledališča in koncertne pevke iz Gradca.

Prva sezona ravnatelja Klietmanna je bila spodbudna. Mladega ravnatelja je mariborsko občinstvo sprejelo z zadovoljstvom. Tudi časopisje – *Marburger Zeitung*, *Grazer Tagespost* in *Grazer Tagblatt* – je sezono obravnavalo z naklonjenostjo.

Naslednja sezona 1908/09 se je v programske razgibanosti stopnjevala. Ravnatelj je v koncertnih sporedih uravnovesil delež simfonične glasbe z deležem komorne. Komorna dela so izvajali učitelji s šole.

Med simfoničnimi deli so se zvrstili 3. simfonija (Škotska) Felixa Mendelssohna Bártholdyja, Ludwiga van Beethovna Simfonija št. 3 v Es-duru (Eroica), med uverturami Ludwiga van Beethovna k Lenori, št. 3, op. 72b, Richarda Wagnerja k operi Lohengrin in Hectorja Berliozja k operi Les franc juges (Krvni sodniki). Kot solist se je postavil ravnatelj Klietmann v 2. klavirskem koncertu v g-molu Camilla Saint-Saënsa. Koncert je vodil Max Schönherr, kapelnik Godbe delavnic Južne železnice. V tej vlogi je bil društvenemu orkestru večkrat na voljo. Kot pianist je Alfred Klietmann nastopil z učiteljem Juliusom Demmerjem kot violinistom v Sonati za klavir in violino Césarja Francka. Učitelji s šole – Alfred Klietmann (1. violina), Julius Demmer (2. violina), Karl Felber (viola) in Wilhelm Köhler (čelo) – pa so zaigrali Godalni kvartet v D-duru, op. 11 Petra Iljiča Čajkovskega.

Največji uspeh v tisti sezoni je Filharmonično društvo doživelo z oratorijem *Die Schöpfung* (Stvarjenje) Josepha Haydna, ki ga je Alfred Klietmann pripravil ob stoletnici skladateljeve smrti. Orkester je bil sestavljen iz 50 godbenikov, mešani zbor pa je štel kar 160 pevcev. Pevke so bile učiteljske, gojenke gospodinjske šole, gojenke Deutsches Töchterheim (Nemškega doma za hčere), nekaj pa jih je bilo iz društvenega zbora, četudi je ta že skoraj usahnil. Pevci so bili iz Mariborskega moškega pevskega društva, učteljski, gimnazijci, realci »in še nekateri ljubitelji glasbe«, kakor je zapisano v društvenem poročilu.

Solistične vloge so peli sopranistka, koncertna pevka z Dunaja, Lilly Claus – Neuroth, tenor Hans Legat iz Gradca, basbariton pa Julius Egger, učitelj iz Deutsch-Landsberga.

Tudi glasbena šola je pod Klietmannovim vodstvom napredovala. Ravnatelj si je naložil veliko raznovrstnega dela. Poučeval je klavir in violino na višji stopnji, komorno in orkestralno igro ter teorijo. Število učiteljev se je povečalo, povečal pa se je tudi pouk različnih instrumentov. Tako je bil omogočen pouk čela, pozavne, oboe, kontrabasa, gozdnega roga, trobente,

klarineta, tolkal in flavte. Na začetku šolskega leta je bilo vpisanih 209 učencev, na koncu jih je ostalo 189.

Finančno stanje društva ni bilo zadovoljivo. Povišale so se plače glasbenih učiteljev, urediti pa je bilo potrebno tudi njihovo pokojninsko zavarovanje. Subvencije mestnega sveta, deželnega zbora in ministrstva za bogočastje in uk so se zadržale na isti ravni, pač pa so se zmanjšali prispevki podpornih članov, njihovo število se je, žal, zmanjšalo. Vodstvo društva je vsa leta tožilo, da se delež podpornih članov ne veča glede na porast prebivalstva, to pa je bil zanj tudi dokaz za nezadostno zanimanje Mariborčanov za resno glasbo.

V tej sezoni sta se med člane izvajalce Filharmoničnega društva vpisala Emerik Beran⁴³ in Hinko Druzovič,⁴⁴ oba učitelja glasbe na mariborskem moškem učiteljišču. Bila sta pospeševalca petja v mariborski Slovanski čitalnici, posebej pa se je njuna dejavnost poglobila po prvi svetovni vojni v mariborski Glasbeni matici.

V sezoni 1909/10 se je kot ponavadi zvrstilo četvero društvenih koncertov. Na prvem (22. novembra 1909) sta bili uspešni krstni izvedbi 1. in 2. legende za veliki orkester Emerika Berana, novega člana izvajalca, poleg njih pa uvertura k Tristanu in Izoldi Richarda Wagnerja, Franza Liszta Preludiji in 2. violinski koncert v d-molu, op. 22 Henryka Wieniawskega. Odigral ga je Alfred Klietmann sam, orkester pa je spet vodil Max Schönherr.

Na drugem komornem koncertu, 10. januarja 1910, je Alfred Klietmann na violini odigral Johannes Brahmsa 3. sonato v d-molu, op. 108 ob klavirski spremljavi Mariborčanke Marie Kokoschinegg, osrednja točka sporeda pa je bil Godalni kvartet op. 42 Augusta Klughardta, ki so ga odigrali učitelji domače glasbene šole.

Tretji koncert (14. februarja 1910) je obsegal Carla Maria von Webra uverturo k operi *Der Freischütz* (Čarostrelec), Franza Schuberta Tragično simfonijo v c-molu, Georgesa Bizeta orkestrsko suito *L'Arlésienne* (Arležanka) in Ambroisa Thomasa uverturo k operi *Mignon*.

Sezono so sklenili s posvetnim oratorijem *Das Paradies und die Peri* (Raj in Peri) Roberta Schumanna, ki so ga izvedli v počastitev stoletnice skladateljevega rojstva. Kot solistki sta nastopili koncertni pevki Lilly Neuroth in Martha Rudloff z Dunaja, iz Gradca je gostoval koncertni pevec Hans Legat, in iz Deutsch-Landsberga koncertni pevec Julius Egger, ki jih je mariborsko občinstvo že poznalo.

⁴³ Emerik Beran. V: Manica Špendal: *Iz mariborske glasbene zgodovine*. Maribor 2000, 260–266.

⁴⁴ Druzovič Hinko. V: *Slovenski biografski leksikon*. Prva knjiga. Ljubljana 1925–1932, 146.

Oratorij je pripravil ravnatelj Klietmann. V orkestru je nastopilo 58 godbenikov, mešani zbor pa je štel kar 160 pevcev. Ker društvo ni več premoglo ženskega pevskega zbora, je dirigent povabil k sodelovanju učiteljskega, gojenke Deutsches Töchterheim (Nemškega doma za hčere) in gosposinske šole ter pevce mariborskih pevskih društev.

V sezoni 1909/10 je glasbena šola še delovala v mariborskem gradu, čeravno so domnevali, da se zgradba ruši in dvorana v njej razpada. Inšpekcija je šoli prepovedala poučevati v njej, a je bila prepoved umaknjena. Do preklica prepovedi je šola morala gostovati v dvorani na moškem učiteljskišču.

V naslednji sezoni, 1910/11, trideseti po vrsti, pa sta se Filharmonično društvo in njegova šola v pozni jeseni preselila v nove najete prostore, ki so v »higieničnem in praktičnem pogledu« docela ustrezali.⁴⁵ Bili so v 3. nadstropju nove stavbe z veliko dvorano na Teggethoffovi cesti 5, ki jo je pozidal pivovarnar Anton Götz poleg svojega restavracijskega vrta. (Po prvi svetovni vojni je stavba dobila ime Union, ki je v rabi še danes.) V stavbi sta se nastanili še dve društvi – Marburger Männergesangverein (Mariborsko moško pevsko društvo) in Schlaraffia, tako da so se deloma uresničila prizadevanja, da bi si Maribor pridobil društveni dom »za vsa mariborska nemška društva«,⁴⁶ s čimer so društvo namenoma nacionalno opredelili.

Prvi, slavnostni koncert v novi dvorani, ki do današnjih dni odlično služi koncertni dejavnosti, je bil 28. januarja 1910. Krstila jo je okrepljena Godba delavnic Južne železnice.

Tudi v tej sezoni je Filharmonično društvo priredilo četvero koncertov, prvega 21. novembra 1910, v veliki kazinski dvorani. Držalo se je utrjene usmeritve: poleg simfonije (Beethovnovе Sedme, op. 92) je bila na sporedu uvertura Karla Goldmarka k operi Sakuntala, koncert pa je sklenila simfonična pesnitev za veliki orkester Camilla Saint-Saënsa *La jeunesse d'Hercule* (Herkulova mladost).

Na koncertu komorne glasbe sta bila na sporedu godalna kvarteta Ludwiga van Beethovna op. 18, št. 2 v G-duru in Edvarda Griega, op. 27 v g-molu.

Slavnostni koncert, posvečen tridesetletnici delovanja mariborskega Filharmoničnega društva, se je odvijal, prvič v novi Götzovi dvorani, 13. februarja 1911. Bil je primerno bogat. Po uverturi Carla Maria von Webra k operi Oberon je ravnatelj Alfred Klietmann zaigral Mozartov 5. koncert v A-duru za violino in orkester: orkestru je dirigiral Max Schönherr, ka-

⁴⁵ XXIX. Jahresbericht des Philharmonischen Vereines in Marburg a. D. 1909–1910. Marburg 1910, 3.

⁴⁶ August Stoinschegg, n. d., 185.

pelnik Godbe delavnic Južne železnice. Richarda Wagnerja Wolframovo pesem iz opere Tannhäuser je zapel gost, operni pevec iz Gradca Hermann Jessen. Sledila je Franza Schuberta Nedokončana simfonija v h-molu, koncert pa so sklenili s pesmijo Wie duftet doch der Flieder (Kako pač majnica dehti) iz opere Richarda Wagnerja Die Meistersinger von Nürnberg (Mojstri pevci nürnberški) (pel je gost Hermann Jessen) in uvodno glasbo k tej operi.

Zadnji koncert v sezoni je bil 3. aprila 1911 v Götzovi dvorani, povezan s slavnostjo ob tridesetletnici društva, ki so se je udeležili mnogi ugledniki. Ravnatelj Kliemann se je odločil za izvedbo Das Lied von der Glocke (Pesem o zvonu), op. 85 Maxa Brucha na besedilo Friedricha Schillerja. Kot solisti so nastopili sopranistka Melitta Heim iz Die Grazer vereinigten Bühnen (Združenih graških gledališč), altistka Hanna Rauscher, koncertna pevska iz Gradca, tenorist Rudolf von Weis-Ostborn, glasbeni ravnatelj iz Knittelfelda, ter basist Paul Schlenker iz Združenih graških gledališč. Zbor je štel 120 pevk in pevcev, ki so bili posebej povabljeni k sodelovanju. Orkester 52 godbenikov je bil sestavljen iz članov izvajalcev, učiteljev na glasbeni šoli in dela Godbe delavnic Južne železnice. Na harmoniju, ki je nadomeščal orgle, je igral doyen mariborskih glasbenikov, organist v stolnici Rudolf Wagner.

Sezona 1911/12 ni bila razveseljiva. Ob njenem zaključku je predsednik dr. Ernst Mraulagg odložil svojo funkcijo, ker je bil preobremenjen v poklicu. Število podpornih članov se je skrčilo, kar je slabo vplivalo na finančni položaj društva, hkrati pa se je zmanjšal obisk koncertov. Ob koncu sezone sta učiteljski zbor zapustila Julius Demmer in Karl Felber, kar je bilo za šolo boleče.

V šolo so se na začetku leta vpisali 204 učenci, do konca letnika pa jih je ostalo 168. Učencev klavirja je bilo več, tako da so za enega presegli število učencev violine (73 proti 72). Čela se je učilo dvoje učencev, solo petja prav toliko, drugih instrumentov pa se ni učil nihče.

Glasbeni ravnatelj se je odločil za dva koncerta velikega orkestra (20. novembra 1911 v Götzovi veliki dvorani in 4. marca 1912 v kazinski dvorani) ter dva komorna koncerta, oba v kazinski dvorani – 15. januarja 1912 in 2. aprila 1912.

Na prvem koncertu so bile na sporedu tele skladbe: Ludwiga van Beethovna 8. simfonija v F-duru, Felixa Mendelssohna Bártholdyja koncertna uvertura Ruy Blas, Camilla Saint-Saënsa koncert za čelo in orkester – solist je bil učitelj glasbe Franz Löhrl, stoletnico rojstva Franza Liszta pa so počastili z njegovimi Preludiji za veliki orkester.

Drugi koncert se je začel s prvo izvedbo Romantische Ouvertüre (Romantične uverture) za veliki orkester mladega Hermannna Frischa, ki se je

kasneje, med vojnama, uveljavil kot glasbenik v Mariboru.⁴⁷ Sledila je Petra Iliča Čajkovskega Melanholična serenada za violino in orkester. Solist je bil kar Alfred Klietmann, orkester pa je spet vodil Max Schönherr. Nato se je orkester razigral z orkestrsko suito Georgesa Bizeta iz opere Carmen, sklenili pa so koncert z 9. simfonijo, op. 9 v F-duru Hermanna Götza.

Prvi komorni koncert je napolnil Klietmannov kvartet – izvajalci so bili: Alfred Klietmann, 1. violina, Julius Demmer, 2. violina, Karl Felber, viola, in Hans Mascher, violončelist iz Gradca. Zaigrali so dva godalna kvarteta – Franza Schuberta v a-molu in Bedřicha Smetane v c-molu.

Na drugem komornem koncertu so poleg mariborskih izvajalcev nastopili še učitelji iz šole Steirischer Musikverein (Štajerskega glasbenega društva) iz Gradca in godbeniki iz mariborskega gledališkega orkestra. Trio Franza Schuberta za violino, klavir in čelo v Es-duru, op. 100 so zaigrali domači učitelji Alfred Klietmann, Susanne Martinz in Hans Mascher, Sekstet v B-duru, op. 6 za klavir, flavto, oboo, klarinet, rog in fagot Ludwiga Thuilla pa Alfred Klietmann z godbeniki iz Gradca in mariborskega gledališča. Koncert sta obogatila graška pevca Julie Sonns in Josef von Manovarda s pesmimi Franza Liszta, Wilhelma Kienzla, Camilla Saint-Saënsa, Franza Schuberta, Karla Löweja in Huga Wolfa.

Naslednja sezona, 1912/13, je bila prelomnica k boljšemu delovanju društva. Izvoljen je bil nov odbor: predsednik je postal Anton Weber, c.-kr. geodetski svetnik, njegov namestnik pa inž. Hermann Reiser iz ugledne, umetnosti naklonjene rodbine Reiserjev. Tajnik je bil še kar naprej neutrudni Alois Waidacher, magistratni uradnik, blagajnik veletrgovec Anton Kiffmann, gospodar pa trgovec z muzikalijami, instrumenti ter glasbeni založnik Josef Höfer. Odbornika sta bila primarij v mariborski bolnišnici dr. Oskar Filaferro in industrialec dr. Rudolf Franz, zvesti društvenik.

Ravnatelj Alfred Klietmann je temeljito prenovil učno osebje šole. Kot redni učitelji so bili nameščeni Artur Bärmann (violina, klavir), Mizzi Koschinegg (klavir), Fritz Römich (klavir, čelo in zborovsko petje) ter Fritz Weidinger (violina). Pomožni učitelji so bili Karl Gränitz (flavta), Franz Hackl (trobenta), Sophie Vessel (solo petje); kadar se je pokazala potreba, so učili še Daniel Gruber (kontrabas), Hans Bernkopf (trobila) in Johann Hawranek (klarinet).

Na začetku je bil vpisan 201 učenec, njihovo število pa se je do konca leta skrčilo na 160. Pouka violine in klavirja sta bili deležni skorajda izenačeni števili učencev. Na produkcijah ob koncu šolskega leta v kazinski dvorani so nastopili učenci kot solisti brez spremljave ali z njo. Alfred Klietmann pa je pripravil tudi nastope komornih sestavov in celo orkestra. V Kvartetu, op. 1, Felixa Mendelssohna Bártholdyja je nastopila štirinajst-

⁴⁷ Frisch Hermann. – V: Wolfgang Suppan, n. d., 132.

letna Fanny Brandlova, hči uglednega mariborskega izdelovalca orgel Josefa Brandla. Poučeval jo je že več let ravnatelj Klietmann sam. Na isti produkciji je ob spremljavi orkestra zaigrala 7. violinski koncert Charlesa de Bériota. Kasneje se je uveljavila kot odlična violinistka, posebno še v različnih sestavah tria.⁴⁸ Tisto leto je kot pianist prvič nastopil na produkciji glasbene šole mariborskega Filharmoničnega društva Wilhelm Schönherr, sin kapelnika Godbe delavnic Južne železnice Maxa Schönherrja st., ki se je v zrelih letih razvil v uglednega opernega dirigenta, muzikologa in profesorja na konservatoriju v Nürnbergu.⁴⁹

V tem letu je ponovno zaživel pevski zbor društva, kar je bilo najbrž tudi nasledek okrepljene družabnosti v društvu. Gotovo pa je k temu pripomoglo tudi to, da je društveni pevski zbor prevzel ravnatelj Klietmann kar sam, kljub velikim drugim delovnim obveznostim.

Prvi koncert (2. decembra 1912) je bil kar obsežen. Uvedla ga je Simfonia št. 5 v c-molu Ludwiga van Beethovna. Sledil je Četrti koncert za klavir in orkester v d-molu Antona Rubinsteina. Solist je bil Alfred Klietmann, orkestru pa je spet dirigiral Max Schönherr. Nato pa je prvič z mariborskega odra zazvenela suita Hrestač Petra Iljiča Čajkovskega, sklenila pa je koncert uvertura k operi Wilhelm Tell Gioacchina Rossinija.

Drugi koncert (17. januarja 1913) je bil komoren. Učitelj na šoli Fritz Römisch je na čelu zaigral Sonato v F-duru Richarda Straussa, na klavirju ga je spremljal ravnatelj Klietmann. Pesmi Josefa Marxa, Johannes Brahmsa, Richarda Stöhra in Huga Wolfa je ob klavirski spremljavi Alfreda Klietmanna zapela operna pevka iz Die Grazer vereinigten Bühnen (Združenih graških gledališč) Thielde Wendel. Za zaključek je godalni kvartet, v katerem so nastopili učitelji s šole, zaigrali Godalni kvartet, op. 7 v a-molu Christiana Sindinga.

Tretji koncert (14. februarja 1913) je bil posvečen stoletnici rojstva Richarda Wagnerja, kajpada v »slavnostni dvorani Götzove pivovarne«. Vsa odigrana dela, zgolj Wagnerjeva, so bila v Mariboru prvič izvedena (poročevalec se je zmotil: niso bila vsa prvič, op. p.). Kot solistka sta nastopila članica celovškega gledališča Wanda von Wisting in prvi tenor Združenih graških gledališč Fritz Birhoff. Orkester je bil dopolnjen s substituti iz Gradca. Spored je obsegal uverturo k operi Rienzi, Lohengrinov izvor – Im fernem Lande, unnahbar euren Schritten (V daljni deželi, ki se ji vaši koraki ne morejo približati) iz opere Lohengrin, uvodna glasba in Izoldina smrt iz opere Tristan in Izolda, tekmovalna pesem iz opere Die Meistersinger von Nürnberg (Mojstri pevci nürnbergski) (občinstvu je bila tako všeč,

⁴⁸ Manica Špendal: *Sto let violinistke Nade Jevdjenijevič Brandl*. – Večer (1999) 163, 18. VII., 18.

⁴⁹ Wolfgang Suppan, n. d., 516.

da so jo morali ponoviti), iz Parsifala pa čudež velikega petka ter prizor z zvonovi in gralom.

Poročevalec o Wagnerjevi slovesnosti je zapisal, da jo je pripravil ravnatelj Alfred Klietmann in z njo dokazal, da se »koncerti Filharmoničnega društva pod njegovim vodstvom odvijajo po vzpenjajoči se liniji«. ⁵⁰

Sezono je Filharmonično društvo sklenilo 10. maja 1913 v »slavnostni dvorani Götzove pivovarne« z izvedbo oratorija za soliste, zbor in orkester *Die Legende von der heiligen Elisabeth* (Legende o sv. Elizabeti), ki jo je ustvaril Franz Liszt. Ravnatelj Alfred Klietmann je s tem potrdil svojo repertoarno politiko, da je konec sezone postavil na oder veliko glasbeno delo. Tistikrat se je še posebej izkazal z društvenim mešanim zborom, ki ga je spet postavil na noge. Ni bil kaj prida številen, vendar je bil glasbeno bolj ubran kot v prejšnjih časih. Poročevalec o koncertu je zlasti podčrtal, da se je ravnatelju posrečilo v kratkem času ustvariti dovolj trdno izvajalsko telo. ⁵¹ Mešani zbor je (s povabljenimi pevci vred) štel 100 članov, orkester pa 54 godbenikov.

Solisti so bili od drugod: z Dunaja koncertna pevka in profesorica petja Lilly Klaus-Neuroth, iz Gradca koncertna pevca Hanna Rauscher in Julius Egger ter operni pevec Josef von Manovarda.

Poročevalec je svoje poročanje sklenil z ugotovitvijo, da je dirigent Alfred Klietmann z Lisztovim oratorijem ustvaril največ, kar je bilo takrat v Mariboru mogoče.

S sezono 1912/13 je izšlo poslednje društveno tiskano poročilo. Naslednje leto ga ni bilo več: konec sezone 1913/14 se je iztekel že po izbruhu prve svetovne vojne. Vojne razmere in odhod članov k vojakom so povzročili, da delovanje mariborskega Filharmoničnega društva ni več zadosti razvidno. Ni mogoče ugotoviti, kateri so bili društveni odborniki in kako je poslovala glasbena šola. Le iz časopisnih poročil (društveni arhiv se ni ohranil) si je mogoče ustvariti skromno podobo, kako je društvo slabelo v vojnih letih in še pred koncem vojne utihnilo.

Sezona 1913/14 se je odvila po določenih statuta. Prvi koncert je bil 1. decembra 1913 v »slavnostni dvorani Götzove pivovarne«; občinstvo ga je sprejelo z navdušenjem. ⁵² Za uvod je orkester krstil uverturo, ki jo je napisal dirigent Alfred Klietmann. Nato je kot solist ob spremljavi orkestra zagrabil Maxa Brucha *Violinski koncert v g-molu*. Posebno pa se je Klietmann izkazal z izvedbo Petra Iljiča Čajkovskega *Capriccio Italien* in uverture k *La damnation de Faust* (Faustovo pogubljenje) Hectorja Berliozja. Poroče-

⁵⁰ Richard Wagner-Feier. – *Marburger Zeitung* 52 (1913) 21, 20. II., 3.

⁵¹ Viertes Mitgliederkonzert des Philharmonischen Vereines. *Marburger Zeitung* 52 (1913) 31, 13. III., 5.

⁵² Erstes Konzert des Philharmonischen Vereines. *Marburger Zeitung* 52 (1913) 145, 4. XII., 4–5.

valec o koncertu kar ni mogel prehvaliti Kletmannove prizadevnosti in globokega čutenja glasbe.

Drugi, komorni koncert je sledil 23. januarja 1914, poročevalec ga je razglasil kar za zgodovinskega. Godbenike Filharmoničnega društva so namreč okrepili člani orkestra Deutscher Konzertverein (Nemškega koncertnega društva) iz Gradca in pod Kletmannovim vodstvom pripravili koncert starejše glasbe. Tako so izvedli Bachov Brandenburški koncert, Arcangela Corellija Concerto grosso v g-molu, op. 6, št. 8 (Božični koncert), dva stavka Josefa Haydna Koncerta za čelo, sklenili pa so koncert z Wolfganga Amadeusa Mozarta Jupitrovo simfonijo. Posebno so se izkazali graški solisti.

Tretji koncert (9. marca 1914) v kazinski dvorani je bil komornega značaja. Pevski del je z manj sreče oskrbel prvi lirični tenor graške opere Harry Schürmann, ki je zapel Rudolfovo arijo iz Puccinijeve opere *La Bohème* in Richarda Straussa *Der Morgen* (Jutro). Violinsko sonato sodobnega švedskega skladatelja Emila Sjögrena je zaigral ravnatelj Kletmann. Ta je s pianistko, učiteljico na društveni šoli Mizzi Kokoschinegg, in solistom graške opere na gozdnem rogu Aloisom Schanttarom zaigral še Trio, op. 40 v Es-duru Johannesa Brahmsa.

Četrty koncert (8. aprila 1914) je bil v »slavnostni dvorani Götzove pivovarne«. Za uvod je orkester zaigral uverturo k operi Manfred Roberta Schumanna, sledil pa ji je oratorij istega avtorja *Der Rose Pilgerfahrt* (Rozino romanje) za soliste, mešani zbor in orkester. Nastopil je okrepljeni društveni zbor, solisti so bili z izjemo domačinke Emilie Kartinove operni pevci iz Gradca. Izvedbo je imel v rokah ravnatelj Kletmann. Poročevalec jo je pohvalil, pristavil pa je, da jo je pripravil »ob napornem delu in zoprnem rovarjenju«. ⁵³

Na zadnjem nastopu učencev violine in klavirja glasbene šole, vsi so bili varovanci ravnatelja Kletmanna, je ponovno zablestela violinistka Fanny Brandlova, pojavil pa se je novi up, sedemletni pianist Roman Klasinc; ⁵⁴ ta se je kasneje razvil v odličnega solista, glasbenega pedagoga in muzikologa, ki je še po drugi svetovni vojni poučeval v Mariboru, na Srednji glasbeni šoli. ⁵⁵

⁵³ Viertes Konzert des Philharmonischen Vereines. – *Marburger Zeitung* 53 (1914) 39, 9. IV., 4.

⁵⁴ Zweite Schüleraufführung des Philharmonischen Vereines. – *Marburger Zeitung* 53 (1914), 56, 19. V., 4.

⁵⁵ Srednja glasbena in baletna šola Maribor. Tekmovanje mladih glasbenikov »Dr. Roman Klasinc« z mednarodno udeležbo, Maribor, 25.–27. aprila 1997. Maribor 1997.

Prvo vojno sezono 1914/15 je mariborsko Filharmonično društvo začelo kot ponavadi s poukom na svoji glasbeni šoli.⁵⁶ Teže pa je bilo z rednimi nastopi društvenih sestavov, saj so jih načenjali vpoklici v vojsko. Zato se je Filharmonično društvo angažiralo najprej na dobrodelnem koncertu ob Dnevu vojaka 19. decembra 1914 v evangeličanski Kristusovi cerkvi. Kot svoj prvi, redni koncert po statutu je imelo društvo 27. decembra 1914 v kazinski dvorani. Na njem so večinoma nastopili učenci, med njimi na prvem mestu Fanny Brandlova. Šolski orkester je pod Klietmannovim vodstvom zaigral Arcangela Corellija Božični koncert, Fanny Brandlova pa je ob klavirski spremljavi sošolke odigrala Edvarda Griega Sonato za violino in klavir, op. 13.

Ravnatelj Klietmann je imel težave s programiranjem glasbenega programa, zato se je dogovoril z godbo nadomestnega bataljona domačega 47. pešpolka, da je nastopila 18. januarja 1915 na izrednem koncertu Filharmoničnega društva pod svojim kapelnikom Johannom O. Peschto. Godba se je šele oblikovala. Na koncertu je najprej zaigrala Wolfganga Amadeusa Mozarta Sinfonio concertante za violino in violo s spremljavo orkestra. Violinski part je odigral kapelnik Johann O. Peschta, part za violo pa ravnatelj Alfred Klietmann. Nato je orkester zaigral Prihod bogov v Walhallo iz Wagnerjeve opere Rheingold (Rensko zlato). Sledil je solistični nastop Klietmanna na violini – zaigral je parafrazo Wagnerjeve hvalnice, kakor jo je napisal virtuoz August Wilhelm, in Sarasatejeve Ciganske napeve. Koncert je bil sklenjen s 1. simfonijo Franza Liszta, ki je občinstvo tako navdušila, da jo je bilo treba ponoviti.

Filharmonični koncert, redni po statutu, je bil izveden 12. februarja 1915 v »slavnostni dvorani Götzove pivovarne«. Nastopila je godba nadomestnega bataljona 47. pešpolka, okrepljena z nekaj godbeniki Filharmoničnega društva. Dirigiral je ravnatelj Klietmann. Poročevalec v *Marburger Zeitung* je njemu v prid repliciral predhodnemu poročevalcu, da »so tokrat spet praznovali koncert brez narejenosti in umetničenja, brez artizma in samovšečnosti«⁵⁷, kar je bila nedvoumna opredelitev med dirigentoma, ki sta v kratkem razmiku vodila isti orkester. Ta je za uvod zaigral Hermanna Götza Simfonijo v F-duru. Sledila je scena zvonov in grala iz Wagnerjevega Parsifala. Felixa Baumgartnerja uvertura *Aus ernsten Zeiten* (Iz resnih časov) naj bi odsliskavala dogajanja v vojni, a se je iztekla v nenaturno prepletanje nemške, francoske in avstrijske himne, je sodil poročevalec. Klietmann je koncert sklenil z Rákóczyjevo koračnico Franza Liszta, ki da ji je »vtisnil madžarskega duha«.

⁵⁶ Musikschule des Philharmonischen Vereines. – *Marburger Zeitung* 53 (1914) 123, 12. IX., 3.

⁵⁷ Zum letzten Konzert des Philharmonischen Vereines. – *Marburger Zeitung* 54 (1915) 47, 27. II., 3.

Položaj Filharmoničnega društva je postajal vse težji. Ravnatelj Klietmann mu je želel povrniti ugled, zato se je odločil za veliko dejanje – na koncertni oder je sklenil postaviti Mozartov Rekviem. Priprave nanj so se začele v novembru 1915, a so se zavlekle v začetek marca. V vmesnem času se je pojavilo več koncertov, na katerih je sodeloval Klietmann, a ne v sklopu Filharmoničnega društva. Zanimiv je bil koncert v mariborski stolnici v počastitev Dneva vojaka.⁵⁸ Vodil ga je stolni kapelnik Jožef Trofenik, ki je dirigiral Stabat mater v f-molu Josefa Bohuslava Försterja. Pevcev je bilo sto, godbenikov pa petdeset; iz katerih sestavov so prišli, ni navedeno. Kot posebnost zapišimo, da je Alfred Klietmann odigral Adagio iz Violinskega koncerta Karla Goldmarcka in da ga je na orglah spremljal član Filharmoničnega društva in učitelj glasbe na moškem učiteljskišču Hinko Druzovič, na koncertu pa je bila izvedena tudi Elegija za veliki orkester Emerika Berana, prav tako člana Filharmoničnega društva in učitelja glasbe na moškem učiteljskišču. Ta je skladbo tudi sam dirigiral.

Vaj za Mozartov Rekviem, ki je bil izveden 9. marca 1916, je bilo čez šestdeset. Ravnatelj je k sodelovanju povabil primerne soliste, kako pa sta bila sestavljena zbor in orkester, ni navedbe. Rekviem je bil posvečen padlim vojakom domačih regimentov, izkupiček koncerta pa je bil namenjen njihovim vdovam in sirotam.

Rekviem je bil izreden dosežek glede na vojne razmere, zato je poročevalec o koncertu svoje poročilo sklenil z mislijo: »Vodstvo Filharmoničnega društva si je z veličastno izvedbo Mozartovega Rekviema pridobilo tako v glasbenem kot v humanitarnem pogledu veliko, trajno zaslug.«⁵⁹

Kaj se je po izvedbi Mozartovega Rekviema dogajalo z mariborskim Filharmoničnim društvom, ni znano. Le iz kratke notice v *Marburger Zeitung* konec oktobra 1917 izvemo, da je društvo sklenilo ustaviti svoje delovanje do konca vojne, tudi svoje šole, in da dobijo učenci, ki so že vplačali šolnino za novo šolsko leto, denar povrnjen.⁶⁰

Dva dni kasneje se je ravnatelj Alfred Klietmann poslovil od Maribora s koncertom, na katerem je odigral Brahmsov in Paganinijev violinski koncert. Organiziral mu ga je ravnatelj mariborskega gledališča Gustav Siege.⁶¹

Alfred Klietmann je odšel na Dunaj za koncertnega mojstra tamkajšnjega Konzertverein (Koncertno društvo), nato pa je bil koncertni mojster

⁵⁸ Das Kirchenkonzert zu Gunsten des Soldatentages. – *Marburger Zeitung* 54 (1915) 283, 11. XII., 4.

⁵⁹ Mozarts Requiem. – *Marburger Zeitung* 55 (1916) 57, 10. III., 4. Glej tudi Vlasta Stavbar: *Kulturno dogajanje v Mariboru v letih 1914–1918*. Maribor 1998, 141.

⁶⁰ Musikschule des Philharmonischen Vereines. – *Marburger Zeitung* 57 (1917) 212, 24. X., 4.

⁶¹ Abschiedskonzert Alfred Klietmanns. – *Marburger Zeitung* 57 (1917) 212, 24. X., 3.

ali dirigent še v Stockholmu in v Dresdenu. Najbolj pa se je proslavil, ko je po prvi svetovni vojni v Linzu vodil Musikverein (Glasbeno društvo), ustanovil pevsko združenje Frohsinn (Vedrost) in zasnoval slovesnosti skladatelja Antona Brucknerja, za kar je prejel visoka priznanja avstrijske vlade.⁶²

Po razpadu Avstro-Ogrske monarhije je Deželna vlada Slovenije z odlokom št. 4470 z dne 31. maja 1919 Filharmonično društvo v Mariboru razpustila.⁶³

O mariborskem Filharmoničnem društvu se slaba dva meseca kasneje pojavi zanimiv dokument. Takrat je bila namreč pri okrožnem sodišču v Mariboru zavedena »priznavalna razsodba«, po kateri je bilo društvo (že razpuščeno) dolžno poravnati lastniku najetih prostorov Tomažu Götzu najemnino za 1917. in 1918. leto in še za tri kvartale 1919. leta, povrh pa še nekaj stroškov, vsega skupaj 4.559 kron.⁶⁴

Toda omenjeni dolg je Tomažu Götzu poplačala slovenska Glasbena matica, ki se je šele oblikovala in formalno še ni bila ustanovljena. O tem je sodni svetnik Oskar Dev, ki je takrat vodil Glasbeno matico, v spominskih zapisal: »S čistim dobičkom (prvega koncerta moškega zbora Glasbene matice v Götzovi dvorani 21. junija 1919; op. p.) smo plačali dolg Filharmoničnega društva za najemnino, plačali najemnino za štiri mesece naprej ...«⁶⁵

Ustanovni občni zbor mariborske Glasbene matice je bil 5. septembra 1919 v prostorih v 3. nadstropju Götzove pivovarniške stavbe,⁶⁶ v katerih je prej domovalo Filharmonično društvo. Glasbena matica je prevzela poleg njegovih prostorov tudi njegov inventar (zlasti bogati notni arhiv).

Pravni aspekti poravnave dolga mariborskega Filharmoničnega društva, njegova razpustitev ter prevzem njegove lastnine po mariborski Glasbeni matici niso dovolj pojasnjeni. Dejstvo je, da je mariborsko Filharmonično društvo po osemtridesetih letih obstoja sklenilo svoje kulturno delovanje v prid mariborskega prebivalstva. Uspešno ga je nasledila Glasbena matica.

Glasbeno življenje v Mariboru v 19. stoletju ni bilo dobro urejeno. Bilo je več poskusov, da bi z organizacijskimi posegi omogočili gojenje, izpo-

⁶² *Österreichisches biographisches Lexikon 1815–1958*. IV. Band. Graz-Köln 1965, 404.

⁶³ Glej zaznamek na izvodu statuta Filharmoničnega društva v Mariboru, spravljenem v Arhivu Slovenije v Fondu AS-68, Banska uprava Dravske banovine, Oddelek za notranje zadeve, serija društvenih pravil v kartoteki v škatli 15 pod številko 1618.

⁶⁴ Glej Pripoznavalno razsodbo okrožnega sodišča Maribor v zadevi Tomaža Götza zoper toženo Filharmonično društvo z dne 22. julija 1919. Fond Okrožno sodišče Maribor 1898–1941. Pokrajinski arhiv Maribor.

⁶⁵ 40 let Glasbene Matice, predhodnice KUD »Jože Hermanko«. V: *Glasbena Matica 1919, KUD »Jože Hermanko« 1959*. Maribor 1959, 3–4.

⁶⁶ »Glasbena matica Maribor«. – *Mariborski delavec* 2 (1919) 201, 5. IX., 3.

polnjevanje in širjenje glasbene umetnosti, zlasti klasične, vendar niso bili uspešni.

Šele z odločno akcijo kultiviranega mariborskega župana dr. Mathäusa Reiserja je bilo 1881. leta ustanovljeno Mariborsko filharmonično društvo (Marburger Philharmonischer Verein), ki je pod vodstvom svojih glasbenih ravnateljev povezalo ljubiteljske izvajalce, da so prirejali v mestu po četvero koncertov simfonične ali komorne glasbe na leto. Sistem članov izvajalcev in podpornih članov je tem omogočil obiskovanje koncertov. Njihova članarina je bila čvrsta postavka gmotnega položaja društva, ki je dobivalo subvencije od mesta, deželnega zbora ter ministrstva za bogočastje in uk. Društvo je ustanovilo glasbeno šolo, ki jo je vodil glasbeni ravnatelj društva.

Socialna sestava podpornih članov je bila sila raznovrstna. Odsevala je družbene plasti v mestu in njihov odnos do kulture, še posebno glasbene. Zato je v njej precejšen delež plemstva, močno pa so prisotne premožnejše meščanske rodbine. Največ je trgovcev in uradnikov, svobodnih poklicev, najmanj pa obrtnikov in nameščencev.

V društvenem odboru so bili ugledni Mariborčani – župani, visoki uradniki, industrialci, trgovci in srednješolski profesorji. Po narodnosti so bili Nemci, po političnem prepričanju pa nekateri med njimi odločni nacionalisti. Tudi vodstvo mestne občine, ki je subvencioniralo društvo in budno spremljalo njegovo delo, je bilo od 1867. leta do konca monarhije vseskozi v nemških rokah. Tako je društvo veljalo za nemško, četudi tega ni zapisalo v svoj statut. Nemški značaj društva je podpiralo takratno mnenje Nemcev, da pomenijo dela njihovih skladateljev vrh glasbene umetnosti. Vendar so glasbeni ravnatelji društva (Adolf Binder, Hans Rosensteiner in Alfred Klietmann) pravično ob bok nemškemu skladatelju postavljali tudi skladatelje drugih narodov, od Italijanov, Francozov, Skandinavcev do Rusov, Poljakov in Čehov.

Med podpornimi člani društva so bili tudi Slovenci, med njimi celo vodilni politiki, ne glede na to, da je bilo društvo v nemških rokah. Kot članom jim je bilo omogočeno sprejemanje resne, izpovedne glasbe. Ljubezem do glasbe je presegla nacionalna nasprotja. Po drugi strani pa so mariborski Slovenci sami šele pozno, 1910. leta ustvarili Glasbeno društvo, ki je zmoglo tudi simfonične koncerte.

Začudujoče je, da je bilo v Filharmonično društvo včlanjenih mnogo cerkvenih dostojanstvenikov, ki so bili skoraj brez izjeme Slovenci. Tako se je lavantinski (mariborski) škof znašel ob nemškem evangeličanskem pastoru v času najhujših verskih nasprotij med veroizpovedma. Položaj si je mogoče razložiti tako, da je bila katoliška Cerkev takrat namenjena reformirati glasbo pri svojih bogoslužjih in jo s cecilijanskim gibanjem

očistiti poljudnosti in poskočnosti. Tako ji je bila blizu resna dejavnost Filharmoničnega društva, od katerega so si obetali tudi pomoč.

Filharmonično društvo je skoraj štiri desetletja skrbelo za redno koncertno dejavnost v Mariboru. Glasbeni ravnatelji so pazljivo oblikovali interpretacije vokalnih in instrumentalnih del. Zato so vabili v goste uveljavljene umetnike, zlasti iz Gradca in z Dunaja, če jih v svojih vrstah niso imeli. Filharmonično društvo je mnogo prispevalo h kulturnemu vzponu mariborskega prebivalstva.

DER MARBURGER PHILHARMONISCHE VEREIN

Zusammenfassung

Zu Beginn des 19. Jahrhunderts begann man auch in Marburg das Musikleben und die musikalische Ausbildung auf eine neue, institutionell gesicherte Basis zu stellen. 1825 wurde der Musikverein gegründet, der in der Folge eine überaus rege und umfängliche Tätigkeit bis in die 1860er-Jahre entfaltete, ehe er seine Vereinstätigkeit einstellte. Am Ende der 1860er-Jahre, genauer gesagt 1869, wurde von einer großen Gruppe an Bahnbediensteten des Marburg benachbarten Ortes Brunn/Studenci die Südbahn-Werkstätten-Kapelle (Godba delavnic Južne železnice) gegründet, die dank der Unterstützung ihres Unternehmens eine bedeutende künstlerische Tätigkeit auf musikalischem Gebiet in Marburg entwickelte. Dies machte der Stadt und deren Repräsentanten bewusst, dass ein entsprechendes kulturelles Angebot auch der nötigen Organisation bedurfte, die für die musikalische Erst- und Ausbildung, Vervollständigung und Verbreitung sorgte. Die treibende Kraft dabei war Bürgermeister Dr. Matthäus Reisner, dem es zu verdanken war, dass 1881 der Marburger philharmonische Verein gegründet wurde. Dieser Verein fasste Musiker und Musikbegeisterte aus Marburg zusammen, die unter künstlerischer Leitung Vokal- und Instrumentalmusik aufführten, vor allem klassische Werke. Die unterstützenden Vereinsmitglieder – unter diesen finden wir den Marburger Gemeinderat, die Steiermärkische Landesregierung und das Kultusministerium – sorgten durch ihre jährlichen Beiträge für die notwendige materielle Basis des Vereins, gleichzeitig hatten sie das Recht, an allen Konzerten des Vereins teilzunehmen. Das Jahresprogramm sah vier Konzerte vor. Ein Blick auf die unterstützenden Mitglieder des Vereins ergibt ein buntes Bild von Menschen unterschiedlichster Herkunft – von Adeligen bis zu Handlungsgelhilfen. Der Verein unterhielt auch eine Musikschule, die sich die musikalische Aus- und Weiterbildung der Einwohner zum Ziel gesetzt hatte.

Verein wie Musikschule begannen ihre Tätigkeit im Jahr 1882, vorerst mit eher bescheidenem Erfolg, der jedoch ständig zunahm, vor allem seit die Leitung bei Musikern lag, die auch die Befähigung zur Ausbildung am Konversatorium besaßen – so Adolf Binder (1885–1901), Hans Rosensteiner (1901–1906) und Alfred Klietmann (1907–1917). Sie leiteten das Orchester mit rund 60 Musikern und einem Chor, der zeitweilig außerordentlich viele Mitglieder zählte. In dieser Zeit wurden vom Verein jährlich vier Konzerte – zwei symphonische und zwei Kammermusikkonzerte – aufgeführt. Zumeist fanden diese Konzerte unter der Leitung der Lehrer der Musikschule mit Musikschülern statt, bisweilen aber auch mit Gästen, insbesondere wenn Sänger auftraten. Aufgeführt wurden bei diesen Konzerten Werke von Joseph Haydn, Wolfgang Amadeus Mozart, Franz Schubert, Ludwig van Beethoven oder Felix Mendelsohn-Bartholdy, Robert Schumann, Carl Maria von Weber, Johannes Brahms, und immer häufiger Richard Wagner. Neben den Werken deutscher gelangten jedoch auch Werke anderer Komponisten zur Aufführung, so skandi-

navischer, französischer – Hector Berlioz, George Bizet, Charles Gonoud, Jules Massenet –, italienischer – Arcangelo Corelli, Luigi Cherubini –, und slawischer Meister – Frederik Chopin, Henrik Wieniawski, Peter Illitsch Tschaikowsky, Antonin Dvořak, Friedrich Smetana. In den Kammerkonzerten spielte man Stücke zeitgenössischer Künstler, wie Hugo Wolf, Richard Strauss oder Gustav Mahler. Am Höhepunkt seiner Tätigkeit führte der philharmonische Verein sogar große Oratorien auf, an denen sich bis zu 60 Musiker und 160 Sänger beteiligten.

Die Musikschule zählte pro Jahr bis zu 200 Schüler. Vorrangig erfolgte die Ausbildung von Violinisten, gefolgt vom Klavierunterricht. Neben diesen beiden fielen die Schüler, die sich für das Studium eines anderen Instruments entschieden hatten, zahlenmäßig kaum ins Gewicht.

Während des Ersten Weltkriegs wurde die Vereinstätigkeit zunehmend schwieriger, so dass sie 1917 gänzlich eingestellt werden musste. Gleiches galt für die Musikschule. Damit endete die Tätigkeit des Marburger philharmonischen Vereins, der jedoch im ersten Jahr nach Kriegsende neu gegründet wurde.

Ustanovitev in delovanje Jugoslovanske demokratske stranke na Štajerskem v letih 1918–1920

Marko Žuraj*

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 329.12(497.1)"1918/1920"

Marko Žuraj: Ustanovitev in delovanje Jugoslovanske demokratske stranke na Štajerskem v letih 1918–1920. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 78=43(2007), 2–3, str. 121–153

Prispevek obravnava nastanek in delovanje liberalne Jugoslovanske demokratske stranke (JDS) na Štajerskem med leti 1918–1920 (v času Avstro-Ogrske, Države SHS in Kraljevine SHS) do volitev v Ustavodajno skupščino novembra leta 1920.

JDS je svoj politični program in delovanje prilagodila družbenopolitičnim razmeram oz. okoliščinam na Štajerskem. Njeno delovanje je bilo odvisno tudi od usmeritve drugih dveh liberalnih strank (SKS, NSS), ki sta prav tako delovali na Štajerskem.

1.01 Original Scientific Article

UDC 329.12(497.1)"1918/1920"

Marko Žuraj: The Establishment and the Development of the Yugoslav Democratic Party in Styria, 1918–1920. Review for History and Ethnography, Maribor 78=43(2007), 2–3, pp. 121–153

The paper considers the coming about of the liberlist Yugoslav Democratic Party in Styria in the period of 1918–1920 (during Austria-Hungary, the State of Slovenes, Croats and Serbs and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, until elections for the Constitutional Assembly in November, 1920).

The Party adjusted its political programme and activities to the socio-political conditions, i.e. circumstances in Styria. Its activities depended much on the directions of the other liberally minded parties (SKS, NSS), which were also active in Styria.

* Mag. Marko Žuraj, raziskovalec na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Mariboru, marko.zuraj2@triera.net

Liberalci na Slovenskem so bili v obdobju pred prvo svetovno vojno za razliko od drugih političnih strank (VLS, Vseslovenske ljudske stranke in JSDS, Jugoslovanske socialdemokratske stranke) brez enotne vseslovenske liberalne stranke in razbiti po kronovinah oz. deželah. Obstajale pa so liberalne štajerska Narodna stranka (NS), Narodna napredna stranka za Goriško in kranjska Narodno napredna stranka (NNS). Slednja je glede na svoj pomen, tradicijo in politično vlogo veljala za centralno politično organizacijo slovenskega liberalizma, a je bila po svoji organizacijski strukturi in vplivu omejena na Kranjsko. Nastanek in delovanje NNS (leta 1894) so pogojevali ozki politični in gospodarski razlogi, to pa je preprečevalo prodor liberalnih idej in liberalne politike po celotnem slovenskem prostoru. Širitev političnega liberalizma na Slovenskem pa so omejevale tudi gospodarska zaostalost slovenskih dežel, prevlada tujega kapitala in premoč katoliških političnih in gospodarskih organizacij. Zato je liberalizem ostal omejen na ozke kroge meščanstva in nekatere pomeščanjene kroge na podeželju.¹ V zadnjem letu prve svetovne vojne (1917–1918), ko se je zaradi političnih sprememb v Avstro-Ogrski monarhiji za Slovence jugoslovansko vprašanje aktualiziralo v polni meri,² pa je združitev liberalnega tabora v enoten slovenski politični subjekt oviralo konservativno in oportunistično vodstvo NNS na čelu s takratnim ljubljanskim županom

¹ Jurij Perovšek: *Na poti v moderno. Poglavlja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja*. Ljubljana 2005, str. 49, 51 (dalje: Perovšek: *Na poti v moderno*).

² Po smrti cesarja Franca Jožefa novembra 1916. leta ga je nasledil cesar Karl, ki se je izrekel proti starim, absolutističnim metodam vladanja svojega predhodnika. Vladajoči politični razred je iskal različne možnosti za rešitev krize v monarhiji in za stabilizacijo razmer. Bolj spravljiva politika vlade je v večnacionalni monarhiji pomenila predvsem koncesije slovanskim narodom, to je postopoma obnavljalo možnosti za njihovo politično delovanje. (Momčilo Zečevič: *Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917–1921. Od Majniške deklaracije do vidovdanske ustave*. Maribor 1977, str. 42–43; dalje: Zečevič: *SLS in jugoslovansko zedinjenje*.) – Najbolj očiten dokaz bolj popustljive politike avstrijskih krogov je predstavljalo (ponovno) odprtje dunajskega parlamenta 30. maja leta 1917, ki je oživilo politično delovanje in tudi formalno odpravilo sistem vojnega absolutizma. To je vplivalo tudi na programsko usmeritev in delovanje slovenskih političnih strank, ki so začele bolj radikalno zagovarjati pravico do narodne samoodločbe. (Zečevič: *SLS in jugoslovansko zedinjenje*, str. 92–97.) – Najodločnejši izraz takšnih prizadevanj je bila Majniška deklaracija, ki jo je v dunajskem državnem zboru prebral dr. Anton Korošec. Deklaracija je na temelju narodnega načela in hrvaškega državnega prava zahtevala demokratično združitev vseh ozemelj monarhije, kjer prebivajo Slovenci, Hrvati in Srbi, v samostojno državno telo pod žezlom habsburško-lotarinske dinastije. (Janko Pleterski: *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918*. Ljubljana 1971, str. 117.) – Korošec je deklaracijo prebral kot predsednik Jugoslovanskega kluba (JK), ki je bil ustanovljen 29. maja leta 1917 na Dunaju in je združeval slovenske, hrvaške in srbske poslance iz dunajskega parlamenta. (Prav tam, str. 116, op. 273, 287–289.)

dr. Ivanom Tavčarjem, prav tako pa tudi odsotnost jasne in odločne pobude v smeri jugoslovanske usmerjenosti pri združevanju političnih sil.³

Kot prvi so se uspeli organizirati prav liberalci na Štajerskem. Predvsem zaradi pobude in delovanja Vekoslava Kukovca so uspeli obnoviti in posodobiti svoj program, ga prilagoditi novemu političnemu položaju in se vključiti v novoustanovljeno slovensko liberalno stranko Jugoslovansko demokratsko stranko (JDS). Pri njenem nastanku in organiziranju članstva so imeli celo vodilno pobudo. V letih pred prvo svetovno vojno so bili na Štajerskem popolnoma brez političnega vpliva, s pasivnim članstvom, ki se je v glavnem ukvarjalo s političnim razpravljanjem in publicistično dejavnostjo; VLS je imela absolutno prevlado. Po objavi Majniške deklaracije pa so uspeli (še kot NS) v zadnjem letu vojne z organizacijsko vnemo in konceptualno širino (ki je večkrat resda delovala idealistično) preseči svojo pasivnost in se za kratek čas uveljaviti kot ena izmed vodilnih slovenskih političnih sil. S tem so ostali zvesti svojim izvornim zamislim, ki so jih izrazili že ob ustanovitvi Narodne stranke za Štajersko, septembra 1906. leta. Takrat so izjavili, da so že s samim nazivom hoteli poudariti, da bo stranka samostojna, neodvisna od ostalih političnih skupin, predvsem pa neodvisna od kranjske NNS. Zato so tudi izpustili naziv *napredna*, ker je imel ta po mnenju Vekoslava Kukovca na Kranjskem »slab kredit«.⁴

Odločilno pobudo za ustanovitev enotne vseslovenske liberalne stranke je dal vodilni štajerski politik in predsednik NS dr. Vekoslav Kukovec. V *Slovenskem narodu* je že 31. decembra leta 1917 objavil članek *Za enotno slovensko stranko*, v katerem se je zavzel ne le za ustanovitev enotne vseslovenske liberalne stranke, ampak kar za ustanovitev enotne vseslovenske politične stranke, ki bi temeljila »na deklaracijski ideji jugoslovanske združitve in narodne samoodločbe«.⁵ Kukovec je namreč sodil, da ideja narodne samoodločbe, izražena z Majniško deklaracijo, uživa na Slovenskem tako trdno podporo, da presega idejo katere koli klerikalne ali liberalne stranke. Takšna, enotna slovenska politična stranka bi omogočala sodelovanje med obema strujama oz. svetovnjima nazoroma, to pa je že pokazalo delovanje JK (ta je združeval različne poslance ne glede na svetovnonazorsko oz. politično prepričanje) v dunajskem parlamentu. Takšna stranka bi bila po njegovem mnenju v tedanjih kritičnih trenutkih bolj potrebna kot pa mno-

³ Zečević: *SLS in jugoslovansko zedinjenje*, str. 27.

⁴ Branko Goropevšek: *Štajerski Slovenci, kaj hočemo! Slovenska politika na Štajerskem v letih 1906–1914*. Celje 2005, str. 27. – Kukovčeva izjava je bila izvorno v Slovenskem gospodarju iz 4. oktobra leta 1906. (Prav tam.)

⁵ Perovšek: *Na poti v moderno*, str. 193; glej tudi V. K. (Vekoslav Kukovec), *Za enotno slovensko stranko*, Slovenski narod (dalje: SN), 31. 12. 1917, str. 1–2.

žica neorganiziranih strank; Kukovec pa je opozoril, da bi takšna stranka morala imeti tako kmečki, delavski kot tudi meščanski program.⁶

Kukovčeva ideja je naletela na takojšen odziv. Vendar pa se je uredništvo Slovenskega naroda (kot strankarskega glasila NNS) že v uvodu pred njegovim člankom, do njegove ideje opredelilo negativno. Zapisali so, da gre do Kukovčeva razmišljanja predaleč in da so tudi praktično neizvedljiva. Strinjali so se, da bi morala deklaracijska ideja temeljito preobraziti slovenski politični prostor, vendar so sodili, da bi bila najprimernejša pot za doseg tega cilja koalicija med VLS in enotno organizirano, vseslovensko liberalno politično stranko, saj obstoj pokrajinsko organiziranih političnih strank ni bil več upravičen.⁷

Predvsem zaradi negativnih odzivov NNS iz Kranjske je Kukovec svojo idejo o ustanovitvi enotne slovenske politične stranke opustil. Eno izmed neposrednih posledic njegovih aktivnosti pa je predstavljal shod zaupnikov štajerske NS 13. januarja leta 1918 v mariborskem Narodnem domu.⁸ To je bil prvi večji shod zaupnikov ne le štajerske, ampak sploh kakšne slovenske liberalne politične organizacije v vojnem času. Po poročanju Slovenskega naroda se je shoda udeležilo nad sto zaupnikov, ki so na zborovanju izpostavljali predvsem problematiko jugoslovanske združitve, konsolidacijo strankarskega življenja in »vprašanje skupnega organa za ves naš narod«.⁹ Shodu so med drugim prisostvovali tudi srbski zastopnik dr. Srdjan Budisavljević, delegata NNS dr. Albert Kramer in Adolf Ribnikar, dr. Fran Rosina, bivši državni poslanec NS Fran Roblek in zastopniki koroških Slovencev. Glavni govornik shoda je bil, pričakovano, Vekoslav Kukovec. V govoru je opisal zgodovino NS in potek koncentracije slovenskih političnih sil, ki jo je povzročila dejavnost poslancev JK z objavo Majniške deklaracije. Poudaril je potrebo po ustanovitvi enotne liberalne stranke, saj je potrebna združitev vseh naprednih struj brez kakršne koli razcepljenosti. Enotna liberalna stranka pa bi se morala združiti z VLS in drugimi strankami, ki priznavajo temeljna načela skupnega narodnega programa in tako ustvariti enotno vodstvo slovenske narodne politike. Na shodu so sprejeli resolucijo o ustanovitvi Jugoslovanske demokratske stranke (JDS), ki jo je prebral Fran Roblek.¹⁰ Na shodu zaupnikov pa so se

⁶ Perovšek: *Na poti v moderno*, str. 194.

⁷ Prav tam, str. 194–195. – Kukovec je s Kramerjem vzdrževal pisne stike, prav tako kakor tudi s svojimi prijatelji in političnimi somišljeniki na Štajerskem (Ivanom Rebkom, Jurom Hraševcem, Antonom Kunejem, Franjem Goričarjem, Ferdinandom Rošem in še nekaterimi drugimi). Ti so (za razliko od vodstva NNS na Kranjskem) njegove predloge večinoma podprli. (Perovšek: *Na poti v moderno*, str. 194, op. 900.)

⁸ Shod zaupnikov Štajerske Narodne stranke v Mariboru, SN, 16. 1. 1918, str. 1; Perovšek: *Na poti v moderno*, str. 196.

⁹ Shod zaupnikov štajerske Narodne stranke v Mariboru, SN, 16. 1. 1918, str. 1.

¹⁰ Shod zaupnikov štajerske Narodne stranke v Mariboru, SN, 16. 1. 1918, str. 1.

zavzeli tudi za obnovo delovanja liberalne stranke, vendar ne zaradi oživljanja strankarskih bojev, kot je bilo poudarjeno. V resoluciji so zaupniki nadalje zahtevali naj izvrševalni odbor NS takoj stopi v stik z izvrševalnim odborom NNS na Kranjskem, prav tako tudi odbori drugih strank, da se v najkrajšem času pripravi program, statut in shod zaupnikov JDS. Zapisali so tudi, da naj vsi izvrševalni odbori naprednih (liberalnih) strank stopijo v stik tako z VLS kakor tudi z vsemi strankami, ki zastopajo enaka načela, da se čim prej ustanovi »Jugoslovanski narodni odbor« kot enotno narodno zastopstvo.¹¹

Shod zaupnikov NS v Mariboru so sklicali predvsem zato, da bi obnovili in ponovno formalno organizirali liberalno politično organizacijo na Štajerskem, ki bi izvedla preliminarno vlogo v procesu združitve vseh slovenskih (še vedno pokrajinsko organiziranih) liberalnih političnih organizacij v enotno slovensko liberalno stranko. Prvotna ideja Vekoslava Kukovca (o enotni slovenski stranki) je bila že opuščena, bolj pa se je pričela poudarjati ideja jugoslovanskega unitarizma in vloga liberalcev v bodoči jugoslovanski državi. To so v bolj radikalni obliki poudarili tudi v Domovini, novem liberalnem političnem tedniku, ki je pričel izhajati 1. februarja leta 1918 v Ljubljani. Samozavestno so zapisali, da bodo morale slovenske politične stranke v prihodnosti zagovarjati »jugoslovansko stališče«, ker v bodoči jugoslovanski državi ne bo prostora za »majhne ljudi, ki bi uganjali malo krajevno politiko, ker prava jugoslovanska politika mora biti vsenarodna«. Shod zaupnikov NS v Mariboru pa so kljub velikim parolam hladno ocenili le kot (samo)razpust štajerske NS.¹² Odslej o izvorni Kukovčevi zamisli o ustanovitvi enotne slovenske politične stranke niso več razpravljali. Programska, politična in organizacijska pobuda pa je prešla na vodstvo kranjske NNS, na katero so se oprli (ali morali opreti) tudi liberalci na Štajerskem.

Shodu v Mariboru je 2. februarja leta 1918 sledil shod kranjske NNS, ki je zamisel o enotni JDS privedel še korak dlje. Na shodu so sklenili, da naj strankin dotedanji izvrševalni odbor deluje le še kot pripravljalni odbor za novo stranko.¹³

Shod zaupnikov NS 3. februarja leta 1918 v Celju, drugem najpomembnejšem štajerskem središču, je potekal v duhu odobravanja formalno spre-

¹¹ Ferdo Šišić: *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914–1918*. Zagreb 1920, dok. št. 71, str. 113–114 (Dalje: Šišić: *Dokumenti o postanku Kraljevine SHS*.)

¹² Ustanovitev JDS, *Domovina*, 1. 2. 1918, str. 1. – »Štajerska narodna stranka je na shodu sklenila, da preneha obstajati,« so kratko zapisali. (Prav tam.) – Shod zaupnikov NS v Mariboru je sicer potekal v duhu čim hitrejšega formiranja bodoče slovenske JDS, ki bi ga izvedli izvrševalni odbori vseh liberalnih strank, organizirani po kronovinah, o izrecni ukinitvi štajerske NS pa v resoluciji s shoda ni pisalo nič.

¹³ Sobotni shod v Ljubljani, *Domovina*, 8. 2. 1918, str. 1.

jetih sklepov (iz shoda zaupnikov NS v Mariboru in NNS v Ljubljani). Izzvenel je predvsem kot manifestacija pobude in organizacijske vneme liberalcev na Štajerskem oz. njihove (zgolj formalno) še vedno obstoječe NS.¹⁴ Shoda so se udeležili dr. Josip Sernec, Ivan Rebek, Josip Smertnik, dr. Ernest Kalan in drugi. Slednji je izrazil prepričanje, da pomenita konsolidacija in enotna organizacija znotraj lastnih vrst nadgradnjo ideje, ki jo je začel ravno JK; s tem je izrecno zavrnil Kukovčevo idejo o enotni slovenski stranki. Sodil je namreč, da bi takšna stranka predstavljala »nemogoč primitivizem«, zato sta obe stranki (VLS in NNS) takšno zvezo odklonili, saj bi eventualni spori, ki bi bili sčasoma neizogibni, škodovali ravno skupnim političnim ciljem. »Stranke so bile, bodo in morajo biti,« je zaključil Ernest Kalan.¹⁵

Liberalni tabor je pričel velik del svoje dejavnosti posvečati izgradnji svoje (nove) organizacijske strukture oz. strankarske mreže. Liberalci so si namreč prizadevali, da bi bile krajevne strankarske organizacije vzpostavljene še pred ustanovnim kongresom JDS. Prizadevali so si, da bi vsaka občina imela svojo politično organizacijo ali pa da bi vsaj več občin skupaj tvorilo neko politično skupino. Udeleženci ustanovnih shodov bi razširjali krog somišljenikov; vsak član bi moral poznati glavne točke njenega programa, posebno pozornost pa bi morali vsi člani posvetiti proučevanju (kakor so zapisali) oz. branju časopisov.¹⁶ Krajevna organizacija JDS v Mariboru je bila ustanovljena že 2. marca leta 1918,¹⁷ medtem ko je nekaj kasneje mariborska okrajna organizacija od osrednjega pripravjalnega odbora dobila nalogo, da v svojem okrožju organizira še druge krajevne odbore JDS.¹⁸ Konec maja 1918. leta sta nastali krajevni organizaciji JDS na Ptujju in v Žalcu, junija pa še krajevna organizacija v Slovenski Bistrici.¹⁹ Krajevne organizacije na Štajerskem, ki so nastajale na pobudo iz Maribora, so imele predvsem nalogo, da vzbudijo zanimanje za politična vprašanja in »obudijo« prebivalstvo iz vsesplošnega mrtvila, ki je zavlada-lo med vojno. Tako je npr. Fran Voglar (predsednik mariborske krajevne organizacije JDS) še konec avgusta 1918. leta pisal Vekoslavju Kukovcu, da hoče »zbuditi« Slovenske Gorice. »Na vsak način je treba ta najbolj zaspani kot slovenske zemlje vzdramiti. Inteligenca je neizmerno brezbrizna in

¹⁴ Shod zaupnikov Narodne stranke v Celju, SN, 6. 2. 1918, str. 1. – Govornik, ponovno Vekoslav Kukovec, je ob tem pripomnil, da njihovo »delavnost v današnjih dneh tudi Slovenci drugod občutijo«. (Prav tam.)

¹⁵ Shod zaupnikov Narodne stranke v Celju, SN, 6. 2. 1918, str. 1; glej tudi *Perovšek, Na poti v moderno*, str. 201.

¹⁶ Politične vesti, *Domovina*, 10. 5. 1918, str. 5.

¹⁷ Politične vesti. Krajevna organizacija JDS v Mariboru, SN, 21. 6. 1918, str. 2.

¹⁸ Ustanovni zbor JDS, SN, 25. 6. 1918, str. 2.

¹⁹ Politične vesti, SN, 22. 6. 1918, str. 3.

štajercijanstvo cvete.«²⁰ Voglar je Kukovcu še predlagal, da bi na bodočih shodih, ki jih bodo organizirali v podporo deklaracijskemu gibanju, govorili tudi »napredni ljudje«, ne le klerikalci. »Saj je velik del ljudi prešlo svoj čas vsled mržnje do duhovnikov k Štajercu. Tem ljudem moramo pripraviti pot nazaj v napredno organizacijo.«²¹

V ofenzivni politični naravnosti je izvrševalni odbor NNS (v funkciji pripravljalnega odbora bodoče JDS) že 8. marca leta 1918 pripravil *Osnutek organizacijskega reda Jugoslovanske demokratske stranke*, 3. maja pa je bil sestavljen njen program.²² S tem so bili že pred ustanovnim shodom oz. uradno ustanovitvijo stranke sestavljeni idejno-politični profil nove stranke in njena temeljna programska določila. Njen ustanovni shod je bil nato 29. in 30. junija leta 1918 v Ljubljani. Pomenil pa je le še formalno združitev dejansko že neobstoječih organizacij štajerske NS, kranjske NNS in Napredne stranke za Goriško v enotno liberalno slovensko politično stranko, JDS.²³ Tako tudi razprave na ustanovnem zborovanju oz. v posameznih odsekih niso opazno odstopale od predhodno formuliranih načel v pripravljalnem programu (osnutku). Ustanovni zbor JDS je bil le priložnost, da so liberalci nekatera načela ponovno poudarili ali pa podrobneje razčlenili.²⁴

Bodoče organizacijsko delovanje stranke je določal Organizacijski red JDS, izvoljen pa je bil tudi izvršni odbor, sestavljen kar iz 65 članov iz vseh delov slovenskega ozemlja (Štajerci so imeli v njem 18 predstavnikov). Predsednik stranke je postal dr. Ivan Tavčar, Vekoslav Kukovec pa eden izmed štirih podpredsednikov. Izvršni odbor stranke je v dogovoru z VLS izvolil tudi ustrezno število članov za Narodni svet.²⁵ Čeprav je ustanovitev JDS pomenila novo, bolj kakovostno in višjo stopnjo v razvoju političnega liberalizma na Slovenskem in je utrdila njegovo organizacijo, je vodstvo

²⁰ Pokrajinski arhiv Maribor, Zbirka Kukovec Vekoslav, korespondenca, Fran Voglar – dr. Vekoslavu Kukovcu; dalje: PAM, Kukovec, korespondenca, Fran Voglar – dr. Vekoslavu Kukovcu.

²¹ Prav tam. – Voglar pa se je že v pismu, ki ga je Kukovcu pisal 19. junija leta 1918, pritoževal nad pasivnostjo članstva mariborske krajevne organizacije. Zapisal je celo, da je z razmerami v njej najmanj zadovoljen. »Ti uradniki so mevže, drugih ljudi pa ni.« Zanimivo je tudi, da je želel izvedeti, ali se v Gradcu ustanavlja krajevna organizacija JDS in na koga bi se v tem primeru »dalo obrniti«. (PAM, Kukovec, korespondenca, Fran Voglar – dr. Vekoslavu Kukovcu.)

²² Perovšek: *Na poti v moderno*, str. 204. – Program JDS je objavljen v: Jurij Perovšek: *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929)*. Ljubljana 1998, dok. št. 1, Program Jugoslovanske demokratske stranke, str. 23–28 (Dalje: Perovšek: *Programi političnih strank 1918–1929*.)

²³ Perovšek: *Na poti v moderno*, str. 215.

²⁴ Prav tam, str. 210. – Podrobneje o poteku ustanovitvenega zborovanja JDS glej Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 210–217.

²⁵ Perovšek: *Na poti v moderno*, str. 215; *Domovina* 21. 6. 1918, str. 6.

stranke, kakor tudi njen program, predstavljal kompromis med različnimi usmeritvami in osebnostmi. *Mladini* (Gregor Žerjav, Albert Kramer, Adolf Ribnikar, Milko Brezigar, Vekoslav Kukovec), ki so bili dosti aktivnejši in so vodili dejansko pobudo za ustanovitev JDS, prav tako pa so tudi določali politično smer stranke, so se morali začasno podrediti *starinom* (Ivanu Tavčarju, Karlu Trillerju, Vladimirju Ravniharju). Slednji so zaradi svojih vplivnih položajev, finančne moči in vloge, ki so jo imeli tako v političnem kot tudi družbeno-kulturnem življenju, še vedno predstavljali pomemben dejavnik moči.

V Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov (Državi SHS), je bila krajevna organizacija JDS v Mariboru prva, ki je konec novembra leta 1918 na Štajerskem pričela z izdajanjem lastnega časnika, *Mariborskega delavca*. Že samo ime časnika pove, da ga je dobil »spričo posebnega socialno-političnega položaja takratnega Maribora«. ²⁶ *Neodvisen delavski list za mesto in okolico* (takšen je bil njegov podnaslov) je bil pod lastništvom Tiskovne zadruga, ki so jo vodili liberalni krogi iz Štajerske. ²⁷ Dnevnik je finančial član JDS, kasneje njen odbornik v mariborskem občinskem svetu in načelnik mariborskega trgoveškega gremija, Wilko Weixl, prvi odgovorni urednik pa je bil Ferdo Leskovar (kasneje je postal predsednik krajevne organizacije JSDS v Mariboru). ²⁸ Liberalni politični tabor na Štajerskem pa že od svoje ustanovitve leta 1906 v *socialističnem* Mariboru ni predstavljal odločujočega političnega dejavnika, čeprav so imeli njegovi člani v narodno-buditeljskem in kulturnem delovanju v mestu in okolici vodilno vlogo. ²⁹ Zaradi koncentracije delavstva, ki je bila v Mariboru izredno močna, in zaradi lastniške strukture industrije je postalo večinoma ponemčeno delavstvo v dnevih ob prevratu predmet nemškonacionalnih političnih

²⁶ Bruno Hartman: *Kultura v Mariboru. Gibanja, zvrsti, osebnosti*. Maribor 2001, str. 95 (Dalje Hartman, *Kultura v Mariboru*).

²⁷ Predsednik je bil dr. Franjo Lipold, podpredsednik dr. Karl Koderman, blagajnik dr. Vladimir Sernek, tudi njeno načelstvo je bilo sestavljeno iz članov JDS. (Načelstvo tiskovne zadruge v Mariboru, *Mariborski delavec*, dalje: *MBD*, 12. 3. 1919, str. 1.)

²⁸ Mariborske novice. Občni zbor JSDS, *MBD*, 30. 12. 1918, str. 2. – Krajevne organizacije JSDS v novembru še ni bilo, njen ustanovni zbor je bil 29. decembra leta 1918. (Prav tam.)

²⁹ Omenimo le delovanje mariborske Čitalnice, Delavskega bralnega in pevskega društva Dramatičnega društva, Družbe Sv. Cirila in Metoda, Braniborja, Zgodovinskega društva in Posojilnice. V vseh omenjenih organizacijah so imeli večinoma vodilno vlogo posamezniki, ki so po letu 1918 postali člani JDS – dr. Fran Rosina, dr. Radoslav Pipuš, dr. Vladimir Sernek, Karl Koderman. (Bogo Teply: *Delo mariborskih odvetnikov za politični in kulturni napredek slovenskega naroda v Podravju*. *Pravnik. Revija za pravno teorijo ter sodno, upravno in gospodarsko-pravno prakso*. Letnik XXIII – 1968, št. 9–10, str. 480–486.)

teženj.³⁰ Zato so že v programskem uvodniku prve številke *Mariborskega delavca* zapisali, da je dolžnost nemškega delavstva, da se pridruži slovenskemu, ki je (že) priseglo Jugoslaviji. Poudarili so tudi, da želijo zastopati predvsem delavske koristi, zato ne bodo razpuščali že obstoječih delavskih strank oz. organizacij.³¹ Zaradi teženj liberalcev, da bi vključili delavstvo v slovenske politične stranke in organizacije, to pa je predstavljalo takratne specifično socialno-politične razmere v Mariboru, ni presenetljivo, da so na shodu (slovenske) JSDS konec novembra leta 1918 nastopili predstavniki vseh političnih strank. JSDS je zastopal dr. Milan Korun iz Ljubljane, mariborsko organizacijo VLS Franjo Žebot, JDS pa dr. Fran Rosina. Na shodu so sprejeli resolucijo, v kateri so zahtevali pripadnost Primorja in Trsta Državi SHS. Prav tako so izrazili zahtevo, naj se čim prej vzpostavi državna oblast na celotnem jugoslovanskem ozemlju, ki bo »z enakomernim poudarkom« zastopala interese Slovencev, Hrvatov in Srbov; ta naj skliče tudi konstituanto, ki bo določila obliko vladavine, državno ustavo in upravo. Konstituanta naj se izvoli po tajni, splošni, enaki volilni pravici »vseh državljanov, obojega spola, starih nad 21 let.«³² Razumljivo je, da so velik del resolucije zavzemale socialno-ekonomske zahteve; poddržavljene rudnikov, železnic in veleindustrije, kjer bi bilo potrebno takoj izvesti prisilno državno upravo in zagotoviti delež pri dobičku vsem, ki delajo v posameznih obratih. Zapisali so tudi, da je potrebno storiti vse, da preidejo ta podjetja v državno last. Zahtevali so še enotno delavsko varstveno zakonodajo, uvedbo osemurnega delavnika, prepoved ženskega nočnega dela, prepoved kakršnega koli otroškega dela do 15. leta starosti, uvedbo varstvene in zavarovalne zakonodaje in uvedbo delavske zbornice »kot avtonomne oblasti z državno subvencijo v svrhu zastopanja delavskih interesov.«³³ Takšne in podobne zahteve so bile sicer za shode socialdemokratskih oz. delavskih strank ali organizacij razumljive, je pa vseeno nekoliko presenetljivo, da predstavniki JDS niso izrazili nobenih zadržkov. Tako so npr. socialnim zahtevam v Mariborskem delavcu posvetili dve zaporedni številki, medtem ko pa vprašanja severne slovenske (narodnostne) meje oz.

³⁰ Tako je bilo še po podatkih iz leta 1917 pri gospodarskem sodišču registriranih 192 nemških in le 13 slovenskih trgovskih podjetij; industrija je bila vsa nemška, med obrtnimi delavnicami pa je bilo 670 nemških in 172 slovenskih. (Hartman: *Kultura v Mariboru*, str. 50.) – Prav tako so slovenski delavci, ki so prišli v mesto in se tu zaposlili, privzeli navade in običaje mestnega okolja, torej tudi rabo nemščine. »Ta psihološko in socialno osebnostno fundirani premik« je bil značilen za slovenske in druge priseljence, ki so prihajali v mesto. Takšne procese so Nemci s svojimi šolami, gospodarskimi organizacijami in finančno pomočjo kasneje pričeli načrtno spodbujati. (Prav tam, str. 42.)

³¹ Mariborčani, okoličani! *MBD*, 23. 1. 1918, str. 1.

³² Shod jugoslovanske socialnodemokratske stranke, *MBD*, 25. 11. 1918, str. 1.

³³ Shod jugoslovanske socialnodemokratske stranke (nadaljevanje), *MBD*, 26. 11. 1918, str. 1.

pripadnosti Maribora skorajda niso obravnavali. Glede državne meje tudi ni bila sestavljena nobena resolucija ali sklican kakšen shod; zaslediti je le načelna stališča, ki pa so redka.³⁴

A takšen poskus, torej izpostavljanje socialno-ekonomске zahteve oz. politični program na račun nacionalnih, se je pokazal kot popolnoma napačen tako glede na dejanske razmere kot tudi z vidika političnih interesov JDS na Štajerskem. V novembru in decembru leta 1918 so namreč pričeli s stavkami železničarji. Stavke so usklajevale nemške socialdemokratske organizacije, strokovna komisija in strokovno tajništvo v Gradcu, ki pa so zasledovale politične cilje – priključitev Maribora in Podravja Nemški Avstriji.³⁵ Do srede decembra leta 1918 so uspeli s pomočjo generala Maistra in njegovih vojakov kakor tudi zaradi pomoči slovenskih železničarjev (večinoma članov mariborske podružnice narodno-strokovne organizacije Zveze jugoslovanskih železničarjev, ZJŽ) stavko zatreti. Narodna vlada je nato imenovala nameščence po lastni presoji, vsi pa so morali priseči jugoslovanski državi.³⁶

Ob izbruhu stavke, tj. konec novembra leta 1918, so v *Mariborskem delavcu* v skladu s svojimi nazori politični značaj stavke popolnoma zanemarili in so kritizirali le način (nasilje), s katerim so želeli delavci doseči svoje (po njihovem mnenju sicer upravičene) zahteve. Sodili so, da so nasilne stavke značilne za ruski boljševizem, ki pa zastopa le ozke interese industrijskega proletariata, medtem ko si sami prizadevajo, da bi organizirali delavstvo ne glede na njegovo politično pripadnost. Njihove zamisli so se bolj skladale z reformno socialističnim programom; delavstvo naj bi s pogajanjem doseglo svoje zahteve in morda celo sodelovalo pri demokratični vladi (!). Strogo razredne, delavske organizacije, kakršna je v Rusiji boljševistična, namreč ne ustrezajo več potrebam in položaju slovenskega

³⁴ Tako so npr. le zapisali, da je »Maribor jezikoven otok (*Sprachinsel*), ki mora po vsej pravici spadati v slovensko oz. jugoslovansko ozemlje«. Upravičenost takšne zahteve pa so samozavestno podkrepili s trditvijo, da je Maribor »itak že naš, in bo naš ostal, in če bo treba dokazati, da je res slovenski, potem bomo še parkrat dokazali«. A konkretna dejanja po navadi niso sledila. (*Mariborske novice*. Ali bo Maribor jugoslovanski? *MBD*, 25. 11. 1918, str. 1.)

³⁵ Ti cilji so bili bistveni. Narodni svet za Štajersko je namreč v sodelovanju z osrednjimi oblastmi v Ljubljani bil pripravljen ugoditi vsem upravičenim socialno-ekonomskim zahtevam stavkajočih delavcev. Politične zahteve so prišle predvsem do izraza v zahtevah po ohranitvi nemškega uradnega jezika v službi in ohranitvi delovnih mest vseh nemških uradnikov; predvsem pa je bila poudarjena zahteva, da naj vse železniške proge na Slovenskem ostanejo podrejene generalnemu ravnanju Južne železnice na Dunaju. (Miroslav Stiplovšek: Stavkovno gibanje konec leta 1918 na mariborskem območju in vloga strokovno-sindikalnih organizacij v boju za severno mejo. *Časopis za zgodovino in narodopisje* (Dalje: *ČZN*), 65=30, 1994, 2, str. 320–322; Dalje: Stiplovšek: Stavkovno gibanje na mariborskem območju).

³⁶ Prav tam, str. 322–324.

delavstva. Tega je po posameznih panogah zaradi slabo razvite industrije še premalo; prevladuje pa poljedelstvo in kmečki stan. Industrijski delavci, kmetje in tudi železničarji bi se zato morali organizirati v enotni strokovni organizaciji, iz katere bi se sčasoma morda razvilo tudi enotno politično zastopstvo.³⁷ Medtem ko so liberalci iz Maribora (preko *Mariborskega delavca*) razvijali svoje idealistične, utopične in populistične zamisli, jih je prehitela mariborska podružnica ZJŽ, ki je 29. novembra leta 1918 (na dan izbruha stavke) sklicala shod v Narodnem domu. Na njem so zborovalci (večinoma delavci) soglasno podprli izstop iz nemške socialdemokratske stranke in pristop k JSDS.³⁸ S tem so se prizadevanja krajevne organizacije JDS iz Maribora po vodilni vlogi pri strokovno-politični organiziranosti delavstva na Štajerskem izkazala kot neuspešna. Vendar pa takšen (začetni) neuspeh JDS še ni povzročil odkritega političnega konflikta z JSDS; njeno potezo, ustanovitev organizacije v Mariboru so označili celo kot koristno, saj so zapisali, da narodnopolitični položaj zahteva, »brez odloga, da našega proletarca /.../ organiziramo v narodnih organizacijah, in da mora biti v to svrhu dobrodošla pomoč, naj pride od katere koli strani, le da pomaga graditi, ne razdirati«. Dodali pa so še, da vztrajajo na stališču, da bi bilo potrebno vse stanovske organizacije, predvsem delavske, organizirati na nestranskih osnovi, to bi moralo postati prevladujoče in samoumevno načelo v novi državi.³⁹

V Državi SHS se je tudi ponudila priložnost, da so slovenske politične stranke lahko neovirano predstavile svoja stališča glede vprašanj, ki so se nanašala na razvoj Slovencev v bodoči jugoslovanski državi. Vendar pa pri slovenskih liberalcih ni prišlo do nobene opaznejše spremembe, ki bi izraziteje odstopala od njihove temeljne centralistično-unitaristične usmeritve. Vendar pa takšnih ali podobnih stališč, ki bi odkrito favorizirala centralistično in monarhistično državnoopravno ureditev krajevna organizacija JDS iz Maribora (še) ni uradno razglašala. Še vedno spravljava, je želela

³⁷ Boj proti boljševizmu, *MBD*, 30. 11. 1918, str. 1.

³⁸ Štrajki! *MBD*, 30. 11. 1918, str. 1. – Na območju severno od Celja zaradi teritorialne razdelitve, ki so jo izvedli na 17. deželni konferenci štajerske socialdemokracije decembra 1909. leta in ki je ostala v veljavi do konca monarhije (oz. dejansko še dlje) ni bilo večjih slovensko organiziranih socialdemokratskih organizacij. Na 17. deželni konferenci so namreč pod štajersko deželno organizacijo avstrijske socialdemokracije v Gradcu vključili tudi okrajno organizacijo iz Celja. Tako se je priključila mariborski okrajni organizaciji, ki je bila pod Gradcem že prej. A izvršilni odbor JSDS je s sklicem sestanka v Celju (na tem so hkrati ustanovili še štajersko deželno organizacijo JSDS) uspel glede načina politične organiziranosti uveljaviti narodnostno načelo. To je praktično pomenilo, da je bilo celjsko okrožje vedno bolj pod vplivom (slovenske) JSDS, mariborsko okrožje (ki pa je bilo brez okrožne organizacije JSDS, le z nemško) pa je bilo vedno bolj pod nemškim vplivom. (Franc Rozman: *Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana 1979, str. 171–177.)

³⁹ Našemu razumništvu, *MBD*, 2. 12. 1918, str. 1.

ustvarjati vtis, da se bodo stališča JDS glede državnopravne ureditve in temeljnih političnih vprašanj bodoče jugoslovanske države konkretnje dodelala šele po državni združitvi, v konstituenti. Tam bi tudi dokončno izglasovali republiko ali monarhijo, čeprav so zatrjili, da je »boljša demokratska srbska kraljevina, kakor da bi se morala jugoslovanska država deliti v več držav, majhnih, razcepljenih, ki bi bile gospodarsko in politično slabotne ... Prvo je velika, gospodarsko in politično močna Jugoslavija, potem pa pride drugo samo ob sebi«. ⁴⁰ Tu so že vidni previdni zametki kasnejše liberalne politične ideologije, ki so jo zagovarjali ves čas obstoja jugoslovanske države. Vendar pa je na Štajerskem zaradi nestabilnega političnega položaja (državna meja še ni bila določena) še prevladala enotnost vsega slovenskega političnega vodstva. ⁴¹

Po nastanku Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevine SHS) in konstituiranju njenih vrhovnih državnih organov je prenehala obstajati Država SHS, prav tako pa tudi njen vrhovni organ, Narodno Vijeće. S procesom državnopravne, upravne in politične centralizacije so se pričela ukinjati tudi vsa obeležja državnosti, ki so jih Slovenci dosegli v Državi SHS. S tega vidika je december leta 1918 pomenil predvsem združitev Države SHS s Kraljevino Srbijo v centralistično monarhijo, to pa je izpadlo predvsem kot pripravljenost Kraljevine Srbije na združitev z Državo SHS, celo kot izpolnitev dolžnosti njenega vladarja, kralja. ⁴² Eden izmed najdoslednejših zagovornikov centralistične državnopravne ureditve in načela nacionalnega unitarizma v jugoslovanski državi je bil srbski politik iz Hrvaške, podpredsednik Narodnega vijeća, Svetozar Pribičević. V njem so slovenski liberalci, ki so delili njegove politične poglede, našli svojega največjega (in najmočnejšega) zaveznika na jugoslovanskem političnem prizorišču. Zagovorniki centralistične in monarhistično urejene skupne države so tako v dnevih konstituiranja Kraljevine SHS predvsem preko zakulisnega delovanja Svetozarja Pribičevića vodili politiko, ki se je popolnoma ujemala s politiko srbske vlade in ki si je prizadevala za čim bolj tesno zvezo s Srbijo. ⁴³

Na Štajerskem takšnim problemom (še) niso posvečali pretirane pozornosti; po stavki železničarjev (novembra in decembra leta 1918) so se razmere v Mariboru in okolici pričele počasi normalizirati, čeprav je Po-

⁴⁰ Ali republika ali monarhija? *MBD*, 27. 11. 1918, str. 1.

⁴¹ Tudi v *Straži*, časniku VLS iz Maribora, so konec novembra leta 1918 zapisali, da se sicer ne strinjajo s kraljevino pod srbskim regentstvom, vendar: »Ne gre sedaj zaenkrat za vprašanje: Republika ali monarhija, temveč za vprašanje: Biti ali ne biti!« (Zedinjena Jugoslavija podčasnim srbskim regentstvom, *Straža*, 29. 11. 1918, str. 1.)

⁴² Ferdo Čulinović: *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX i XX vijeka. Druga knjiga. Srbija–Crna Gora–Makedonija 1918–1945*. Zagreb 1959, str. 207.

⁴³ Hrvoje Matković: *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature*. Zagreb 1972, str. 29 (dalje: Matković: *Svetozar Pribičević i SDS*).

dravje še vedno veljalo kot sporno ozemlje. Tako je tudi proslava državnega zedinjenja 15. decembra leta 1918 v Mariboru izzvenela predvsem v duhu Maistrovega zaključka, ki je prebivalstvo pozval k miru in redu.⁴⁴

Medtem ko je v Mariboru zaradi velike koncentracije delavstva in industrije člane JDS zaposloval predvsem odnos do tega (ponemčenega) delavstva, pa je vso slovensko politiko na Štajerskem (ne le liberalno) zaznamoval odnos do nemške manjšine. JDS kot nacionalno usmerjeno stranko pa je na Štajerskem v času Kraljevine SHS opredeljeval skorajda izključno njen konflikt in nespravljiv odnos do nemške manjšine. Ta je bila na podlagi štetij, ki so bila izvedena glede na občevelni jezik, najmočnejša prav na (nekdanjem) Spodnjem Štajerskem, in sicer v treh največjih mestih, Mariboru, Celju in Ptuju, močno pa je bila prisotna še v Slovenj Gradcu, Radljah, Slovenski Bistrici, Konjicah, Laškem, Brežicah, Ljutomeru, Lenartu, Radgoni in Ormožu). Kljub temu da so se pričeli po razpadu monarhije Nemci iz slovenskih dežel množično izseljevati, je takratna Narodna vlada SHS začela z načrtnimi pritiski na nemško prebivalstvo v skladu s svojo politiko *reasimilacije* (odpuščala je državne nameščence, ukinjala nemške privatne šole, nemška društva, rabo nemščine v javnem življenju ...).⁴⁵ Nemci na Slovenskem do konca leta 1921 tudi niso uživali nobenih političnih pravic, ne toliko zaradi tega, ker zaradi opsijske pravice niso imeli volilne pravice za volitve v konstituantno, kot zaradi tega, ker jim oblasti tega niso dovolile.⁴⁶ Kljub političnim ukrepom, posegom v premoženjske zadeve in drugim pritiskom pa so imeli Nemci na Slovenskem glede na druge Nemce v državi gospodarsko najmočnejši položaj, zlasti na (nekdanjem) Spodnjem Štajerskem, kjer njihov močan vpliv iz avstrijske dobe kljub represivnim ukrepom slovenskih oblasti v prvih letih po prevratu pravzaprav ni nikoli bistveno oslabil.⁴⁷

Tako je npr. Ivan Prekoršek, član krajevene organizacije JDS iz Celja, zapisal, da že »... čutimo, da smo doma gospodje, ne več hlapci. Drugačno lice pa nam kaže poprej nemška obrt in trgovina; pobelili so nemške napi-

⁴⁴ Naš praznik, *MBD*, 16. 12. 1918, str. 1. – Takrat je bila mariborska mestna občina še vedno v nemških rokah in je predstavljala središče nemškega odpora proti jugoslovanski oblasti na Štajerskem. Slovenske oblasti so jo prevzele v svoje roke kot zadnjo šele 2. januarja leta 1919. Povod za prevzem je bil sklep občinskega sveta, ki je mesto Maribor razglasil za del nemške Avstrije. (Mariborski občinski svet razpuščen, *SN*, 3. 1. 1919, str. 1.)

⁴⁵ Janez Cvirn: Nemci na Slovenskem (1848–1918). *Nemci na Slovenskem 1941–1955: izsledki projekta*. Vodja projekta in urednik Dušan Nečak. Ljubljana 2002, str. 109, 111–112 (dalje: Cvirn: Nemci na Slovenskem).

⁴⁶ Prav tam, str. 127. – Zakon o volitvah v ustavodajno skupščino (sprejet je bil 2. septembra leta 1920) je odrekel volilno pravico vsem tistim prebivalcem Kraljevine SHS, ki so imeli po mirovnih pogodbah z Nemčijo, Avstrijo in Madžarsko pravico optirati za svojo nacionalno državo; to so bili vsi tisti, ki jih ni štel za državljane. (Cvirn: Nemci na Slovenskem, str. 127, op. 121.)

⁴⁷ Prav tam, str. 125–126.

se, odstranili nemške napisne table – ponekod je to izvršila ulica – in sedaj čakajo, kaj pride. Srečaš tipične predstavnike starega nemškega nasilja, ki gledajo na izpeljano svoje delo, pa vidi se, da se jim ne mudi vstran od nas.«⁴⁸ Opozarjal je, da je potrebno proti nemškim uradnikom, trgovcem, politikom, advokatom ter proti ponemčenim Slovencem pričeti izvajati določene ukrepe. »So med nami ljudje, ki so se vsled svoje vzgoje, šibkosti značaja ali gospodarske odvisnosti vložili tujcu; jaz menim da jim moramo odpreti vrata, da vstopijo v našo hišo, hoditi pa morajo v vsem po potih, ki jih hodimo mi.«⁴⁹ Zaradi tega je predlagal, da bi večinoma že razpuščeni narodni sveti (kot sporazumno ustanovljeni organi vseh političnih strank) obstajali še naprej in bi predstavljali neke vrste narodno razsodišče. Na gospodarskem področju pa se je zavzel za bojkot proti tistim Nemcem, ki se ne nameravajo prilagoditi novim družbenopolitičnim razmeram.⁵⁰

Razmišljanja Ivana Prekorška iz začetka leta 1919 so bila značilna za politiko JDS do nemške manjšine na Štajerskem. Predstavljala so zmes (ki je deloma mejila že na aroganco) samozavesti, pokroviteljskega odnosa, opozarjanja na domnevno nevarnost in zavzemanja za radikalne ukrepe, ki pa so ostali večinoma le na papirju.

V Mariboru je 27. januarja leta 1919 prišlo do t. i. *mariborskih dogodkov*,⁵¹ to je bil odločilen razlog, da je organizacija JDS iz Maribora opustila svoj spravljiv odnos do mariborskega delavstva. Glavno krivdo za tragične dogodke so pripisali socialistom, ki so jih za svoje namene izrabili nemški nacionalisti. Ugotovili so, da so ravnali napačno, ko so s prijazno naravnostjo skušali Nemce pridobiti na svojo stran. Prav tako so sodili, da so se delavci pustili zlorabiti, saj nacionalna vprašanja za internacionalno usmerjene delavce ne bi smela imeti nobenega pomena, njihov boj bi se moral usmeriti proti (izkoriščevalski) kapitalistični ureditvi.⁵² Takšni kritiki je posledično sledila še programska preusmeritev pri *Mariborskem delavcu*, ki je iz *Neodvisnega delavskega lista za mesto in okolico* konec februarja leta 1919 postal le še *Neodvisen političen list*. Njegov odgovorni urednik je postal predsednik krajevne organizacije JDS v Mariboru, Fran Voglar.⁵³ Odslej so kakršno koli organizacijsko in politično povezavo z

⁴⁸ Ivan Prekoršek: Iz najnovejših dni, *Nova doba* (dalje: ND), 25. 1. 1919, str. 1.

⁴⁹ Prav tam.

⁵⁰ Prav tam.

⁵¹ Tega dne so štajerski Nemci demonstrirali za pripadnost Maribora Nemški Avstriji. Povod za demonstracije je bil obisk ameriške komisije (njena naloga je bila, da določi demarkacijsko črto na Koroškem). Nemci so načrtovani obisk izrabili za demonstracije, s katerimi so slovenske oblasti popolnoma presenetili. Več ljudi je bilo ranjenih, prišlo pa je tudi do smrtnih žrtev. (Lojze Ude: *Boj za severno slovensko mejo 1918–1919*. Maribor 1977, str. 104, 106–107.)

⁵² Naše stališče, *MBD*, 31. 1. 1919, str. 1.

⁵³ Našim bralcem, *MBD*, 24. 2. 1919, str. 1.

JSDS zanikali in socialdemokrate obtoževali, da so hoteli ustaviti izhajanje *Mariborskega delavca* oz. ga prevzeti v svojo last. Poudarili so, da se program časnika popolnoma prekriva s programom JDS.⁵⁴ Njihova stališča do socialdemokratske politike na Štajerskem oz. do krajevne organizacije JSDS iz Maribora je odslej povzemala trditev, da »Maribor ni mesto za internacionalni šovinizem, tu morajo biti tudi socialnodemokratske organizacije – jugoslovanske!«⁵⁵

V JSDS se uradno z narodnostno problematiko zaradi doktrine o mednarodni razredni solidarnosti proletariata niso ukvarjali; vendar pa se niso nameravali odreči potencialnim volivcem oz. članom stranke. Trdili so, da je s tem, ko je Maribor pripadel Kraljevini SHS narodnostna problematika že sama po sebi rešena; ker tudi ni več germanizacijskih dejavnikov bivših avstrijskih vlad, lahko Slovenci brez skrbi postanejo socialisti in navezujejo stike s proletariatom drugih držav, kot so to počeli že dotlej.⁵⁶

Polemičen in ključovalen odnos do socialdemokracije pa je odslej prav tako zaznamoval delovanje in politično usmeritev liberalcev s Štajerskega, še več, postal je osnovna sestavina njihove politične doktrine v času Kraljevine SHS.

V času, ko so opustili svoj spravljen odnos do socialdemokracije in pričeli pri JDS na Štajerskem tudi odkrito zagovarjati nazore, ki so bili značilni za liberalni del slovenske politike, so iz krajevne organizacije v Mariboru pričeli širiti svojo organizacijsko mrežo po Podravju. Že pred tem (novembra leta 1918) so v Mariboru ustanovili *Okrajni odbor za dravsko in mursko okrožje*, od druge polovice 1918. leta pa so vsaj formalno obstajale krajevne organizacije JDS na Ptujju, Ormožu in Ljutomeru,⁵⁷ a prvi shod JDS v Lenartu je bil npr. napovedan šele v sredini aprila 1919. leta.⁵⁸ V aprilu in maju leta 1919 je po poročanju strankarskega tiska sledilo še večje število shodov na Ptujju, Ormožu, Lenartu, v nekaterih krajih (npr. Slovenj Gradcu, Preboldu) pa naj bi prav tako nastale nove krajevne organizacije JDS.⁵⁹ V Domovini so poročali, da je bilo od začetka junija

⁵⁴ Političen pregled. V odgovor *Napreju*, *MBD*, 6. 3. 1919, str. 2. – Zapisali so, da je *Mariborski delavec* obmejni list in da »vsakdo ve, da v naših obmejnih krajih slovenskim delavskim slojem nasprotnih krogov ni«. (Prav tam.)

⁵⁵ Postanejo narodni, ali ostanejo mednarodni? *MBD*, 28. 2. 1919, str. 1.

⁵⁶ Novice iz Maribora, *Naprej*, 27. 5. 1919, str. 2. – Provokativno so se obregnili še ob JDS, ko so zapisali, da mednarodno sodelovanje delavstva ne predstavlja nič nenavadnega, saj »bodo naši kapitalisti – pravijo sicer, da jih ni – tudi še radi iskali stikov s kapitalisti sosednjih držav, ker *kšeft* bo vedno *kšeft*«. (Prav tam.)

⁵⁷ Prof. Voglar: Razvoj JDS, *MBD*, 20. 4. 1919, str. 1.

⁵⁸ Tedenske vesti. Sv. Lenart v Slovenskih Goricah, *Domovina*, 11. 4. 1919, str. 5.

⁵⁹ Ptuj, Ljudski shod JDS; Sv. Lenart v Slovenskih Goricah; Ormož; *Domovina* 18. 4. 1919, str. 1; Tedenske vesti, *Domovina*, 9. 5. 1919, str. 6; Shodi na Štajerskem, *Domovina*, 16. 5. 1919, str. 1.

leta 1919 v mariborskem okrožju ustanovljenih 36 krajevnih organizacij JDS, ki jih je večinoma ustanovil Fran Voglar z javnimi shodi. »Škoda, da nimamo v naših vrstah več tako neumorno delovnih mož,« so pohvalno zapisali o njem.⁶⁰

Vendar pa nam vzpostavljanje krajevnih organizacij JDS po Štajerskem v prvi polovici 1919. leta pokaže še dvoje značilnosti, ki so prav tako zaznavale delovanje liberalcev na Štajerskem. Namreč, da so organizacije v manjših krajih v veliki meri obstajale zgolj formalno oz. da je bilo njihovo članstvo najverjetneje izredno skromno, to je pomenilo, da kakšne velike koristi od njih ni bilo ter to, da so bili celotno vodstvo, organizacijska dejavnost in usmeritev stranke v glavnem prepuščeni posameznikom oz. ozkim skupinam; večina članstva pa je bila pasivna. Najprej je skoraj celotno organizacijo na Štajerskem vodil Fran Voglar, kasneje mu je sledil Vekoslav Kukovec.

Liberalci iz JDS (ne le tisti iz Štajerske) pa so želeli izkoristiti zagon, ki so ga dobili z ustanovitvijo vsedržavne Demokratske stranke (DS). Z njeno ustanovitvijo so namreč postali člani najmočnejše politične skupine v Kraljevini SHS.⁶¹ Te politične zaslonbe so se slovenski liberalci dobro zavedali, saj jim je v nasprotju z dejansko politično podporo zagotavljala dosti večji vpliv in dostop do vzvodov oblasti; tako so želeli pridobiti odločilen vpliv v Sloveniji in premoč proti najmočnejši slovenski politični stranki, VLS. Slovenski liberalni poslanci so v ZNP v Beograd prišli predvsem zato, da bi zastopali politiko Demokratskega kluba, kot je poudaril Fran Voglar. To pa je pomenilo zastopati strogo unitaristično stališče in takšno državno

⁶⁰ Tedenske vesti. Nove krajevne organizacije JDS na Štajerskem, *Domovina*, 6. 6. 1919, str. 1.

⁶¹ Ustanovna konferenca vsedržavne Jugoslovanske demokratske stranke je bila 15. in 16. februarja leta 1919 v Sarajevu. Poleg slovenske JDS so jo sestavljale še politične skupine in stranke iz Hrvatske, Dalmacije, Bosne in Hercegovine in Vojvodine. Ideološko je združevala centralistično in unitaristično usmerjene stranke, ki so podpirale obstoječo centralistično in monarhistično ureditev in interese dvornih krogov. (Perovšek: *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 124–131; Matković: *Pribičević i SDS*, 36–42.) Demokratskemu poslanskemu klubu, v katerem so bile zbrane stranke in skupine, ki so se udeležile ustanovne konference vsedržavne demokratske stranke, so se aprila leta 1919 pridružili tudi poslanski klubi opozicijskih strank iz nekdanje skupščine Kraljevine Srbije. Vse te politične skupine so se združile v t. i. *Demokratsko zajednico*, ki se je maja leta 1919 dokončno ustanovila kot vsedržavna Demokratska stranka (DS). Njen predsednik je postal srbski politik Ljuba Davidović. (Perovšek: *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 129–130.) – DS je v Začasnem narodnem predstavništvu (ZNP) imela 115 poslancev, druga najmočnejša stranka, srbska Radikalna stranka pa le 55. ZNP je bilo sicer ustanovljeno na podlagi predhodnega dogovora med Državo SHS in Kraljevino Srbijo, delovati pa bi moralo do sklica Ustavodajne skupščine. (Neda Engelsfeld: *Prvi parlament Kraljestva Srba, Hrvata i Slovenaca – Privremeno narodno predstavništvo*. Zagreb 1989, str. 5, 114–115.)

ureditev, ki bo izključevala kakršne koli plemenske, verske, zgodovinske in pokrajinske razlike, je še zapisal.⁶²

V skladu z namenom, da bi čim bolj omejili vpliv in moč VLS, pa je Vekoslav Kukovec zapisal, da bo »beseda o bodočem političnem boju v okviru naše domovine zvenela neprijetno, toda izreči se je morala. Vsak izpeljan dan pri obstoječi neurejenosti države, povečava nevarnost za obstanek države.«⁶³ Spraševal se je tudi, če bodo napredni Slovenci dopustili, da se bo težko pridobljena svoboda v novi državi izpostavljala notranjemu neredu kot novi nevarnosti. Razmišljanja o močni Sloveniji ali Hrvaški pa so se mu zdela neumestna, saj je bilo po njegovem mnenju misliti »na trdno državo naroda Srbov, Hrvatov in Slovencev. Ako hočemo doseči tako državo z brezštevlnimi strankami in deželnimi zbori, ne bomo je nikdar dosegli, ampak jo po lastni krivdi napravili.«⁶⁴ Kukovčeva razmišljanja pa so potrdili tudi v krajevni organizaciji JDS iz Celja, kjer so že na prvem sestanku v novi državi izrekli soglasno podporo vsem sklepom sarajevske ustanovne konference vsedržavne Jugoslovanske demokratske stranke.⁶⁵

Kljub (začasni) politični premoči na državni ravni in podpori vlade pri izvajanju njene politike v Sloveniji pa je JDS potrebovala predvsem podporo volivcev. To je pomenilo predvsem pritegniti podeželske volivce, tiste, ki so se preživljali s kmetijstvom in ki so tvorili največji del slovenskega prebivalstva. Vendar je bilo podeželje trdno v rokah VLS, JDS pa je kot stranka redkih premožnih slojev, meščanov in intelektualnih poklicev predstavljala ravno nasprotje interesom podeželja in njegovega prebivalstva. JDS je sicer imela svoj agrarni program, ki pa je obstajal le na papirju; a tega so imele konec koncev vse takratne slovenske politične stranke, ker so pač morale upoštevati najštevilčnejši del slovenskega prebivalstva.

Glede prodora JDS na podeželje je Vekoslav Kukovec v celjski *Novi dobi* napovedal, da bo razvoj prihodnjih mesecev pokazal, da se želi JDS udeleževati kot agrarna stranka.⁶⁶ Njegovim napovedim je kmalu sledil poskus ustanovitve posebne liberalne *Neodvisne kmečke stranke*, vendar pa je bil izvoljen le njen ustanovitveni odbor.⁶⁷

⁶² Prof. Voglar: Naša politična situacija, *MBD*, 13. 4. 1919, str. 1.

⁶³ Dr. V. K (dr. Vekoslav Kukovec), Sarajevski sestanek, *ND*, 22. 2. 1919, str. 1.

⁶⁴ Prav tam.

⁶⁵ Za enotno, vsedržavno demokratsko stranko v državi SHS. – Za centralizem proti pokrajinskim zborom, za ojačanje državne misli, *ND*, 22. 2. 1919, str. 1.

⁶⁶ Dr. Vekoslav Kukovec: K vprašanju razkola strank, *ND*, 19. 4. 1919, str. 1. – Na istem mestu je tudi zapisal, da bi bilo koristno, če bi ljudska stranka (VLS) in liberalna stranka (JDS) našli neko skupno pot sodelovanja zaradi narodnih oz. državnih koristi. (Prav tam.)

⁶⁷ Momčilo Zečević: *SLS in jugoslovansko zedinjenje*, str. 253. – V *Slovincu* so ob tem (spodletelem) poskusu ustanovitve Neodvisne kmečke stranke zapisali, da so ustanovitvi botrovali »zopet liberalni doktorji, trgovci in mnogo magnatov iz dežele, ki z ustanovit-

Liberalcem je prodor na deželo uspel z ustanovitvijo Samostojne kmečijske stranke (SKS), ki je nastala z njihovo finančno in moralno pomočjo,⁶⁸ vendar pa je politika nove stranke kmalu zavila v nepričakovano smer in je postala samostojna.⁶⁹ Pri JDS nad ustanovitvijo nove stranke razumljivo niso bili (več) najbolj navdušeni, ker je ta nakazovala, da ne želi postati le njihova *liberalna podružnica za podeželje*. Odnos JDS do nove stranke je predstavljal (za liberalce že značilen) splet omalovaževanja in pokroviteljske drže. Tako SKS niso pozabili opozoriti, da je JDS najmočnejša stranka v državi, kot taka tudi tista, ki ima politično moč, in je zato tudi edina poklicana, da bo (kakor hitro se bodo stabilizirale razmere) rešila usodo jugoslovanskega kmeta in kmetijstva.⁷⁰ Hkrati so izražali začudenje, da so posamezniki, ki so bili do pred kratkim še člani JDS tako rekoč čez noč ustanovili novo, samostojno stranko. To se jim je zdelo nerazumljivo tudi zaradi tega, ker je JDS kmetiskim zastopnikom ponujala odločilna mesta v stranki, kakor so zatrjevali.⁷¹

Nastanek SKS, ki je s hitrim širjenjem svojih organizacij po podeželju JDS prevzemala še tiste sicer redke *kmečke pristaše*, ki niso bili v VLS, je preprečil prizadevanja JDS po širitvi na podeželje. Tako je Vekoslav Kukovec že julija leta 1919 pred sestankom zaupnikov mariborske in celjske organizacije JDS opozoril, da naj bi stranka svoj program prilagodila krajevnim razmeram oz. potrebam. Zato je zapisal, da želi na sestankih JDS v Celju in Mariboru slišati zahteve in nazore štajerskih Slovencev, saj se je od državne združitve naprej mnogo stvari spremenilo, marsikaj pa bi se še moralo primerno urediti.⁷²

Na zborovanju zaupnikov JDS iz celjskega okrožja se je 27. julija leta 1919 po poročanju *Nove dobe* v Celju zbralo več kot 200 zaupnikov, med njimi tudi vsi vidni prvaki iz Štajerske, tj. Vekoslav Kukovec, Vekoslav Spindler, Ernest Kalan. Zborovalci so ugotovili, da je z nastankom SKS v slovenskem političnem prostoru nastopil nov političen dejavnik, ki bi mu bilo potrebno sporazumno z drugima političnima strankama odstopiti primerno število mandatov v ZNP.⁷³ Vekoslav Kukovec je povedal, da so kmečkemu sloju v JDS »vrata na stežaj odprta«, a je v isti sapi dodal, da ne

vijo te stranke upajo, da se vendarle posreči enkrat po ovinkih spraviti našega kmeta v liberalizem /.../ Ideja ni nova.« (Nova stranka, *Slovenec*, 4. 4. 1919, str. 1.)

⁶⁸ Metod Mikuž: *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*. Ljubljana 1965, str. 132.

⁶⁹ Momčilo Zečevič: *Na zgodovinski prelomnici. Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918–1929. I. knjiga*. Maribor 1986, str. 93. (Dalje: Zečevič: *Na zgodovinski prelomnici*.)

⁷⁰ Ustanovitev Kmetijske jugoslovanske stranke, *Domovina*, 6. 6. 1919, str. 1.

⁷¹ Prav tam.

⁷² Dr. Vekoslav Kukovec: K sestanku naših zaupnikov, *ND*, 26. 7. 1919, str. 1.

⁷³ Zbor zaupnikov JDS celjskega okrožja, *ND*, 28. 7. 1919, str. 1; Zbor zaupnikov celjskega okrožja JDS v Celju, *SN*, 29. 7. 1919, str. 1.

bodo trpeli boja novoustanovljene SKS zoper JDS. »V kolikor izven kmetstva stoječi posamezniki z demagogičnimi sredstvi in iz ljubosumnosti zoper naše politične delavce vsiljujejo umetna nasprotja med kmetovalci in našo organizacijo, bomo temu poskusu /.../ nasprotovali.«⁷⁴ Ponovno pa je poudaril, da imajo kmetje pravico do svojega političnega zastopstva oz. predstavnikov, vendar se mora to vprašanje rešiti z dogovorom.⁷⁵

Posledica omenjenih sklepov iz zborovanja v Celju je bila, da so na glavnem zborovanju zaupnikov JDS v Ljubljani 6. julija leta 1919, sprejeli sklep o povečanju članov Izvršilnega odbora (IO) JDS. Skladno s tem bi okrajni odbori stranke pošiljali svoje zastopnike v IO, ta pa bi iz svoje srede izvolil načelstvo. S tem bi se število članov IO precej povečalo (s 66 na 100). Glavni razlog za takšno spremembo organizacijskega reda stranke pa je bil v tem, da bi bil z njo v IO zastopan vsak okraj in bi s tem prišla volja članstva, zlasti kmečkega, do večje veljave.⁷⁶ Eden izmed pomembnejših sprejetih sklepov zborovanja v Ljubljani pa je bil tudi tisti o ustanovitvi Kmetškega sveta, organa za stanovska in strokovna vprašanja. Sklep, ki je bil neposredna posledica uspešnega organizacijskega zagona SKS po podeželju, je predvideval, da bi v omenjeni Kmetški svet vsaka okrajna organizacija pošiljala po enega posestnika, IO pa bi glede na potrebe prispeval ustrezno število kmetijskih strokovnjakov. Kmetški svet bi stranki do neke mere načrtoval tudi politično usmeritev, njegov izvršilni organ pa bi postala Kmetška pisarna. S temi organi bi »podeželski člani JDS« prišli do primerne zastopstva in s tem vpliva v JDS.⁷⁷

Avgusta leta 1919 je bil načrtovan še zbor zaupnikov JDS v Mariboru. Še pred tem avgustovskim zborom pa je okrožna organizacija JDS vse krajevne organizacije pozvala, naj v mesecu juliju skličejo izredne občne zборе, na katerih bodo izvolili svoje zaupnike za zborovanje v Mariboru. Vse krajevne organizacije iz mariborskega okrožja bi morale hkrati izvoliti

⁷⁴ Politični položaj (Poročilo poslanca dr. V. Kukovca na zboru zaupnikov JDS celjskega okrožja dne 27. 7. 1919 v Celju), ND, 31. 7. 1919, str. 1–2.

⁷⁵ Prav tam.

⁷⁶ Novi organizacijski red JDS, *Domovina*, 11. 7. 1919, str. 5.

⁷⁷ Prav tam; glej tudi Kmečki stan, organizacijski red in program JDS, SN, 10. 7. 1919, str. 1. – V *Kmetijskem listu* (glasilu SKS) so izrazili dvom v resnost namere JDS, da bo namreč le-ta spremenila svojo politiko in dala večjo veljavo in vpliv kmetom in s tem agrarnemu programu. Zapisali so, da bodo Kmečki svet in drugi strokovni organi le podrejene organizacije JDS, tako kot je Kmečka zveza po njihovem mnenju zgolj privesek VLS. Spraševali so se tudi, kateri kmetijski strokovnjaki bi delovali v takšnih kmečkih organizacijah JDS, ki upoštevajo kmeta le kot volivca. Prav tako so sodili, da pravi kmetijski strokovnjaki ne bi želel delovati v stranki, ki je kmetiskim interesom popolnoma nasprotna. Opozarjali so, naj kmetje ne nasedajo omenjenim manevrom JDS, ki so jih poimenovali kot »slepilo za slovenske kmete«. (Kmet, zopet se ti gospoda dobrika! *Kmetijski list*; dalje: KL, 17. 7. 1919, str. 2.)

še svoje zastopnike za Kmečke svete.⁷⁸ Razen organizacijskih napolil, ki so jih dobili delegati JDS iz mariborskega okrožja, so jih opozorili tudi na poseben pomen JDS v Mariboru in Podravju. Opozorili so, da je glavna naloga stranke braniti severno mejo, saj sta se drugi dve stranki postavili na nasprotno stališče. VLS je namreč takrat kritizirala delo generala Maistra, medtem ko so socialdemokrati po mnenju liberalcev delovali enako, ko so razglasili (ponovno) železničarsko stavko.⁷⁹ Ravnanje socialdemokratov v času stavke so obsodili v *Mariborskem delavcu*. Predvsem so poudarjali, da so Italijani pripravljali prevzem vseh prog, na katerih se je stavkalo. S stavko naj bi se tako pokazala solidarnost socialdemokratov z boljševiki, Leninom in Belo Kunom in njihova povezanost s tistimi Nemci, ki so še ostali v Jugoslaviji.⁸⁰ Približno v tem času (konec julija leta 1919) je prišlo tudi do upora mariborskega pešpolka, ki je imel tako socialne kot tudi politične motive. Slednji naj bi bili še posebej zaskrbljujoči, saj so pri *Mariborskem delavcu* ugotavljali, da je velik del vojaštva prešel v revolucionarni tabor. Vzrok za takšno stanje pa da je bilo v prvi vrsti nezadovoljstvo s srbsko upravo (države) in ogorčenje nad prisilno mobilizacijo. Upora in z njim povezanih shodov pa so se udeležili poleg Nemcev domnevno tudi številni socialdemokrati; njihovi govorniki pa naj bi »med splošnim odobravanjem govorili za republikansko državno obliko Jugoslavije«. ⁸¹ Zato so pri *Mariborskem delavcu* sodili, da je krivda za nastale nemire izključno na strani JSDS oz. njihovega tiska, ki sta že *zastropila* precej prebivalstva, zlasti tistega neinteligentnega, kakor so zapisali.⁸²

Na zborovanju delegatov JDS iz mariborskega okrožja 3. avgusta leta 1919 v Mariboru (za razliko od zborovanja v Celju) sploh niso sprejeli nobenega pomembnejšega sklepa. O taktiki do novonastale SKS oz. o nadaljnji politiki JDS v njenem prizadevanju za prodor med podeželske volivce, o t. i. *kmečkih svetih*, ki bi se morali ustanoviti, o vsem tem ni bil sprejet noben sklep. V sprejetih resolucijah so (le) potrdili svoje odločno zavze-manje za že znano centralistično in unitaristično usmeritev stranke. V luči

⁷⁸ Vsem krajevnim organizacijam JDS v mariborskem okrožju, *MBD*, 25. 7. 1919, str. 3.

⁷⁹ Dnevne novice. Našim zaupnikom, *MBD*, 31. 7. 1919, str. 1. – V glasilu VLS iz Maribora, *Straži*, so namreč Gregorju Žerjavu in generalu Maistru očitali, da sta bila pri pogajanjih z Nemci (glede demarkacijske črte) preveč popustljiva in da sta ravnala samovoljno brez posvetovanja z Deželno vlado. (Dr. Gregor Žerjav, Napad mariborske *Straže*, *SN*, 10. 7. 1919, str. 1.) – Pri JSDS so namreč v času od 20.–21. julija leta 1919 organizirali železničarsko stavko kot protest proti intervenciji antantnih sil v Rusiji in na Ogrskem. Liberalci pa so stavki nasprotovali in zagovarjali stališče, da stoji nasproti pravici do stavke enakovredna pravica do dela, ki bi jo morala oblast braniti, pa četudi z represijo. (Rdeči teror, *SN*, 22. 7. 1919, str. 1.)

⁸⁰ Našim zaupnikom, *MBD*, 23. 7. 1919, str. 1.

⁸¹ O mariborskih in varaždinskih dogodkih, *MBD*, 29. 7. 1919, str. 1.

⁸² Čemu je tega treba? *MBD*, 1. 8. 1919, str. 1.

preteklih dogodkov so zahtevali še odločen nastop državnih organov proti *boljševiškim elementom*, kakor so zapisali. Do najpomembnejše spremembe je prišlo na kadrovske področju. Dotedanjega predsednika okrožne organizacije JDS v Mariboru dr. Frana Rosino je zamenjal Lovro Petovar iz Ivanjkecev.⁸³ V *Slovenskem narodu* so glede na omenjena zborovanja okrožnih organizacij iz Celja in Maribora podali kratek zapis. Ugotavljali so, da je organizacija JDS na Štajerskem nasploh še slabo razvita. Razdelitev na mariborsko in celjsko organizacijsko okrožje se jim je zdela razumljiva in smotrna, vendar so zapisali, da bo potrebno več intenzivnega organizacijskega dela iz teh dveh okrožij. Sicer so sodili, da so v Mariboru tozadevno storili več kakor v Celju, kjer bi bilo potrebnega še precej dela. Nasploh so inteligenci v stranki in zaupnikom po deželi očitali, da so storili premalo. »Vzroke tej nedelavnosti je iskati v precejšnji komoditeti in oni zastareli napačni misli, da mora vse delo in vse politično življenje po naši deželi sloneti le na ramah političnih delavcev iz Ljubljane.«⁸⁴

V mariborski *Straži* so o zboru zaupnikov JDS v Mariboru kratko zapisali le, da je pogoj članstva v JDS, »da si *napreden* /.../ a če to *naprednost* tolmačiš nekoliko po svoje. Posledica take politike za jugoslovanske demokrate bo, da bodo oni, ki se od *višjih* zovejo *višji* sloji trumoma prestopali k Jugoslovanski socialno demokratski stranki. /.../ Proti boljševizmu se je treba boriti z načeli ne pa z policijo.«⁸⁵

V začetku septembra leta 1919 je Vekoslav Kukovec v *Slovenskem narodu* pisal o omenjenem zborovanju zaupnikov JDS Celju. V nasprotju s sprejetimi sklepi (ki so predvidevali, da bi SKS v ZNP na podlagi medstrankarskega dogovora dobila nekaj poslanskih mest) je zanikal, da bi SKS od JDS dobila glede tega kakršno koli ponudbo. Poudaril je, da so bili omenjeni sklepi in tudi njegov govor, ki ga je imel na zborovanju, zgolj posledica spremenjene politične situacije, ko se je pojavila nova politična stranka, SKS. Resolucija oz. sprejeti sklepi z zborovanja v Celju so bili domnevno napačno razumljeni (SKS je namreč kakršne koli ponudbe poslanskih mest v ZNP odločno zavračala), čeprav se je Kukovcu zdel sporazumni dogovor med političnimi strankami, ki bi SKS odstopile poslanska mesta, edini način, da bi katera koli nova slovenska politična stranka prišla do zastopstva v ZNP. Kukovec pa je ob koncu svojega zapisa (značilno) opozoril, da SKS pravzaprav niso poslali »ponudbo« ampak »poziv«. Za-

⁸³ Zborovanje zaupnikov JDS iz mariborskega okrožja, *MBD*, 5. 8. 1919, str. 1. – V poročilu z zborovanja so v Slovincu zapisali, da je Fran Rosina odstopil zaradi Frana Voglarja, ki je »zahrbtno rovaril proti dr. Rosini, dasiravno se ima Voglar edino dr. Rosini zahvaliti za svojo slavo«. (Politične novice. Z občnega zbora mariborskega okrožja JDS, *Slovenec*, 8. 8. 1919, str. 2.)

⁸⁴ Politične vesti. Organizacija JDS na Štajerskem, *SN*, 15. 7. 1919, str. 2.

⁸⁵ Jugoslovanska demokratska stranka na Štajerskem, *Straža*, 8. 8. 1919, str. 1.

vrnitev ali sprejem tega poziva pa bo vplival na nadaljnje delovanje SKS. Najverjetneje je Kukovec slutil, da bo takšen enostranski poziv zavrnjen, zato je že obtožil SKS, da se izmika politični odgovornosti, ko zavrača ponujena poslanska mesta.⁸⁶

Opisana reakcija JDS na uspešno organizacijsko širitev SKS po štajerskem podežlju je ponovno predstavljala tipično reakcijo JDS na uspešno delovanje političnih konkurentov. Nikoli namreč ni znala ponuditi konkretnih rešitev oz. ni zmogla organizacijske pobude. Namesto te so pri JDS sprejemali formalne sklepe, resolucije ali pa prirejali zborovanja, ki pa razen velikih besed niso ponudili ničesar otipljivega (o čemer dovolj zgovorno priča zborovanje okrožne organizacije JDS v Mariboru). Večkrat pa so prihajali tudi v nasprotja z lastnimi stališči, kakor priča tudi zgornji primer. Tako je organizacijski prodor JDS na štajersko podeželje ostal zgolj želja. Opisani zaplet ob ustanovitvi SKS pa je predstavljal zgovoren zgled, ki je bil značilen za odnos med strankama tudi v prihodnje; na eni strani vzvišenost in pokroviteljski odnos JDS, ki se je videla kot vodilna v slovenski politiki, a ji je za to manjkala podpora volilnega telesa, in na drugi strani nepripravljenost SKS, ki je (vsaj v prvih letih jugoslovanske države) kot nova stranka doživljala svoj kratkotrajni vzpon, ki pa je kasneje upadel.

Konec leta 1919 pa je na liberalnem polu slovenske politike nastala še druga nova stranka, Narodno socialistična stranka (NSS). Pri njenem nastanku JDS ni imela nobene vloge in tudi kasneje nanjo ni vplivala. NSS je nastajala že od maja 1919. leta, dokončno pa so jo ustanovili 7. decembra leta 1919.⁸⁷ Ustanovljena je bila po zgledu češkega narodno-socialističnega gibanja, ki se je med Slovenci najprej pojavilo v Trstu, in sicer že pred prvo svetovno vojno.⁸⁸ Narodno socialistično gibanje je temeljilo na nazorih meščanske levice in desnega evolutivno-reformnega socializma. NSS je bila tako bolj zanimiva zaradi svojih idejnih izhodišč, kot pa zaradi svojega organizacijskega pomena in vpliva.⁸⁹

Nova NSS pa JDS s svojim socialističnim programom ni konkurirala le med delavstvom. Pričela jo je tudi neposredno napadati, zlasti je obsojala njene konservativne družbene poglede in gmotni ekskluzivizem njenega vodstva.⁹⁰ Na odziv JDS ni bilo treba dolgo čakati. Vekoslav Kukovec je že

⁸⁶ Dr. Vekoslav Kukovec: Samostojni kmetijski stranki za Slovenijo, SN, 12. 9. 1919, str. 1.

⁸⁷ Perovšek: *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 116.

⁸⁸ Omeniti je treba, da so mariborski Slovenci ravno po zgledu iz Trsta nameravali organizirati slovensko delavstvo v Podravju. Nameravali so ga ločiti od nemške socialdemokracije in ga organizirati v lastni strokovni, slovenski organizaciji (zato ker slovenske JSDS v Podravju ni bilo). Te poskuse je preprečil izbruh prve svetovne vojne. (Franjo Baš: *Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije. Izbrani zgodovinski spisi*. Maribor 1989, str. 94.)

⁸⁹ Zečević: *Na zgodovinski prelomnici*, str. 108.

⁹⁰ Perovšek: *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, str. 118.

konec leta 1919 v zanj značilnem stilu zatrdil, da je NSS z svojo ustanovitvijo »podstavila nogo« JDS kot največji državotvorni stranki, in to ravno v času, ko poteka odločilni boj zoper vse sovražnike državne enotnosti. Oslabila je položaj JDS v Sloveniji, namesto da bi delovala znotraj nje, kamor spada, je še zatrjeval Kukovec. Sodil pa je tudi, da hoče NSS svoj nastanek opravičevati »v nezadovoljnosti stalnih nameščencev s prejemki. Ne priznava /.../ svetovne vojske kot vzroka vse bede.«⁹¹

JDS na Štajerskem pa je v prvi polovici leta 1920 največ pozornosti posvetila problematiki (bodočih) občinskih volitev. V stranki so si prizadevali, da bi jih razpisali čimprej.⁹² Zato so pri JDS že začeli predstavljati svoje poglede in zamisli o bodoči državnopravni ureditvi in o občinski samoupravi. Državnoupravno ureditev so namreč pri JDS imeli za svoje področje.

Na zboru zaupnikov okrožnih organizacij JDS iz Maribora in Celja (decembra leta 1919) je Vekoslav Kukovec podal smernice glede nadaljnje politične taktike ob morebitnem razpisu občinskih volitev. Sodil je, da nove politične razmere ne dovoljujejo več slogaških gesel in nadstrankarskega sodelovanja. Tudi združevanje meščanskih strank proti JSDS se mu ni zdelo smiselno. Poudaril pa je, da se JSDS v Mariboru nikakor ne bi smela okoristiti z glasovi tujcev (Nemcev), česar pa volilni zakon sploh ne bi smel dopustiti. A kljub temu da so pričakovali ugodno volilno podporo v korist JSDS, pa je temeljna naloga JDS po Kukovčevih besedah ostala »nastopiti složno zoper ljudsko stranko. Seveda ima ta stranka še v mnogih občinah na deželi pričakovati uspehov, naša skrb mora biti, da jih bo kar najmanj, da ojačimo po svoji moči demokratsko smer /.../ složno zoper klerikalizem«.⁹³ Zaradi temeljnega cilja – boja proti VLS – se je Kukovec pozitivno izrazil tudi o SKS in NSS. Samozavestno je izjavil, da lahko ti stranki pri volilnem boju računata na podporo JDS. Opozoril pa je, da bi bilo pametneje, če bi se članstvo omenjenih strank bolj uveljavljalo pri

⁹¹ K Položaju v Sloveniji (iz govora predsednika demokratske stranke dr. Vekoslava Kukovca v Slovenj Gradcu), *SN*, 18. 12. 1919, str. 1.

⁹² V JDS so si prizadevali, da bi bili volilni imeniki za občinske volitve sestavljeni že v začetku leta 1920. Naleteli pa so na oster odpor VLS, ki je kriterije liberalcev za sestavo volilnih imenikov označevala kot nedemokratične in prirejene njihovim interesom. Jedro spora je predstavljala omejitev ženske volilne pravice, to bi posebej prizadelo VLS in njeno množično žensko volilno telo po podeželju. (Zečević: *SLS in jugoslovansko zedinjenje*, str. 291). – Občinske volitve so bile nato (še)le aprila in maja 1921. leta. Deželna vlada, naklonjena JDS, je uzakonila volilne imenike, ki niso imeli uzakonjene ženske volilne pravice. (Glej npr. *Politične novice*. Tretji dar deželnega predsednika dr. Baltiča, *Slovenec*, 22. 2. 1922, str. 2; *Novi občinski volilni red za Slovenijo*, *Jutro*, 27. 2. 1921, str. 1.)

⁹³ Občinske volitve. (Poročilo dr. Vekoslava Kukovca na sestanku demokratske organizacije v Mariboru in Celju, *SN*, 25. 12. 1919, str. 2.)

delu v gospodarskih zastopstvih, kakor pa da se omejuje le na opozicijsko vlogo.⁹⁴

Kukovec, kakor tudi drugi predstavniki iz JDS, socialdemokratov v svojih začetnih agitacijah za pričakovane občinske volitve še niso neposredno napadali, ker so bili z njimi vse do polovice februarja leta 1920 v vladi. Vendar pa je liberalni tisk opozarjal, da je na Štajerskem zaradi velike koncentracije delavstva pričakovati skupen nastop Nemcev in socialdemokratov. Zato bi morale meščanske stranke iz Štajerske po mnenju Slovenskega naroda nastopiti enotno, da bi Slovenci dobili v občinskem svetu v Mariboru čim več glasov. »To bo za nas preizkušnja naše državne jugoslovanske misli,« so označili prihodnje občinske volitve.⁹⁵ Po vsej Sloveniji so se namreč takrat »vrste internacionale (JSDS, op. M. Ž.) prav izdatno pomnožile, deloma s pravimi, še več pa s posili Nemci. Le poglejte po zagrizenih nemškutarskih mestih bivše Štajerske, tja gor do Maribora in skozi ob meji /.../, v tistih krajih se rekrutirajo v zadnjem času najštevilnejši pristaši internacionale. /.../ Redka je slovenska beseda na teh zborovanjih. Vladati more nemščina, pa naj bode še tako pokvečena. V teh krajih so se naenkrat znašli v tesnem objemu slovenski internacionalni delavec z nemško-nacionalnim obrtnikom, uradnikom in kapitalistom. /.../ Pri nas delajo ti gospodje sistematično. Od Dravske doline do Maribora in globoko doli v posamezna središča sega ta sistem.«⁹⁶ V *Slovenskem narodu* pa so tudi poudarili, da ne želijo slovenizirati Nemcev, ampak le tiste Slovence, ki jih je prejšnji režim ponemčil. Zaradi takšnega stanja bi bilo treba tudi dogodke ob meji presojati popolnoma drugače, kakor pa v zaledju, to pa bi (končno) morale uvideti tudi slovenske oblasti. So pa nekoliko obupano zaključili, da je »danes ob meji vseeno, če rečeš sodrugu nemško-nacionallec, ali pa nemško-nacionalen sodrug. Oba stojita namreč z obema nogama, z glavo in srcem v Nemški Avstriji.«⁹⁷

V pričakovanju razpisa občinskih volitev so pri JDS svojo agitacijo usmerili tudi proti Nemcem oz. nemški manjšini na Štajerskem. Stališča JDS do nemške manjšine je z zapisom v celjski *Novi dobi* podrobno obrazložil (ponovno) Kukovec, takrat najbolj aktiven član JDS iz Štajerske, sicer tudi minister. Že na začetku je zapisal, da je vprašljivo, ali si Nemci sploh želijo biti zastopani v občinah na podlagi proporcionalnega volilnega reda. Sodil je namreč, da bi ne bilo nič bolj napačnega kot to, če bi občinske volitve potekale v znamenju narodnostnega boja. Izpostavil je primer Celja. Po njegovem mnenju namreč razen »Jugoslovanov« drugih narodnosti tam sploh ni bilo. »Kar smo v Celju imeli, ni bilo nemško pleme, ampak

⁹⁴ Prav tam.

⁹⁵ Mariborsko pismo, SN, 4. 1. 1920, str. 2.

⁹⁶ Naša internacionala in Nemci, SN, 28. 1. 1920, str. 1.

⁹⁷ Prav tam.

politični Nemci.«⁹⁸ V tem smislu je zagovarjal načelo, da Nemci v slovenskih mestih sploh niso narodna manjšina. »Imamo sicer narodne manjšine nemške, ki bodo imele v občinah nemške odbornike, imamo jih v Sloveniji, imamo jih v Banatu, ne priznamo jih pa v Celju in Ptuju ali Rogatcu, kjer jih ni! Ljudje, ki nemško govorijo, niso Nemci, saj smo Slovenci še nedavno nemškutarili, da bi bili Nemci.«⁹⁹ S svojim zapisom se je Kukovec neposredno zavzel za to, da Nemci ne bi dobili volilne pravice; zaključil pa je, da bi bilo pravilno, če bi se narodnostna problematika obravnavala kot (dokončno) rešena.¹⁰⁰

Kljub temu da so si pri JDS prizadevali za čimprejšnji razpis občinskih volitev, pa teh zaradi strankarskih spopadov in prizadevanj JDS po reviziji občinskega volilnega zakona v letu 1920 še ni bilo. Še pred njimi so bile (za 28. november leta 1920) razpisane volitve v konstituantu. Kljub temu da so liberalci pri JDS javno delovali precej samozavestno, so v začetku leta 1920 z nelagodjem ugotavljali, da se je volilni boj že pričel in da bo potekal »z najstrožjimi sredstvi«.¹⁰¹ Predvidevali so tudi, da bodo tisti, ki bodo zastopali najbolj skrajna gesla, dobili tudi večino glasov.¹⁰²

Volilno agitacijo je kot prva začela prav JDS, ki pa je zaradi svoje stalne soudeležbe v takratnih jugoslovanskih vladah v očeh javnosti nosila tudi velik delež krivde za vse težave na gospodarskem, upravnem in političnem področju, ki so državo pestila že od njenega nastanka. Njena centralistična in narodnounitaristična usmerjenost pa je prav tako veljala za posebljenje vseh negativnih vidikov državne (srbske) oblasti. Tako je JDS kot samozvana braniteljica državne in narodne enotnosti v volilnem programu lahko ponudila: enotno jugoslovansko državo in prizadevanje za njeno konsolidacijo. To pa je štela kot svoj največji dosežek.

Na Štajerskem je ostala agitacija JDS na volilnih manifestacijah uperjena proti istim nasprotnikom, proti SLS,¹⁰³ JSDS in Nemcem; prizadevala pa si je tudi za skupen nastop vseh treh liberalnih strank.

Posredno ponudbo za skupen volilni nastop je SKS dal že dr. Albert Kramer na zborovanju v Ljubljani septembra leta 1920,¹⁰⁴ nekaj kasneje

⁹⁸ Dr. Vekoslav Kukovec, Občinske volitve in narodno vprašanje, *ND*, 3. 1. 1920, str. 1.

⁹⁹ Prav tam.

¹⁰⁰ Prav tam. – Tudi Gregor Žerjav je na shodu JDS 7. marca leta 1920 v Mariboru izjavil, da se lahko vsi enakopravni državljani politično udeležujejo, vendar pa ne Nemci. »To bi samo po sebi dokazalo stremljenje, da se žele osamosvojiti kot narod v državi. To bi bila napoved boja, pa bodi ime stranke in program še tako nevtralen.« (Shod JDS v Mariboru, *SN*, 11. 3. 1920, str. 1.)

¹⁰¹ Volitve, *MBD*, 12. 1. 1920, str. 1.

¹⁰² Prav tam.

¹⁰³ VLS se je preimenovala v Slovensko ljudsko stranko (SLS) na zboru zaupnikov 7. aprila leta 1920 (Zbor zaupnikov SLS, *Slovenec*, 8. 4. 1920, str. 1).

¹⁰⁴ Manifestacijsko zborovanje JDS, *SN*, 14. 9. 1920, str. 1.

pa jo je na seji izvršilnega odbora JDS 21. oktobra leta 1920 ponovil tudi Gregor Žerjav.¹⁰⁵

Problematici odnosa med JDS in SKS oz. morebitni volilni povezavi pa se je v *Novi dobi* posvetil tudi pisec J–n. V skladu s politiko stranke se je zavzel za volilno koalicijo obeh strank. Sodil je, da med njima pravzaprav ni razlik oz. je le ta, da so v SKS zgolj kmetje, medtem pa ko naj bi JDS združevala vse stanovne. »Eno je torej stanovska, drugo pa občnarodna organizacije.«¹⁰⁶ Razlika je bila torej le ta, da je SKS presojala najpomembnejše probleme z vidika stanovskih interesov, medtem ko jih je JDS presojala s stališča državnih in narodnih interesov. Takšne majhne razlike pa ne bi smele preprečevati medsebojne povezave, zlasti ko gre za koristi tako velikega stanu, kakor je v Sloveniji kmetski, in ko gre za tako številne (skupne) nasprotnike, kot so pripadniki SLS in Narodno radikalne stranke (NRS). Pisec je sodil, da so stanovski in narodni interesi enako pomembni in da narod z enim samim stanom ni mogoč. Sicer je imel vsak stan svoje posebne interese, vendar je uspešen narodni in državni razvoj mogoč le, če med vsemi pripadniki vseh nasprotujočih stanov poteka pravično sporazumevanje. Prihodnje volitve naj bi bile v marsičem odločilne, zato je na koncu ponovno poudaril potrebo po skupnem volilnem nastopu JDS in SKS.¹⁰⁷

Pri SKS pa so svoje zaupnike opozarjali, naj ne nasedajo agitatorjem JDS po deželi.¹⁰⁸ *Slovesno* so tudi izjavljali, da ne želijo strankarskega boja, saj je zlasti na Štajerskem sestava volilnih okrožij taka, da ta obsegajo mesta in nekaj industrijskih krajev, ki so v premoči nad podeželskimi volilnimi okraji.¹⁰⁹ Do skupnega volilnega nastopa nato kljub (domnevni) medsebojni pripravljenosti in raznim pozivom z obeh strani ni prišlo, čeprav so celo v glasilu SKS zapisali, da je JDS pokazala večjo pripravljenost za dogovor.¹¹⁰

Pri JDS pa so v volilni agitaciji predvsem zaradi taktičnih razlogov (osovraženost centralizma, ki ga je poseblyala stranka in zaradi velike

¹⁰⁵ Program Jugoslovanske demokratske stranke za volitve v konstituantno (govor dr. Žerjava na seji izvrševalnega odbora JDS dne 21. t. m.), *SN*, 24. 10. 1920, str. 1–2.

¹⁰⁶ J–n, Mi in kmetovalci, *ND*, 16. 9. 1920, str. 1.

¹⁰⁷ Prav tam. – V JDS pa so nekateri posamezniki bili tudi dovolj samokritični glede JDS kot tiste, ki naj bi zastopala interese kmetov oz. do tega, kar bi jim lahko stranka sploh ponudila. Tako je npr. tajnik krajevne organizacije JDS iz Celja Vekoslav Spindler zapisal: »Kaj ima kmet od jugoslovenstva, če nima zemlje? Kaj ima od Jugoslavije, če naj bo v njej še dalje tako slabo, nego mu je bilo prej?« (Vekoslav Spindler: Nekaj besed za prvi maj, *ND*, 1. 5. 1920, str. 1). Spraševal se je tudi, zakaj bi moralo biti narodno občutenje ravno pri kmetu ali delavcu tako močno, da bi prevladovalo nad vsem drugim. (Prav tam.)

¹⁰⁸ Mi in druge stranke, *KL*, 11. 3. 1920, str. 2.

¹⁰⁹ Slovenskemu ljudstvu, Slovenski ljudski stranki in Jugoslovanski demokratski stranki! *KL*, 7. 10. 1920, str. 1.

¹¹⁰ Vsej javnosti! *KL*, 28. 10. 1920, str. 1.

podpore avtonomističnemu programu SLS) precej pozornosti posvetili problematiki upravne razbremenitve osrednje oblasti in pokrajinski oz. občinski samoupravi.¹¹¹ Zaradi omenjenih razlogov so stališča glede te problematike propagirali s tem, da so razglašali, da se zavzemajo za »samoupravo ljudstva« na nižjih državnoupravnih ravneh in podobno. V JDS so se tako zavzemali za avtonomne občine, ki bi se združile v okraje, ti pa bi tvorili pokrajino. Vendar pa naj bi že okraji imeli širše pristojnosti kakor občine, saj naj bi v njih izvoljeni zastopniki sodelovali tudi pri delu državne uprave. Nad okraji pa bi se organizirala najvišja samoupravna stopnja – samoupravna pokrajina.¹¹²

Člani JDS iz Štajerske so na volilnem zborovanju svojih zaupnikov 28. oktobra leta 1920 v Celju glede občinske oz. pokrajinske samouprave sprejeli tudi posebno resolucijo, v kateri so med drugim zapisali: »Na volilnem shodu zbrani zaupniki JDS za mariborsko volilno okrožje se izrekajo za pokrajinske samoupravne edinice, ki se bodo ozirale na gospodarske in geografske enote. Z ozirom na to, odklanjamo z vso odločnostjo plemensko avtonomijo Slovenije ter zahtevamo pokrajinsko samoupravo z lastnim središčem za Štajersko volilno okrožje. Le tako je mogoče, da se bodo tukajšnji gospodarski, socialni in kulturni interesi, ki so začasno prešli v reševanje na pokrajinsko vlado v Ljubljani, pa se tamkaj zanemarjali, upoštevali, tako kot odgovarja ljudskim potrebam.«¹¹³

¹¹¹ Manifestacijsko zborovanje JDS, SN, 14. 9. 1920, str. 1.

¹¹² Samouprava v demokratskem smislu, *Jutro*, 30. 9. 1920, str. 1. – Glede decentralizacije državne uprave v Sloveniji oz. glede uvedbe okrožne samouprave, je v ZNP ministru za konstituanto in izenačenje zakonov postavil poslansko vprašanje Vekoslav Kukovec. Izhajal je iz trditve, da prebivalci v Sloveniji (za razliko od tistih na območju nekdanje Kraljevine Srbije, deloma pa tudi Hrvaške in Slavonije) nimajo zagotovljenih nobenih osnovnih zakonskih samoupravnih pravic kot oblik zakonsko določene decentralizacije osrednje državne oblasti. V Sloveniji so kot dejavniki državne uprave delovali le okrajni glavarji, ki pa so bili neposredno podrejeni Deželni vladi, ni pa bilo (kot npr. v Srbiji) okrožnih, okrajnih ali srezkih načelnikov, ki so delovali kot dejavniki združene javne državne uprave in samouprave. Zato se je Kukovec zavzel, da bi se v Sloveniji ustanovila upravna okrožja po vzoru iz Srbije. Za obseg okrožnih in okrajnih sodišč bi oblastni organi ustanovili nova upravna okrožja in upravne okraje na sedežih omenjenih sodišč, ki so po njegovem mnenju predstavljala naravna središča okrožij in okrajev. Zlasti se mu je zdelo nujno, da bi omenjena upravna okrožja ustanovili v obmejnih predelih. Sedeži okrožnega načelnika pa bi bili v Mariboru, Celju, Ljubljani, Novem mestu in na Koroškem, tem bi kasneje dodali še okrožja za Primorje in Prekmurje. Na čelu okrajnih sodišč bi bili okrajni načelniki, uvedle pa bi se tudi okrožne in okrajne skupščine in okrajni odbori; začasno bi se lahko uporabljal volilni zakon, ki je bil v veljavi na območju nekdanje Kraljevine Srbije. (Naša zahteva po samoupravi v okrožjih, srezih (okrajih) in občinah, *ND*, 26. 4. 1919, str. 1.)

¹¹³ Zbor zaupnikov za štajersko volilno okrožje – minister dr. Kukovec o delu in nalogah stranke, *ND*, 30. 10. 1920, str. 1.

V *Jutru* so po objavi omenjene resolucije zapisali, da je ta vzbudila precej pozornosti. Prav tako naj bi bil opazen odpor proti ljubljanski Deželni vladi; vse to pa naj bi dokazovalo, »da Štajerci ne marajo biti v isti samoupravni enoti s Kranjci«. ¹¹⁴ Vzroke za nezadovoljstvo svojih štajerskih somišljenikov so videli predvsem v tem, da v Ljubljani niso kazali pravega zanimanja za Štajersko in še manj za Prekmurje. Zapisali pa so še, da obstaja tudi v Medjimurju in v okolici Varaždina gibanje, ki si prizadeva za priključitev k »podravski pokrajini«. V *Jutru* so zaključili, da je z resolucijo iz Celju »stopila štajerska JDS v oster odpor proti klerikalnemu programu plemenske Slovenije, ki vsebuje marsikatero nevarnost«. ¹¹⁵

Liberalci iz Štajerske pa so svoja stališča glede t. i. *pokrajinske avtonomije oz. samouprave* še dodelali, in to zaradi tega, ker naj bi s svojimi stališči sprožili polemike v ljubljanskih časnikih, kakor so zatrjevali. Da bi se izognili morebitnim nesporazumom, so pojasnili, da resolucija, ki so jo sprejeli v Celju, ni izražala nobenih separatističnih ali avtonomističnih teženj, kakršne so značilne za program SLS. Ta naj bi namreč pred javnostjo zagovarjala avtonomijo Slovenije predvsem zaradi zunanjih razlogov (nesposobnosti Beograda), dejansko pa ji je avtonomija ustrezala iz čisto strankarskih interesov. O vsebini resolucije pa so zapisali, da je nastala predvsem zato, ker je bila slovenska Štajerska že od nekdaj samostojna enota z lastnimi gospodarskimi in kulturnimi interesi, ki so se večkrat razlikovali od tistih iz Kranjske. Vzrok takšnih, lokalnih interesov je bil deloma v geografskih okoliščinah, deloma pa še v nekaterih drugih, med katerimi je bila po njihovem mnenju pomembna predvsem ta, »da se nahaja na tem ozemlju obilo gnezd z nemško in nemčursko zalego«. ¹¹⁶ Slovenska Deželna vlada, ki je bila skoraj ves čas v rokah SLS, pa ni imela za nekatere specifične potrebe štajerskega prebivalstva skoraj nobenega razumevanja in je gledala na Štajersko izključno iz ljubljanske perspektive. Tako je bilo na gospodarskem področju, na narodnostnem področju (glede Nemcev) in na področju uprave, kjer je Deželna vlada v najbolj napredna štajerska mesta in kraje imenovala svoje gerente in uradnike iz SLS. Vsi ti razlogi so bili povod, da so štajerski zastopniki JDS sprejeli *celjsko resolucijo*, katere sprejetje bodo pozdravili vsi Štajerci. Poudarili pa so še, da bo resolucija glavno zagotovilo za »odstranitev nevarne klerikalno-plemenske separatistične akcije«. ¹¹⁷

V duhu omenjene resolucije je nato takratni minister za socialno politiko in nosilec liste JDS za mariborsko volilno okrožje dr. Vekoslav Kukovec na shodu JDS 7. novembra leta 1920 v Mariboru ponovno poudaril potrebo

¹¹⁴ Celjska resolucija JDS, *Jutro*, 30. 10. 1920, str. 1.

¹¹⁵ Prav tam.

¹¹⁶ Štajerska avtonomija, *Tabor*, 6. 11. 1920, str. 1.

¹¹⁷ Prav tam.

po gospodarski samoupravi, ki pa ne bo ustvarjala nobenih plemenskih razlik, ampak le gospodarsko enotnost, saj je politična skupnost države (še vedno) v Beogradu.¹¹⁸

Nastanek zadnje liberalne stranke na liberalnem polu slovenske politike, NSS, so v okrožni organizaciji JDS iz Maribora sprejeli z nelagodjem, saj je konkurirala njihovi (že tako izjemno šibki) volilni bazi iz delavskih vrst. Javno so seveda poudarjali, da so v NSS le železniški uradniki in nekaj beguncev ter da stranka v Mariboru glede na svoje dotedanje delovanje nima prihodnosti. So pa opozorili, da je nastanek NSS pokazal, da je zlasti med liberalno mariborsko inteligenco premalo zanimanja za politično delovanje »in zato žanjejo delavni klerikalci in res nemški internacijonalci«.¹¹⁹

NSS pa je za precej razburjenja poskrbela, ko je za nosilca svoje liste na Štajerskem (kot predstavnika primorskih beguncev) postavila dr. Otokara Rybača, uglednega politika in diplomata, ki je med drugim sodeloval pri sestavljanju Majniške deklaracije, kot izvedenec pa je sodeloval tudi na mirovni konferenci v Parizu. Njegova kandidatura je povzročila obilo razburjenja pri JDS, ki je kot protiutež Rybačevi kandidaturi postavila kandiduro dr. Gustava Gregorina, prav tako uglednega primorskega politika, med drugim člana Jugoslovanskega odbora v Londonu. Nato so se iz JDS začeli vrstiti osebni napadi na Rybača, ki so trajali tako dolgo, dokler ni bilo tako Rybaču kot tudi Gregorinu vsega dovolj in sta oba odstopila od kandidatur.¹²⁰ Po mnenju NSS so pri JDS storili zločin nad slovenskimi narodnimi interesi, saj so s svojim ravnanjem poskrbeli, da so primorski begunci z Rybačevim odstopom izgubili zadnji mandat, ki jim ga je nudila NSS. To pa zaradi tega, ker so na kandidatni listi JDS dr. Gregorina postavili na tako mesto, da zagotovo ne bi bil izvoljen. V JDS pa naj bi pri postavljanju kandidatur beguncev postavila tudi pogoj, da se morajo ti najprej včlaniti v JDS in šele nato bo stranka določila njihove kandidature. JDS so pripisali tudi izključno krivdo za to, da primorski begunci v bodočem parlamentu ne bodo imeli svojega zastopstva. Izključna motivacija za

¹¹⁸ Impozanten shod JDS v Mariboru, *Tabor*, 9. 11. 1920, str. 1.

¹¹⁹ Mariborske novice. Shod NSS, *ND*, 17. 6. 1920, str. 1.

¹²⁰ Osebe in načela, *Jugoslavija*, 6. 11. 1920, str. 2. – V obrazložitvi sta zapisala, da zaradi strankarskih nasprotovanj nista želela osebnega spora in tudi ne razdora med begunci. Pozivi k skupnemu dogovoru med NSS in JDS (glede kandidatur primorskih beguncev) pa niso imeli nobenega uspeha, saj naj bi predstavnik JDS sporočil, da si pridružuje »popolno svobodo za vsako kritiko, ker smatra kandiduro dr. Rybača za bojno kandiduro naperjeno v prvi vrsti proti JDS in da ga smatra duševnim šefom NSS in vsled tega odgovornim za vse postopanje te stranke v časopisni borbi in na zborovanjih«. (Izjava, *Jugoslavija*, 6. 11. 1920, str. 2.)

takšno delovanje JDS pa da je bil strah pred volitvami in želja okoristiti se z glasovi beguncev.¹²¹

Zaplet okrog Rybařeve in Gregorinove kandidature pa je nepričakovano sprožil še polemiko o primorskih beguncih. Med svetovnjima vojnama jih je bilo največ ravno v Mariboru, zato so si vse politične stranke ob volitvah prizadevale za njihove glasove. Pri NSS so JDS očitali, da ta do tedaj za begunce ni storila ničesar in da se je njeno zavzemanje za interese primorskih beguncev končalo (le) pri besedah. Očitali so jim tudi, da so delali razlike med begunci glede na njihovo premoženjsko stanje. Zlasti v Mariboru pa naj bi JDS (skupaj s socialdemokrati) dopuščala, »da so nemčurji begunce klofutali in na cesto metali«. Opozarjali pa so še, da bi bilo potrebno beguncem v prvi vrsti zagotoviti primerna stanovanja oz. izboljšati njihov socialno-ekonomski položaj.¹²²

Nasprotno pa je Radivoj Rehar, takratni urednik *Tabora*, književnik in tudi sam begunec s Primorske, na shodu NSS 20. novembra leta 1920 v Mariboru zatrjeval, da so bili ravno primorski begunci tisti, ki so povzročili strankarski spor. Beguncem je očital, da podpirajo lokalno stranko NSS, ki napada JDS in ji očita, da je to stranka kapitalistov, to pa naj ne bi bilo res, češ da je JDS stranka vseh stanov. Narodnim socialistom pa je očital, da jih od ostalih socialistov loči le narodnost (kar naj bi zatrjevali tudi sami). Vendar, je izvajal dalje Rehar, če so socialisti po svetu do tedaj dosegali le neuspehe, kako bodo pa narodni socialisti, ki so omejeni le na ozek krog, dosegli več, se je spraševal. Sodil je še, da bo priključitev zasedenih delov (Primorja, Gorice, Trsta) možna le, če »bo vladala stranka, ki družiči.«¹²³

V JDS se jim njihovo delovanje v zapletu okrog kandidatur primorskih beguncev prav tako sploh ni zdelo sporno. Nasprotno, spraševali so se celo, kakšen interes je vodil Primorce, da so si izbrali NSS, stranko, ki obstaja samo na Slovenskem in bo imela v bodoči skupščini največ dva člana. V nasprotju z njo pa bo JDS najštevilčnejša stranka v skupščini, brez katere ne bodo mogli sprejeti nobenega zakona in sestaviti nobene vlade. Zato so opozarjali, da so ravno oni tisti, ki so v prvi vrsti poklicani k temu, da bodo

¹²¹ Demokrati – izdajalci beguncev, *Nova pravda* (dalje: *NP*) 6. 11. 1920, str. 2; glej tudi Kako J. D. S., S. K. S. in N. S. S. kandidirajo Primorce, *Slovenec*, 5. 11. 1920, str. 1. – V Glasilu NSS, *Novi pravdi*, so zapisali še, »da najbrže tudi v novoizvoljenem parlamentu ne bo mnogo izgledov za delo v korist neosvobojenemu ozemlju, toda vse nekaj drugega je, če sedijo med poslanci tudi zastopniki neodrešene domovine. Če nič drugega, je vsaj kontrola in opomin. Ob to so demokrati pripravili naše begunce, tako da živ krst ne bo vedel, da sploh eksistirajo. Najmerodajnejše mesto, kjer se lahko najbolj uspešno povzdigne glas za naše Primorje, je pač narodno predstavništvo. In najlažje in najbolj učinkovito lahko nastopijo prizadeti, torej begunci sami.« (Demokrati – izdajalci beguncev, *NP*, 6. 11. 1920, str. 2.)

¹²² Begunci in volitve, *NP*, 3. 11. 1920, str. 1.

¹²³ Radivoj Rehar: Begunci in volitve, *Tabor*, 25. 11. 1920, str. 1.

reševali problematiko primorskih beguncev oz. njihov program. Najprej bi bilo treba po njihovem mnenju utrditi državo, to bo predstavljalo tudi predpogoj za osvoboditev Primorja. »Dokler ni naša država konsolidirana, dokler si nismo zagotovili zunanjih prijateljev, je vsako govoričenje o izvedbi jadranskega vprašanja le fraza, ki hoče doseči momentalni uspeh pri neveščih. Edino le oni, ki delujejo za enotnost in konsolidacijo Jugoslavije, morejo uresničiti Jadranski program.«¹²⁴ V *Taboru* pa so glede Rybařeve kandidature zapisali, da je ravnal napačno, ko se je podal v volilni boj kot nosilec liste NSS, in ne le kot zastopnik beguncev. Če je nastopil kot strankarski kandidat, bi namreč moral biti pripravljen, da se ga bo v volilnem boju temu primerno tudi obravnavalo. Ravno tega pa naj bi se ustrašila tako dr. Rybař kot tudi dr. Gregorin, zato sta odstopila od svojih kandidatur; tako so opravičevali ravnanje JDS v *Taboru*. Kljub ostrim medsebojnim obtožbam pa se je Vekoslav Kukovec na volilnem shodu JDS v Mariboru še vedno zavzemal za skupen volilni nastop z NSS, in to kljub nevzdržnim stališčem, ki jih je po njegovem mnenju zagovarjal Rybař kot kandidat nasprotne stranke v mariborskem volilnem okrožju. Sicer pa je Kukovec sodil, da je za Rybařa izven NSS dovolj drugega nujnega dela.¹²⁵

Na dan volitev v Ustavodajno skupščino 28. novembra leta 1920 je bil iz liste JDS na Štajerskem, kljub privlačnim volilnim sloganom o občinski samoupravi, ki so se povezovali s programom »štajerske avtonomije« izvoljen le njen nosilec Vekoslav Kukovec.¹²⁶

Temeljna in hkrati najbolj presenetljiva značilnost volitev v mariborskem volilnem okrožju (sicer največjem v državi) je bila porast števila delavskih glasov oz. vzpon JSDS, predvsem v Mariboru in Celju.¹²⁷ Presenetljiv pa je bil tudi izredno dober rezultat novoustanovljen SKS.

Na mariborskih voliščih je bilo po poročanju *Tabora* nasploh opaziti precejšnjo apatijo, veliko volivcev (»posebno inteligentov«) pa da je volišča zapustilo, ker so se enostavno naveličali čakati. Namigovali so, da naj bi bil vzrok za takšno stanje tudi nedostojen volilni boj NSS.¹²⁸

¹²⁴ Begunski program, *ND*, 27. 11. 1920, str. 1.

¹²⁵ Impozanten shod JDS v Mariboru, *Tabor*, 9. 11. 1920, str. 1.

¹²⁶ SKS je na Štajerskem dobila štiri poslanske mandate, NSS pa enega. (Prim. Izidi volitev v Sloveniji, *KL*, 2. 12. 1920, str. 1; Končni izidi volitev v Slovenijo, *Jugoslavija*, 1. 12. 1920, str. 1.) – V celotni Sloveniji je SKS dobila osem mandatov, JDS tri in NSS enega. – Najmočnejša je ostala SLS, ki je dobila 15 poslanskih mest. (Glej npr. Končni rezultati volitev v Sloveniji, *Tabor*, 1. 12. 1920, str. 1.)

¹²⁷ JSDS je bila prva po številu glasov v Mariboru in Celju, v ptujskem volilnem okraju pa druga. (Izidi volitev v štajersko-prekmurskem okrožju, *SN*, 30. 11. 1920, str. 1.) – Slovenija je bila edina pokrajina v Jugoslaviji, kjer je dobila socialdemokratska stranka več glasov kot komunistična. Vsa premoč socialdemokracije pa je izviral ravno iz Štajerske. (Vasilij Melik: Izid volitev v konstituanto leta 1920. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 3, 1962, str. 51.)

¹²⁸ Volitve v Mariboru, *Tabor*, 30. 11. 1920, str. 1.

Razloge za volilni uspeh JSDS na Štajerskem so pri mariborskem *Taboru* videli predvsem v njeni dobri organiziranosti, to ji je omogočalo, da so pripeljali na volišča vse volivce. Poglavitni vzrok za neuspeh JDS pa naj bi bil ravno v pomanjkanju takšne organiziranosti. Volitev v Mariboru se namreč ni udeležilo nad 1200 meščanov, in to iz »navadne komodnosti«, kakor so zapisali. Razredni boj pa naj bi že toliko napredoval, da je bil že skrajni čas, da bi se organizirali vsi meščanski sloji.¹²⁹

Ivan Prekoršek pa je v *Novi dobi* slab mesec po volitvah v konstituinto zapisal, da so v času volitev celjski Nemci preko svojih glasil sistematično smešili način volitev (s kroglicami). Prav tako so se razveselili izida volitev, ki je bil po njihovem mnenju zanje ugoden, zato naj bi že gojili nove upe o republiki, plebiscitu in razpadu države. Prekoršek je še zapisal, da o takšnih stvareh ne bi bilo vredno izgubljati besed, »da ni to sistem teh ljudi, ki postajajo drzni čez mero, ki pojmujejo svojo manjšinsko enakopravnost tako, da se smejo iz nas nekaznovano norčevati«. Takšna dejanja po njegovem mnenju v bodoče ne bi smela ostati nekaznovana.¹³⁰

Značilnosti, ki so opredeljevale delovanje JDS na Štajerskem med leti 1918–1920 (nasprotovanje socialdemokraciji in nemški manjšini, izpostavljanje štajerskih pokrajinskih posebnosti in t. i. *samouprave ljudstva* ter prizadevanje po skupnem volilnem nastopu vseh treh liberalnih strank) se tudi v nadaljnjih letih njenega obstoja niso bistveno spreminjale.

GRÜNDUNG UND TÄTIGKEIT DER „JUGOSLAWISCHEN DEMOKRATISCHEN PARTEI“ IN DER STEIERMARK IN DEN JAHREN 1918 BIS 1920

Zusammenfassung

Die Arbeit behandelt die Entstehung und Tätigkeit der liberalen „Jugoslawischen Demokratischen Partei (JDS) in der Untersteiermark in der Endphase der österreichisch-ungarischen Monarchie, dem Zeitabschnitt der Vereinigung der Slowenen, Kroaten und Serben im SHS-Staat und nach der Gründung des Königreichs der Serben, Kroaten und Slowenen, demnach in der Zeit zwischen 1918 bis zur Wahl zur konstituierenden Nationalversammlung des Königreiches der Serben, Kroaten und Slowenen am 28. November 1920. Wenngleich einzelne slowenische Parteien schon im ausgehenden 19. Jahrhundert gegründet wurden, entstand eine gesamtslowenische liberale Partei als letzte. So wurde die JDS erst im Juni 1918 gegründet. Schon vor ihr waren die Sozialdemokratische Partei (JSDS) und die Katholische slowenische Volkspartei (VLS) gegründet worden.

Bei der parteimäßigen Zusammenfassung slowenischer Liberaler in der JDS waren die steirische Liberale Volkspartei (NS) und deren Vorsitzender Vekoslav Kukovec von besonderer Bedeutung, sowohl für die programmatische Richtung, die die Partei einschlug, wie auch für den organisatorischen Aufbau. Im SHS-Staat betonte insbesondere die lokale Organisation der JDS in Marburg, nicht zuletzt aufgrund der besonderen gesellschafts-

¹²⁹ Notranja in zunanja politika. Po volitvah, *Tabor*, 3. 12. 1920, str. 1.

¹³⁰ Ivan Prekoršek: Znamenje časa, *ND*, 23. 12. 1920, str. 1.

politischen Situation dieser Stadt und der hohen Anzahl an Arbeitern, vor allem sozialökonomische Fragen und Anliegen und weniger nationale, die im Regelfall für eine liberale Partei von Bedeutung waren. Dieser programmatischen Ausrichtung war kein Erfolg gegönnt, so dass man diese Bemühungen aufgab und seitdem verstärkt der Politik der deutschen Bevölkerungsmehrheit und der Sozialdemokraten entgegentrat.

Mit dem Entstehen einer zweiten liberalen Partei, der Unabhängigen Bauernpartei (SKS), waren auch die Bemühungen der JDS gescheitert, im ländlichen Raum festen Fuß zu fassen, was jedoch stets ein langfristiges Ziel der Partei blieb.

Da die Partei nicht unbedingt großen Zulauf besaß, was auch an ihrem zentralistischen Parteiprogramm lag, versuchte sie ihre Akzeptanz dadurch zu verbessern, dass sie für die Selbstverwaltung auf der untersten Verwaltungsebene (Kreise, Gemeinden) eintrat und diese mit einer besonderen Betonung der regionalen Eigenständigkeit der Untersteiermark verband.

Die Bemühungen der JDS, die beiden anderen liberalen Parteien (SKS, NSS) zu einem gemeinsamen Wahlbündnis für die ersten Wahlen im SHS-Königreich zu gewinnen, waren von keinem Erfolg gekrönt.

Die Partei errang bei den Wahlen im Marburger Kreis nur einen Abgeordnetensitz. Dieser Misserfolg war in den Augen der JDS vor allem durch ihren geringen Organisationsgrad begründet, aber auch im Umstand, dass es ihr nicht möglich gewesen war, ihre Anhänger zu mobilisieren.

Primorski begunci med svetovnima vojnama na ptujskem območju

Ljubica Šuligoj*

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 94(497.4Ptuj):314.745.3-054.73

Ljubica Šuligoj: Primorski begunci med svetovnima vojnama na ptujskem območju.

Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 78=43(2007), 2–3, str. 154–179

Avtorica predstavlja primorske begunce, ki so se zaradi prve svetovne vojne in povojnih gospodarskopoličnih razmer v Julijski krajini zatekli na ptujsko območje. Prikaže življenje v begunskem taborišču v Strnišču in izpostavlja prispevek primorskih priseljencev v narodnoobrambnem boju slovenstva pred drugo svetovno vojno.

1.01 Original Scientific Article

UDC 94(497.4Ptuj):314.745.3-054.73

Ljubica Šuligoj: Littoral Refugees Between the two World Wars in the Ptuj Area.

Review for History and Ethnography, Maribor 78=43(2007), 2–3, pp. 154–179

The author depicts the Littoral refugees from the Giulia area, who found refuge in the Ptuj area, owing it to First World War and post-War economic and political condition. She describes the life in the refugee camp in Strnišče and underscores the contribution of the Littoral immigrants to the national-defence movement of Slovenianhood before the Second World War.

Na pot begunstva v neznano

Vihra prve svetovne vojne je mnoge primorske begunce pregnala z njihovih domov; prihajali so tudi na ptujsko območje.

* Dr. Ljubica Šuligoj, docentka na Pedagoški fakulteti Univerze v Mariboru, v pokojju.

Fragmentarno ohranjeni viri nam ne dovoljujejo celovitejšega prikaza dogajanj. Ob primerjavi zgodovinskih sporočil prihajamo do nekaterih zaključkov.

Vstop Italije na evropsko vojno prizorišče v maju 1915 za ceno ozemeljskih koncesij je grobo posegel v življenje primorskih Slovencev in Istranov. Posledice vojnih dogodkov na soški fronti, eni najbolj krvavih prizorišč prve svetovne vojne, od maja 1915 do konca oktobra 1917, so bile krute: z mobilizacijo je pričelo primanjkovati delovne sile. Kmalu po izbruhu sovražnosti so morali iz Gorice in se drugod zaposliti nekateri uradniki, npr. železničarji (pred prvo svetovno vojno redki priseljenci, zaposleni pri Južni železnici). S sovražnimi operacijami se je pričela kalvarija civilnega prebivalstva. Množičen beg prebivalstva je bil najsilovitejši od avgusta 1916 do oktobra 1917. Številne vasi so bile izpraznjene. Odselili so se tudi uslužbenci upravnih enot in ustanov. Življenje je zastalo. Ko so oktobra 1917 boji ob Soči prenehali in se je z avstrijsko-nemško ofenzivo fronta ustalila na Piavi, se je od Bovca prek Ročinja, Kanala, Gorice in kraških vasi do morja raztezala veriga ruševin.¹

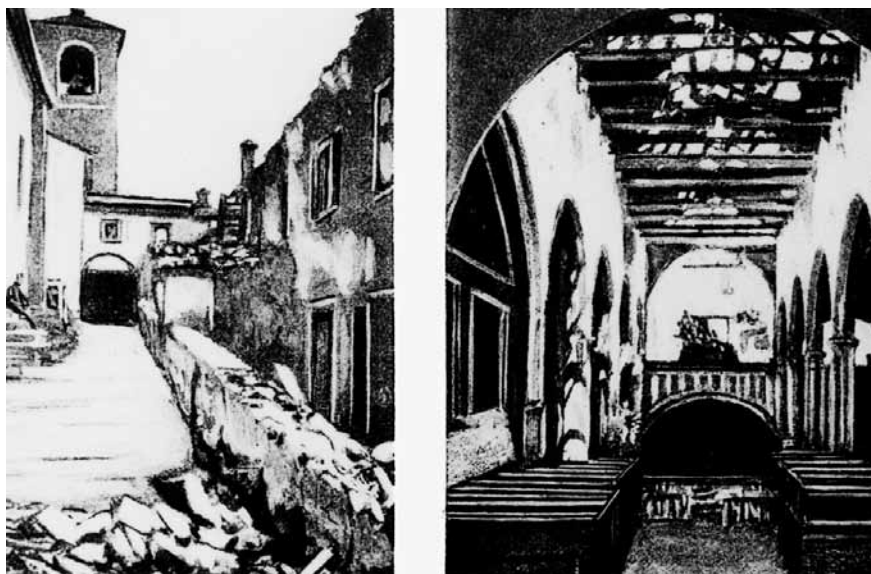

Slika 1: Porušena vas Pevma na Goriškem. Med soško fronto se je na ptujsko območje zateklo veliko goriških beguncev (Fototeka Goriškega muzeja)

Ker so se begunci prvotno neorganizirano razbežali proti Gorici, Krasu in Vipavski dolini ter pri tem ovirali premikajočo se vojsko, so avstro-ogrske oblasti pošiljale begunce v notranjost monarhije, tako tudi v ta-

¹ Prim. *Soška fronta 1915–1917*, katalog Goriškega muzeja Nova Gorica in Muzeja ljudske revolucije Ljubljana, Gorica 1989.

boriščne barake v Strnišču. Po vojni so se nekateri begunci iz taborišč v Brucku ob Leithi in Wagni pri Lipnici zatekli v strniško taborišče.² Odhod v begunstvo je za ljudi pomenil travmo. Večina se jih je znašla pred novimi preizkušnjami: ločeni so bili od svojcev, prišli so v novo okolje z drugimi življenjskimi navadami ljudi; očitali so jim, da so zakrivali še večje pomanjkanje. Večina goriških beguncev je tudi bila kmečkega porekla in razumljivo je, da so se želeli naseljevati na podeželju. Hrepenenje po vrnitvi domov pa je nenehno tlelo! O tem pričajo besede Terezije Vižinove iz Solkana, begunke v avstrijskem taborišču Hohenau, ko je izpovedala občutja pribežnikov in zapisala: »Kje si moja draga koča, kje domači ljubi kraj ... Oj vasica, dom, dvorišče, naj vas vidim še enkrat ...«.³

Slika 2: Razrušena romarska cerkev na Sveti gori (Fototeka Goriškega muzeja)

Koliko se jih je vrnilo na svoje domove s ptujskega območja, ne moremo odgovoriti, *Ptujski list* je primorske begunce še leta 1921 seznanjal, da bodo ob morebitni odselitvi deležni brezplačnega prevoza do državne meje in jih hkrati opozarjal na prepoved uvoza živine v Italijo ter izvoza živil iz Jugoslavije.⁴

Nekateri primorski begunci se takole spominjajo tistih časov: Vilku Cotiču iz Sovodnja je oče padel v vojno ujetništvo. Družina pa se je zatekla

² Prav tam.

³ Vili Prinčič, *Pregnanci*, Trst 1996, 300. Pesem sestavil Jožef Mahor, zapisala Terezija Vižin.

⁴ *Ptujski list* 23. 1. 1921/III., št. 4, in 15. 5., št. 19.

v Središče ob Dravi, kjer so maloštevilni begunci naleteli na prijazne domačine. Spomladi leta 1919 so prašiča in kozo naložili na vlak – in prispeli v domačo, razdejjano vas.

Družina Milke Mužič iz Števerjana se je za povratek iz avstrijske Šlezije odločila novembra 1918, a se je po nekajmesečnem bivanju v Strnišču dokončno odselila spomladi naslednjega leta. Družina Adele Rebolica iz Gorice je v begunstvu na Spodnjem Avstrijskem preživljala epidemijo španske gripe in se januarja 1919 ob hudem mrazu in snegu za dobro leto nastanila v baraki št. 17 v Strnišču. Tu je Adela obiskovala osnovno šolo.

Oče Pepce Gravnerjeve iz Oslavja na Goriškem je bil mobiliziran. Avstrijska vojska je praznila vasi. S culami so se podali v Gorico in z vlakom preko Šlezije dospeli na Moravsko. Po vojni je družina kratek čas bivala v Ormožu, Ljutomeru in njegovi okolici. Spomladi leta 1919 so doma v porušeni vasi bivali v barakah; začelo se je poitalijančevanje.⁵

V svojih porušeni h krajih so se begunci srečali z mnogimi težavami. Skromna obnova porušeni h domov ni zadostovala. Posledice vojnega razdejjanja so ljudje čutili še v tridesetih letih prejšnjega stoletja. Prva svetovna vojna je dejansko pretrgala politične in gospodarske vezi v habsburški monarhiji; pretrgana je bila tudi pomembna trgovska pot do Trsta. Primorski kraji, ki so bili z rapalsko pogodbo priključeni Italiji, so se znašli v gospodarski in politični negotovosti.

V Julijski krajini, ki je zajemala goriško-gradiščansko območje, Trst in Istro, idrijski, postojnski in trbiški okraj (od leta 1924 tudi Reko), so italijanske oblasti leta 1922 uvajale raznarodovalne ukrepe proti Slovincem. Italijanizacija, ustanovitev posebnega sodišča za zaščito države, prepoved društvenega življenja in rabe narodnega jezika, pregoni narodnjakov, gospodarska kriza, vse to so bili razlogi, da so pred fašističnem totalitarizmom po letu 1926 odhajali v Jugoslavijo uradniki, železničarji, politični in kulturni delavci, učitelji, obubožani kmetje in delavci. Okoli 70.000 Slovincem in Hrvatov naj bi se izselilo v Jugoslavijo.⁶ Tam so se organizacije primorskih emigrantov leta 1932 združile v Zvezo jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine, ki je bila povezana z ilegalno slovensko protifašistično organizacijo TIGR.⁷

Drobce s poti tisti h primorskih beguncev, ki jih je življenjska usoda pripeljala na ptujsko območje, spremljajmo v nadaljevanju.

⁵ Kot v opombi 3, 74–75, 110–111, 191, 252, 298.

⁶ Milan Pahor, Primorski Slovinci pod Italijo 1918–2000. *Temeljne prelomnice preteklih tisočletij*. Zbornik referatov, Rogla, 28.–30. 9. 2000 (ured. Stane Granda, Barbara Šatej), Ljubljana 2001, 154–155.

⁷ Prav tam, 156.

Primorski begunci v govorici številk

Pomanjkljivo ohranjeni viri nam onemogočajo, da bi prišli do zanesljivih podatkov o številu pribežnikov, ki so se med prvo svetovno vojno zatekli na ptujsko območje in tudi ne o številu tistih, ki so med svetovnjima vojnama tu našli svoj drugi dom.

Posredno skozi različno dokumentacijo prihajamo do naslednjih relativnih ugotovitev. Ob tem ne moremo mimo razmer na ptujskem območju po končani vojni.

Primanjkovalo je kadrov, slovenizacija javnih ustanov si je težko utirala pot. Ptujsko nemštvo se do koroškega plebiscita ni dalo ukloniti. Nemški nastavljenjenci so se težko umaknili s Ptuja; v letih 1918–1919 se je iz mesta izselilo 76 družin. Le postopoma so prihajali slovenski uradniki, učitelji – med njimi Primorci. Dolgotrajno administriranje med ptujskim Mestnim magistratom in Posredovalnico za begunce v Ljubljani je bila tudi zavora pri njihovi nastavitvi. Primer nam je namestitev sina skladatelja Hrabroslava Volariča, Stanislava iz Kozane pri Gorici, ki se je leta 1919 potegoval za mesto učitelja instrumentalne in vokalne glasbe na novoustanovljeni slovenski glasbeni šoli na Ptuju.

V tem času, ko so tekla prizadevanja pridobiti kraje Spodnje Štajerske pod okrilje Nemške Avstrije, je bilo nujno ohranяти mir. Od decembra 1918 in v naslednjem letu se je v Mestni občini Ptuj zaposlilo najmanj 27 policistov in redarjev (največ iz Istre), za katere je morala občina ob siceršnjem splošnem pomanjkanju in veliki draginji v okraju zagotoviti poleg osnovne plače (ok. sto kron) še ustrezne dodatke, kot so bili starostna, draginjska, begunska in stanovanjska. Ti državni uslužbenci so v glavnem prihajali s svojci, to lahko potrdimo s pomočjo šolske dokumentacije za družine Kos, Milič, Mohorič, Pulec in Sosič.⁸

Po šolskih katalogih lahko po podatkih o učencih primorskega rodu strnemo nekaj spoznanj tudi o njihovih družinah.

Na Deški meščanski šoli je bilo v obdobju od 1919/20 do 1927/28, ko se je šola povezala z Dekliško meščansko šolo v Državno meščansko šolo v Ptuju, v povprečju pet do šest učencev primorskega rodu, upoštevaje še trgovski nadaljevalni tečaj leta 1921/22. Največ deset učencev jih je bilo vpisanih v šolskem letu 1927/28. Glede na število učencev na šoli se je število primorskih otrok gibalo od 18,5 % v šolskem letu 1919/20 do slabega odstotka v šolskem letu 1922/23. Učenci so prihajali z goriško-idrijskega območja (Gabrije, Miren, Renče, Šempas, Deskle, Kanal, Tolmin, Bovec, Idrija), iz Trsta in okolice (Rojan, Nabrežina, Opčine) in iz istrskih krajev (Buje, Buzet, Vrsar, Pulj). Na šoli je bilo tudi nekaj učencev iz Dalmacije.

⁸ ZAP, MOP, šk. 240, spis 240/919; šk. 244, spis 1268/19, Stražniki iz Primorja.

Učenci so izhajali iz družin železničarjev, orožnikov, uradnikov (predvsem finančnikov).

Svoj drugi dom so štirje učenci našli v šolskem letu 1919/20 v barakarskem naselju v Strnišču. Zaradi izseljevanja begunskih družin je v šolskem letu 1920/21 bival v naselju le še en učenec. Sodeč po kraju bivanja učencev v dvajsetih letih, so primorske družine živele na Ptuju, na Bregu, v Novi vasi, Rogoznici, Dornavi, Štukih, Hajdini, Dražencih, Sv. Lovrencu na Dravskem polju, v Cirkovcah, na Ptujski Gori, v Podlehniku in na Pragerskem. Dodajmo še, da je v povojnih letih nekaj primorskih učencev bivalo v ptujskem dijaškem domu, njihovi starši pa so sicer živeli po drugih slovenskih krajih ali v Italiji (učenci kmečkih družin z Opčin pri Trstu).

Na Dekliški meščanski šoli je bilo največ primorskih učenk v šolskem letu 1919/20; od 16 učenk jih je devet bivalo v Strnišču. V naslednjem šolskem letu so bile tam nastanjene štiri učenke, nato do leta 1928 le še posameznice (družini Hudales, Komavli).⁹

Največ je bilo družin železničarjev in orožnikov. Prevladovala so družine iz Trsta in okolice (Opčine, Bazovica, Nabrežina, Vrhovlje) ter z Goriškega (Gorica, Podgora, Bilje, Šempas, Deskle, Srednje, Podbrdo). Tudi število Istranov (največ iz Pulja) ni zanemarljivo. Koliko teh družin se je vrnilo na Primorsko, ne vemo. Družine, ki so ostale na ptujskem območju, so se v desetletju po vojni naselile na Ptuju, na Bregu, Hajdini, v Štukih.¹⁰

Če smo za dvajseta leta še mogli sklepati o primorskih družinah po šolajočih se otrocih, pa to ni mogoče za naslednje desetletje. Učenci, ki so se šolali na Državni meščanski šoli, so bili večinoma rojeni v Jugoslaviji, zato o poreklu njihovih staršev podrobneje ne moremo vedeti.¹¹

In kaj nam povedo podatki o primorskih dijakih na ptujski gimnaziji in kaj o njihovih družinah?

Vojne razmere, ko so je k nam zateklo večje število primorskih beguncev, so vplivale tudi na večji priliv njihovih otrok na gimnazijo, ki se je slovenizirala komaj v šolskem letu 1919/20. V tem letu je dvanajst dijakov prebivalo v begunskem taborišču v Strnišču. Število dijakov, rojenih v Slovenskem Primorju in Istri, se je na šoli na začetku dvajsetih let, ko jih je bilo največ, gibalo od 24,2 % v šolskem letu 1919/20 do slabih 17 %

⁹ ZAP, Deška meščanska šola v Ptuju, šk. 1, 2, katalogi.

Primorski slovenski biografski leksikon, Gorica 1981, 549, in 1988, 477. Književnik Zoran Hudales iz Bovca, sin carinskega uslužbenca, dokončal osnovno šolo v Strnišču in v l. 1929/23 obiskoval meščansko šolo na Ptuju.

ZAP, Dekliška meščanska šola, šk. 2–4. Leta 1926 šolo končala Bogdana Stritar iz Solkana, pozneje operna pevka.

¹⁰ Prav tam. Učenci meščanske šole so prihajali iz primorskih družin: Babnik, Banko, Bebler, Furlan, Glavič, Kovač, Križe, Likar, Milič, Muren, Ottowa, Pešl, Roth, Samec, Sosič, Stožer, Stropnik, Tancig, Turk, Vitez. Zaradi preseljevanj podatki niso popolni.

¹¹ ZAP, Državna meščanska šola na Ptuju, šk. 1.

v naslednjih dveh šolskih letih. Največ je bilo dijakov iz Trsta in okolice (Rojan, Opčine, Bazovica, Milje ...), nato rojenih na Goriškem, medtem ko je bilo Istranov dokaj manj. Dijaki so izhajali predvsem iz družin železničarjev in drugih uslužbencev (finančni uradniki), nadalje policijskih uradnikov in orožnikov (veliko Istranov), učiteljev idr. Več gimnazijcev, pretežno Tržačanov, je v desetletju po vojni stanovalo v dijaškem domu, njihovi starši (posestniki, trgovci, uradniki) pa so ostali na italijanskem ozemlju. V šolskih letih 1919/20 do 1921/22 je bilo teh dijakov od 14 do 15. V tridesetih letih omenjenih dijakov na zavodu skorajda ni bilo.

Število vpisanih primorskih dijakov lahko povežemo z migracijskimi tokovi beguncev: upadanje števila dijakov je opazno, ko so se družine po začasnem bivanju na ptujskem območju odselile v druge kraje. Na prelomu v trideseta leta, ko so se iz ekonomskih razlogov in pred italijanskim fašizmom naseljevali na Ptuj in okolici (Breg, Hajdina, Draženci, Zgornja Pristava, Sv. Lovrenc na Dravskem polju, Dornava, Rogoznica) novi begunci, se je število primorskega dijaštva na gimnaziji povečalo (v šolskem letu 1928/29 na 14 %). V povprečju je gimnazijo od šolskega leta 1928/29 do šolskega leta 1934/45 obiskovalo dobrih 9 % Primorcev od celotne dijaške populacije.¹² Koliko primorskih rojakov se je dejansko priselilo na ptujsko območje, ne moremo odgovoriti. Samo nepopolna podatka, da se je po letu 1919 priselilo v mestno župnijo Sv. Jurija v Ptuj 68 ljudi, po rodu Primorcev, in da je bilo l. 1937 po popisu optantov v mestni občini le 50 oseb, ki so po 10. avgustu 1922 zapustili tedanje italijansko ozemlje, nam onemogočata stvaren prikaz.¹³ Zato pa lahko natančneje sledimo dejanjem primorskih priseljencev na ptujskem območju, ko so se spoznavno vključili v novo družbeno okolje.

V begunskem taborišču Strnišče

Leta 1915 so avstro-ogrske oblasti pričele v Strnišču na površini več kot 230 ha graditi taborišče za vojne ujetnike. Ugodna lega kraja, povezanega z ozkotirno železnico do glavne železniške prometnice, je zagotavljala funk-

¹² Prim. ZAP, Gimnazija, šk. 10–14, Katalog 1–8. Na stalno naselitev družin opozarjajo ponavljajoči se priimki: Bac, Bebler, Delpin, Furlan, Kafol, Knez, Krajnik, Kos, Kovač, Mathans, Milič, Muren, Pahor, Pertot, Petek, Pirš, Polič, Pulec, Roth, Rusjan, Samec, Sancin, Smrekar, Sok, Stropnik, Šestan, Turk, Vrabič.

Prim. Ljubica Šuligoj, Med svetovnjima vojnama. *Gimnazija v narodnoobrambnem boju*, Zbornik ob 125-letnici ptujske gimnazije, Ptuj 1994, 50.

¹³ Župnijski urad Sv. Jurij Ptuj, Zapisnik duš po letu 1919 v župniji Sv. Jurij Ptuj. ZAP, MOP, šk. 287, Sresko načelstvo No. 4756/2–37 in Mestno poglavarstvo No. 1058/1. Optanti v Ptuj iz Sv. Lucije, Solkana, Bovca, Vipave, Sp. Idrije, Komna, Trsta, Herpelja, Pulja.

cionalnost taborišča. Toda z vstopom Italije v vojno so potrebe narekovale, da je zgrajeno naselje 295 barak postalo od jeseni 1915 vojaška bolnišnica. V lesenih barakah, obitih z lepenco in ogrevanih z opečnimi pečmi, naj bi se zdravilo 9.700 ranjencev.¹⁴

Ko je oktobra 1918 avstrijska vojska zapustila taborišče, je okoliško prebivalstvo zaradi pomanjkanja izropalo zapuščene barake. Razmere so se postopoma uredile po posredovanju Okrajnega narodnega sveta. V taborišče, ki ga je novembra prevzel Oddelek za socialno politiko Deželne vlade za Slovenijo, so se poleg posameznih domačinov naseljevali vojni ujetniki kot povratniki iz Rusije, prežeti s socialističnimi idejami, pozneje pa še ruski emigranti – vranglovci. V taborišče je pričela vlada pošiljati tudi slovenske begunce iz krajev, ki jih je zasedla Italija. Med njimi je bilo veliko železničarjev, ki so jih italijanske oblasti hotele premestiti v južno Italijo, česar pa večina ni hotela, zato se je odločila za preselitev v Jugoslavijo. Sem so se zatele tudi družine orožnikov, policistov in uradnikov. Iz Strnišča so jugoslovanske oblasti le-te spet pošiljale v razne kraje.¹⁵ Hkrati so v Strnišče prihajali begunci z območja soške fronte, ki so bili med vojno evakuirani po raznih krajih monarhije. Begunec Rupert-Džiro Gergolet iz Doberdoba se spominja, da se je njegova družina na povratku iz Brucka ob Leithi konec leta 1917 znašla med prvimi primorskimi ubežniki v Strnišču in da so zanje pripravljali drva ruski ujetniki, ki so bivali pod šotori.¹⁶

V barakah nekdanje bolnišnice se je v letu dni, tj. od jeseni 1918 do jeseni naslednjega leta, naselilo okoli 4.600 primorskih beguncev.¹⁷ Ena od primorskih begunk, ki je preživljala zgodnje otroštvo v Strnišču, so spominja mraza, ki je pritiskal skozi špranje barak, nadležnega mrčesa, okvare taboriščne elektrarne in pomanjkanja elektrike v naselju, pa tudi veliko ruskih beguncev, uniformiranih mladeničev na konjih, ruske pihalne godbe, ki je korakala po taboriščnem prostoru ... O številu primorskih beguncev v taborišču Strnišče govore matične knjige Župnije Sv. Lovrenc na Dravskem polju za leti 1919 in 1920. Žal so podatki nepopolni, ker ob navedbi »begunec«, zapisovalec ni dosledno navajal prvotnega bivališča in stanu beguncev. Nekaj ugotovitev zato lahko le posplošimo. Pod navedbo »primorski begunec« ugotavljamo, da je bilo v taborišču Strnišče rojenih 57 otrok, katerih starši (delavci, kmetje, obrtniki, železničarji, uradniki) so izhajali z Goriškega (Podgora, Opatje selo, Bovec, Deskle, Kromberk, So-

¹⁴ Vida Rojic, Iz zgodovine Strnišča in Kidričevega, *Ptujski zbornik IV.*, Maribor, 1975, 272–273. Pod istim naslovom sestavek avtorice v *ČZN* 1984, 1, 60–61, 66, 68.

¹⁵ Prav tam, *ČZN*, 73. Župnijska kronika Sv. Lovrenc na Dravskem polju. Otmar Pirkmaier, V Ptuj ob preobratu, *Maistrov zbornik*, Maribor 1918–1919, Maribor 1988, 406.

¹⁶ Kot v opombi 3, 103.

¹⁷ Kot v opombi 14, *Ptujski zbornik*, 275–276. *ČZN*, 74. AS 95, Veliki župan mariborske oblasti, Oddelek za notranje zadeve, Uprava fasc. 27.

vodnje, Štandrež, Vrtojba ...).¹⁸ V zapisih se omenjajo npr. družine Čoprež, Delpin, Humar, Gabrijelčič, Komac, Komel, Legiša, Makuc, Munih, Pavlič, Pavlin, Perko, Vuga ... Po drugih virih vemo za Krajnikove, Mathansove, Pešlove in Samčeve, da so bili tudi v Strnišču. Družine Furlan, Grosar, Juričič, Jurkas, Kaluža, Konič, Kosta, Pilko, Podbersig, Šajna so npr. svoje otroke pošiljale na šolanje na Ptuj. Pot skozi taborišče Strnišče je vodila tudi pesnika in publicista Rada Bordona iz Trsta, nato pesnika Ivana Delpina iz Podgore, slikarja Josipa Kosmača iz Cerknega, ki se je kot vojak znašel v taborišču, ter ljudskega misijonarja in glasbenika Silvestra Miheliča iz Trsta, ki se je med vojno zatekel v Strnišče.¹⁹

Iz omenjenih matičnih knjig še razberemo, da se je leta 1919 poročilo 43 primorskih beguncev in naslednje leto 23, stanujočih v taborišču Strnišče. Povzemamo tudi, da je bila umrljivost v taborišču precejšnja: od leta 1919 do 1921 je za variolo, meningitisom, TBC, bronhitisom umrlo 39 Primorcev, od tega trije novorojenčki. Vida Rojic navaja, da je bilo po vojni na pokopališču v Strnišču pokopanih 128 primorskih Slovencev, umrlih v begunskem taborišču.²⁰

Po vojni so barake uporabljali za različne namene. Po prihodu primorskih beguncev je Poverjeništvo za socialno skrbstvo Deželne vlade za Slovenijo v taborišču leta 1919 ustanovilo Mizarsko in kovinarsko zadrugo kot naslednico Solkanske zadruge. Proizvodnja zadruge, ki je pritegnila okoli 26 mizarjev (število kovinarjev ni znano), je tekla v šestih barakah. Zaradi pomanjkanja začetnega lastnega kapitala, režijskih in materialnih stroškov je zadruga l. 1921 zašla v dolgove.²¹

Leta 1919 je v šestih barakah z delom pričela Pletarska zadruga, v kateri se je zaposlilo 13 primorskih beguncev in nekateri domačini. Zadruga je izhajala iz pletarske delavnice, ki je pod vodstvom nadučitelja Mirka Ogorca pred vojno delovala pri Sv. Barbari v Halozah (Cirkulane). Po vojni

¹⁸ Škofijski arhiv Maribor. Prepisi MK Sv. Lovrenc na Dravskem polju, Begunsko taborišče Strnišče 1919/20. Prepis I. Rojstna in krstna knjiga Župnije Sv. Lovrenc na Dravskem polju SHS, Taborišče beguncev v Strnišču. Tom. I. od leta 1919/31. 8. in Tom II. od 31. 8. –31. 12. 1919.

Kot v opombi 9, *Primorski slovenski biografski leksikon*, 105–106, 140, 273, 419.

Kot v op. 13. Župnijski urad

Kot v op. 14, *ČZN*, 74. Leta 1941 izseljene družine Furlan, Krajnik, Mathans, Samec.

¹⁹ Prav tam, Škofijski arhiv. Prepis: I. izvornik, Poročna knjiga SHS taborišče beguncev v Strnišču od 3. 3. 1919 do 30. 8. 1919. II. od 1. 9. do 22. 11. 1919. Štev. 248 Prepis SHS Dušnopastirski urad begunskega taborišča Strnišče pri Ptujju za leto 1920 Tom. II.

²⁰ Prav tam.

Kot v opombi 14, *ČZN*, 72.

Kot v opombi 18. Prepis, Tom. I. Mrtvaška knjiga Sv. Lovrenc na Dravskem polju. Taborišče SHS beguncev v Strnišču 1919 do 23. 5. 1920, št. 249 in Mrtvaška knjiga ... 1919 do 1921 Tom. I in II.

²¹ Kot v opombi 14, *ČZN*, 75.

je delo pletarske šole steklo v primernejših prostorih taborišča v okviru ustanovljene zadruge (Pletarna v Strnišču, Slovenija, Registrirana zadruga z omejeno zavezo), ki jo je nadalje vodil Mirko Ogorelec.²²

Deželna vlada za Slovenijo je v šolskem letu 1918/19 v Strnišču odprla tudi ljudsko šolo. Ta je pričela z delom v veliki »šolski baraki« blizu kapelice, severozahodno od gradiča Franca von Hellina. Leta 1925 se je šola preselila v bivšo operacijsko barako vzhodno od gradiča in tam ostala do ukinitve leta 1928.

Povzamemo lahko, da so bili učenci v šolskem letu 1918/19 razporejeni v šest razredov oz. v 13 vzporednic. Število učencev je v tem šolskem letu poraslo z 617 na 671. Največ učencev (917), razporejenih v šest razredov oz. v štiri vzporednice, je bilo v šolskem letu 1919/20, toda na koncu pouka je ostalo le 311 učencev. V naslednjem šolskem letu je število šolarjev v šestih letih upadlo z 303 na 188. Upadanje števila učencev je očitno po šolskem letu 1921/22, ko je pouk tekel ob koncu šolskega leta v dveh razredih. Na koncu šolskega leta 1924/25 in v šolskih letih 1926/27 ter 1927/28 je bilo okoli 30 učencev zbranih le v enem razredu.²³ Migracijski tokovi in ukinitvev begunskega taborišča leta 1922 so se kazali na številu učencev na šoli.

Vsi učitelji na šoli so bili primorski begunci. To so bili: šolski vodja Mavricij Benčič, učitelji Ivan Arnejčič, Rihard Budja, Margareta Dassal (ostala do ukinitve šole), Milka Gulin, Pepina Ivančič, Leopoldina Justin, Valerija Komavli, Vekoslava Križnič, poznejši vodja šole Ambrož Rusjan, Albin Stritar, Franc Šinigoj, Armela Širok, Marija Srebrnič, Josip Trošt, Zorka Uršič in Viktorija Vuga. Verouk so na šoli poučevali kateheti: dr. Franc Knavs, Ciril Zamar, Martin Bauman, Franc Rop, Leopold Amon, Mežnaršič, p. Marko Fišer, p. Elekt Hamler, Janko Verbajnshek, Ivan Zajc in Franc Spindler.²⁴

Begunski turobnosti je šola dajala življenjski zagon. Učiteljstvo je zaživelo s stanovskimi kolegi na Ptujju. *Ptujski list* je zapisal, da so se učitelji ptujskih ljudskih šol in gimnazije 20. maja 1920 udeležili izleta v taborišče Strnišče. Po sprejemu na železniški postaji v Strnišču so jih tamkajšnji učitelji vodili po naselju. Spoznali so gosto obljudene barake, lepo opremljeno cerkveno barako in šolo, elektrarno, kanalizacijske naprave, pralnico ter mizarsko, krojaško in čevljarstvo delavnico. Ptujčane sta prevzela red in čistoča, pa srečanje z otroki v obednici sirotišnice; spoznali so vneto in požrtvovalno delo primorskih učiteljev.²⁵

²² *Ptujski list* 19. 9. 1920/II., št. 38.

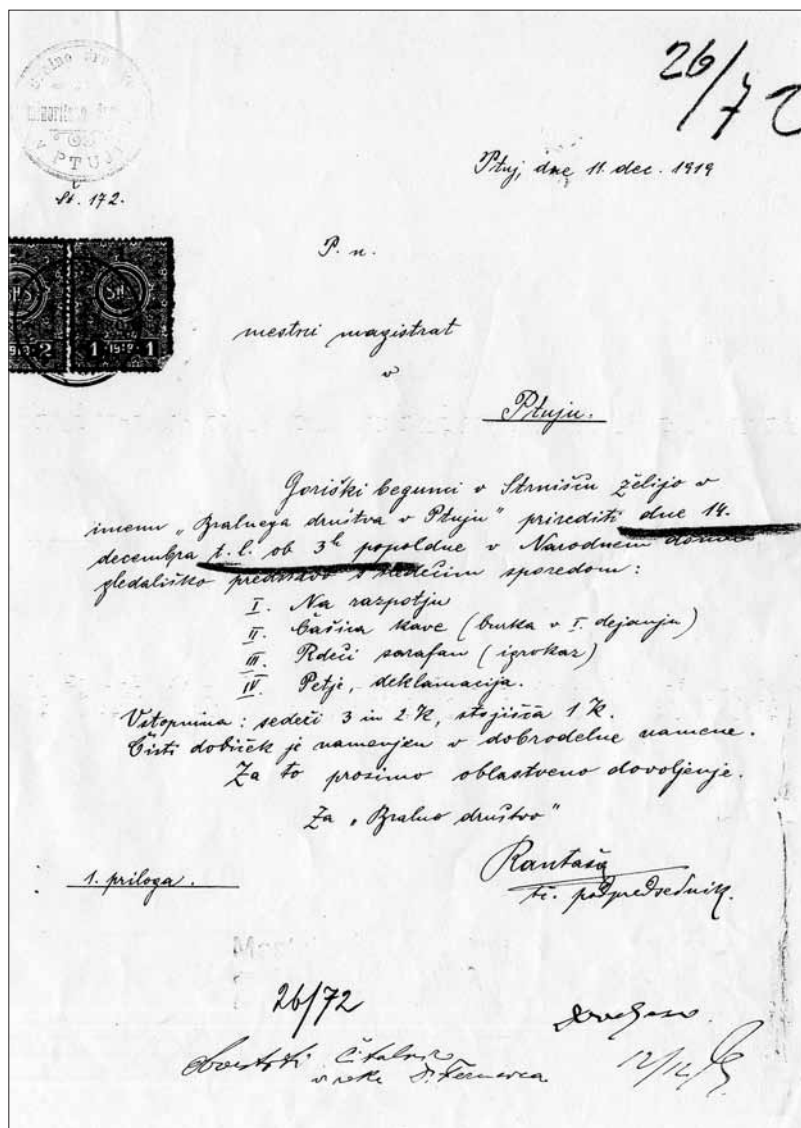
²³ Kot v opombi 14, *ČZN*, 75–76.

²⁴ Prav tam.

Kot v opombi 18, Tom. II.

²⁵ Kot v opombi 14, 78

Spletle so se tudi druge vezi. *Ptujski list* je spet zapisal o nepričakovanem prisrčnem obisku petdesetih sokolic iz Strnišča, ki jih je vodil učitelj Josip Trošt. Obiskovalke »s trdega Krasa« so se pred ptujsko Brumnovo gostilno predstavile s petimi plesi in z »mehkimi, tožnimi« Gregorčičevimi pesmimi. Tedaj so ptujski sokoli povabili člane sokolskega društva v Strnišču, katerega starosta je bil Mirko Ogorelec, na ptujskogorsko srečanje.²⁶

Slika 3: Goriški begunci iz taborišča v Strnišču so se 14. decembra 1919 predstavili pod okriljem »Bralnega društva v Ptuj« z gledališkim nastopom v ptujskem Narodnem domu (ZAP, MOP, šk. št. 241, spis 26/72)

²⁶ *Ptujski list* 1. 6. 1919/I., št. 9, Slučajni zlet sokolic begunk iz Strnišča in ptujskega Sokola.

Razumljivo je, da je čas po prvi svetovni vojni, ko se je odločalo o usodi slovenskega narodnega telesa, vzbujal v ljudeh narodni zanos. Narodne svečanosti na Ptuju so bile odgovor nestrpnemu domačemu nemštvu. Svoj narodni zanos so primorski begunci izpričali z dejanji: v deklaracijsko gibanje l. 1917/18, ki so ga oblasti na ptujskem območju nenaklonjeno spremljale, je poseglo tudi 205 »beguncev s Primorske«, stanujočih v ptujskem političnem okraju. Februarja 1918 so podpisali izjavo in podprli deklaracijo Jugoslovanskega kluba o skupni neodvisni državi Slovencev, Hrvatov in Srbov pod habsburškim žezlom. V marcu je 332 podpisnikov občanov Župnijskega urada in trške občine Ptujška Gora in tam živečih 17 goriških beguncev podprlo mirovna prizadevanja ter »popolno samoodločevanje vseh narodov«. Med drugim so zapisali, da mora biti »svobodna Jugoslavija, prosta vsakega gospodstva tujcev«, naj bo »plačilo za vse brezmejno prestano gorje« in po Gregorčiču – naj bo vsak »na svoji zemlji svoj gospod«. ²⁷

Skupna misel, da bi znova zaživel na svojih domovih, je povezala begunce iz Strnišča, Maribora, Celja, Ljubljane, z Dolenjske in Koroške, zbrane 25. septembra 1919 na velikem vseslovenskem taboru na Ptuju. ²⁸

Mnogih beguncev iz taborišča v Strnišču pa nadaljnja pot ni vodila v domače kraje; bodočnosti pod italijansko oblastjo niso videli. Odločili so se za stalno bivanje na Ptuju, Mariboru, Prekmurju ...

Zaradi stroškov vzdrževanja taborišča (ok. 140.000 kron mesečno) in velikih proizvodnih stroškov tamkajšnjih delavnic se je Deželna vlada za Slovenijo 31. januarja 1922 odločila, da ukine taborišče (razen šole). Takrat je bilo v Strnišču 1541 stanovalcev, od teh 186 domačinov, 32 železničarjev, 819 ruskih in 503 primorskih beguncev ter en Italijan; 303 je bilo brezposelnih, odvisnih od podpore. V letu 1922 so se primorski begunci v glavnem izselili iz taborišča (zadnji so ostali do l. 1928), v jeseni istega leta se je 230 brezposelnih (45 družin) odločilo za selitev v Prekmurje. ²⁹

V lendavskem kotu (Benica, Petišovci, Pince Marof) so bili priseljeni primorski kolonisti deležni do 9 oralov nekdanje fevdne zemlje. Naleteli so na nezaupanje pomadžarjenega domačega prebivalstva.

²⁷ PAM, Izjave za majniško deklaracijo 1917–1918, Karton II. Štajerska, št. akta 288/2 in 290.

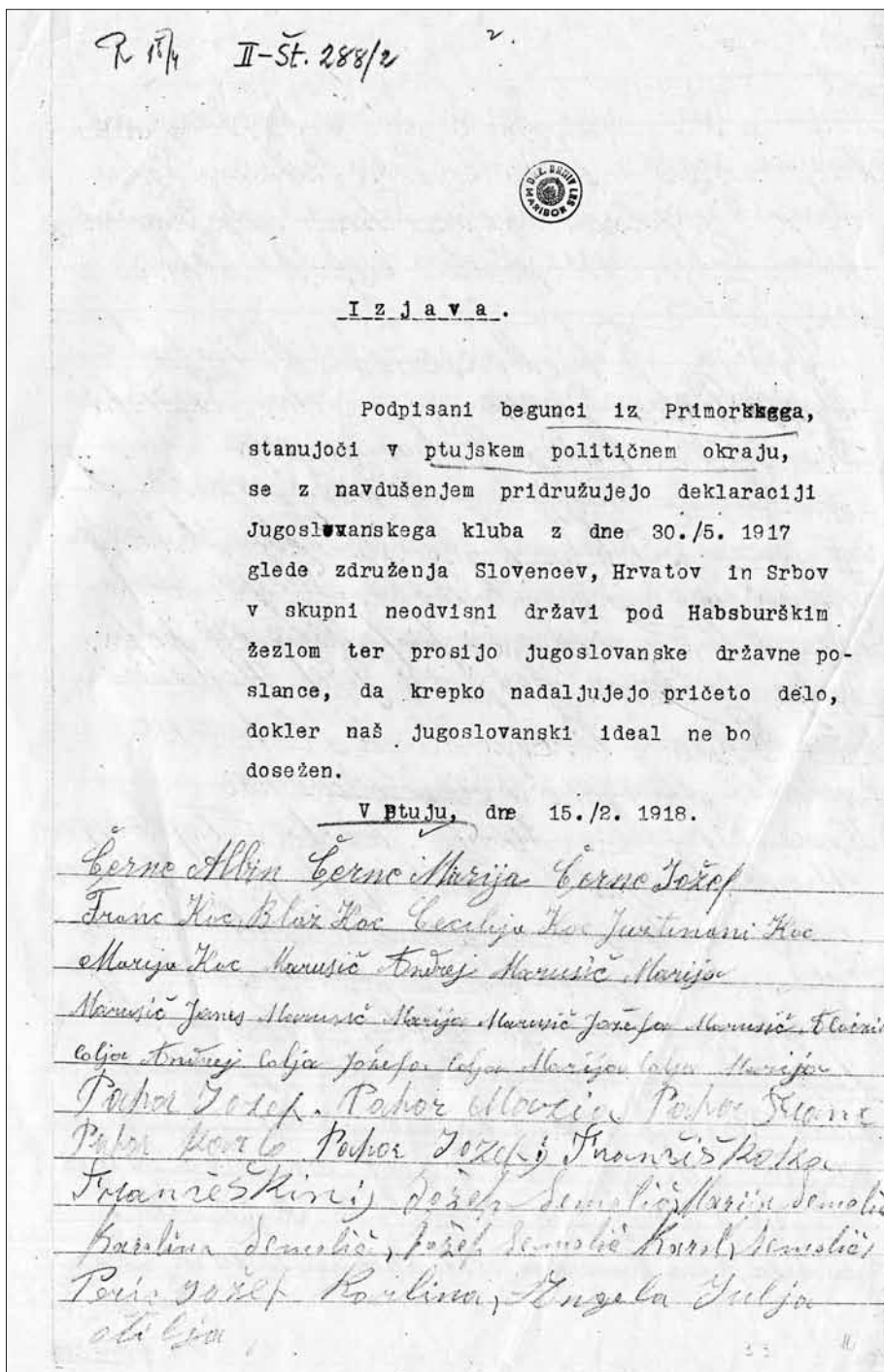
ZAP, Osnovna šola Ptujška Gora, šk. 5.

²⁸ *Ptujski list* 24. 11. 1919/I., št. 26.

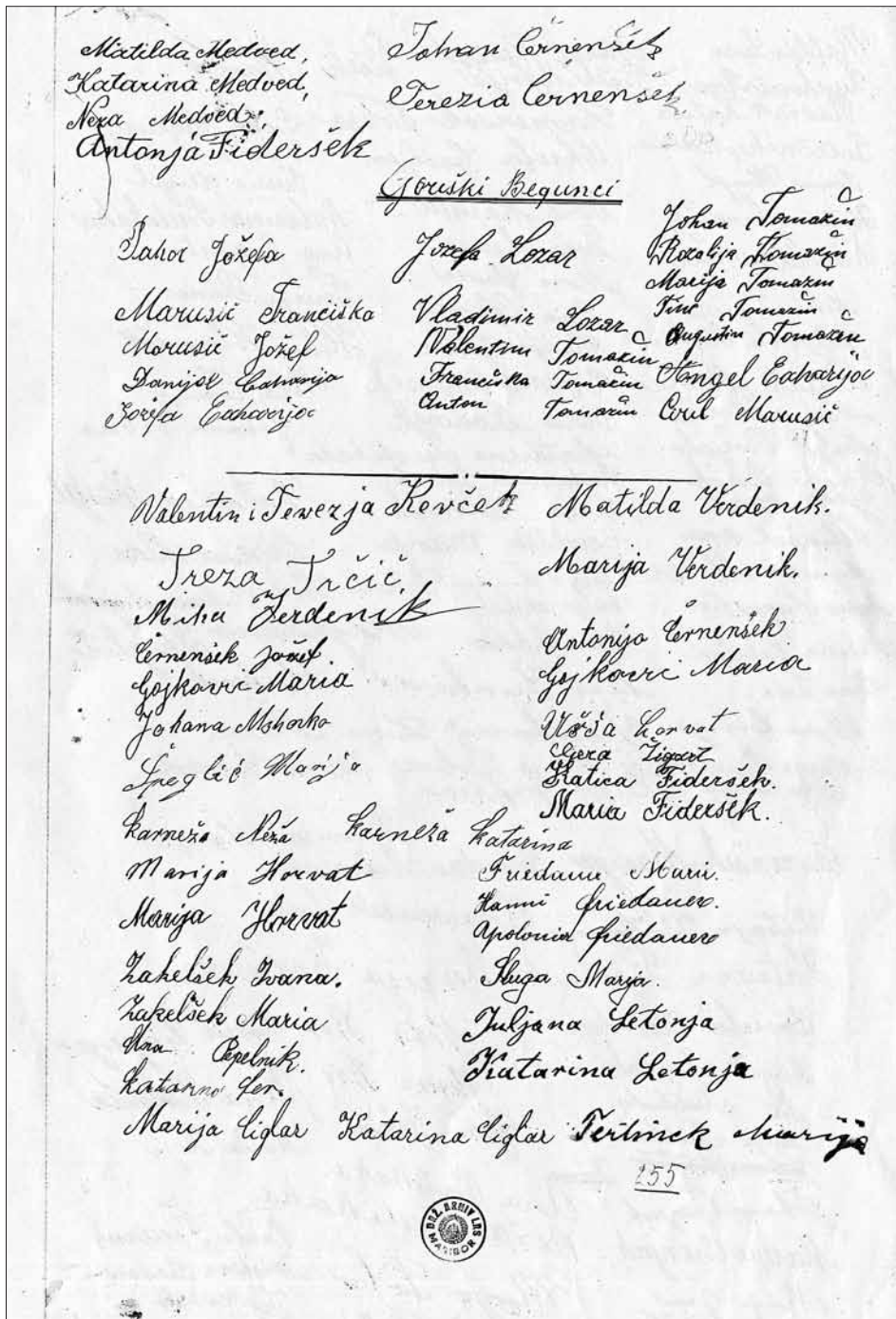
²⁹ Kakor v opombi 14, *Ptujski zbornik*, 276, ČZN, 77–80. Kakor v op. 17, AS, Situacijsko poročilo Predstojništva taborišča Pokrajinski upravi za Slovenijo.

Kot v opombi 23, *Župnijska kronika*.

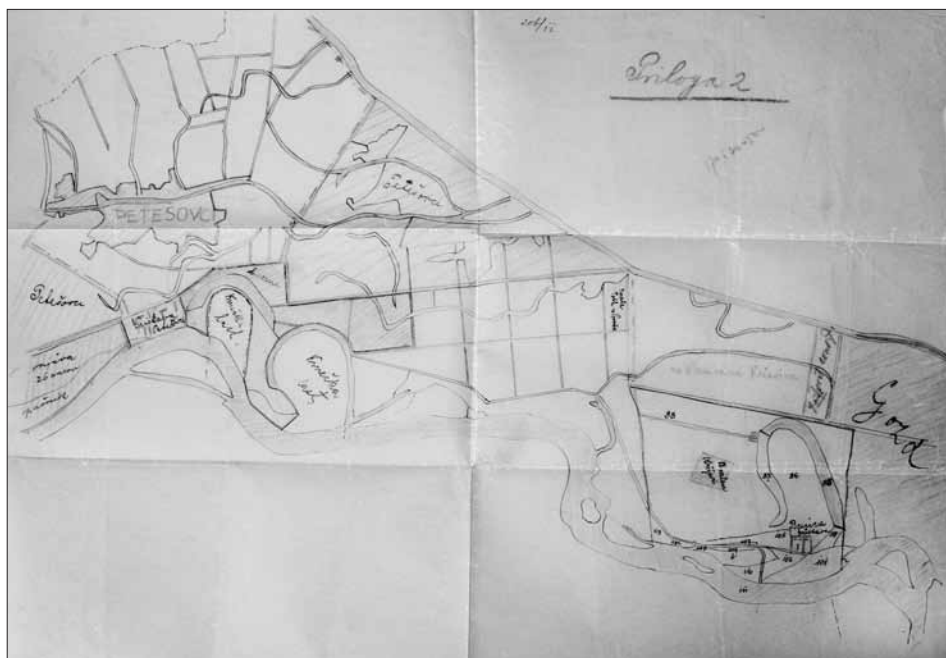
Ljubica Šuligoj, *Kakovost življenja gradimo tudi na izkušnjah zgodovinske preteklosti* (delovna izhodišča projekta: Učenje za življenjsko uspešnost v lendavski občini).

Slika 4: S posebno izjavo se je 15. februarja 1918 v ptujskem političnem okraju odzvalo na majniško deklaracijo 205 primorskih beguncev (PAM, Izjave za majniško deklaracijo 1917–1918, Karton II. – Štajerska, št. 288/2)

Slika 5: Med podpisniki Župnijskega urada in trške občine Ptujška Gora se je v marcu 1918 izreklo za majniško izjavo tudi 17 goriških beguncev (PAM, Izjave za majniško deklaracijo 1917–1918, Karton II. – Štajerska, št. 290)

Slika 6: Naselitveni načrt za primorske begunce v lendavskem kotu v Prekmurju, kamor jih je leta 1922 iz taborišča v Strnišču odšlo 230 (AS 95, Veliki župan mari-borske oblasti, Oddelek za notranje zadeve, Uprava, fas. 27)

Po ukinitvi begunskega taborišča v Strnišču je v kraju zavladala lakota. Šolajoči otroci so bili brez obutve, ostali so brez malice. Visok sneg in mraz sta onemogočala beguncem dostop do gozdne suhljadi. V naselju je izbruhnila škrlatinka. Za omilitev razmer je gospodarska komisija Deželne vlade za Slovenijo nakazala denarno pomoč in podaljšala vzdrževanje taboriščnikov do 30. avgusta 1922. Jeseni 1922 je v taborišču ostalo 616 prebivalcev in 105 šolskih otrok.³⁰ V Strnišču je ostalo še nekaj primorskih beguncev, ki so postopoma zapuščali kraj. Nekaj družin (Furlanovi, Krajnikovi, Pešlovi, Samčevi) je našlo zaslužek na Ptujju. Le nekateri (družine Adamič, Bajt, Berginc, Breznik, Hertiš, Jurčič, Komavli, Mathans, Rudolf, Strašek ...), zaposleni v konzumni trgovini, pekarni, mesnici, parni elektrarni, obrtnih delavnicah, Pletarski zadrugi in šoli, so še ostali v kraju.

Stečaj gospodarskih obratov leta 1926 in ukinitve šole v Strnišču leta 1928 sta še zadnje Primorce prisilila, da so zapustili kraj. Ob tem dodajmo, da je hotel ptujski veleposestnik in vinski trgovec Franc Čuček bivše taborišče spremeniti v večji gospodarski obrat, da je med drugim za obrat sadnih konzerv iskal strokovnjake v Gorici, toda uspel je poslovati le v manjših delavnicah. Predvidena industrializacija kraja pa ni slonela na

³⁰ Kakor v opombi 14, *Ptujski zbornik*, 276, ČZN, 76.

realnih temeljih: za Čučkove načrte oblasti niso bile zainteresirane. Mestna občina Ptuj je ocenila, da kraj ni prometno povezan in ni primeren za industrijsko proizvodnjo.³¹ Gospodarski neuspehi so Franca Čučka l. 1926 prisilili v stečaj. Pred ukinitvijo njegovih podjetij se je v Ptuj preselila Pletarska zadruga s pletarsko šolo. Leta 1931 barakarskega naselja v Strnišču ni bilo več.

Narodnoprebudno delo primorskih beguncev na Ptujskem

Slabo urbanizirano ptujsko območje, kjer so se zaostale gospodarske in družbene razmere kazale v nerazviti industriji, agrarni prenaseljenosti, viničarstvu, nizki gospodarski akumulativnosti ob svetovni gospodarski krizi, je med obema vojnama postalo drugi dom mnogim primorskim beguncem. Ni naključje, da so se v novem okolju aktivno vključili v narodnoprebudno delo, saj so spoznali vojno, italijanski fašizem in gospodarsko krizo.

Na ptujskem območju so Primorci spoznali spletkarjenje ptujskega nemštva do koroškega plebiscita, nato pa v tridesetih letih nacistična izzivanja ptujskih Nemcev, ki so z ekonomskimi uveljavitvami postajali politično aktivni.

Za učinkovit narodnoobrambni boj je bilo pomembno krepiti slovensko narodno zavest. To pomembno poslanstvo narodnega osveščanja je temeljilo predvsem na slovenskih šolah in društvih, toda problem slovenizacije šol in pomanjkanje narodnozavednega učiteljstva po vojni sta resno ovirala delo. Gotovo je, da so društva ogromno prispevala k utrjevanju slovenstva, tako tudi Društvo primorskih rojakov *Gorica*. Društveno življenje se je na Ptujju kazalo na prireditvah (obletnice septembrskih dogodkov, češkoslovaška akademija leta 1938, Večer slovenske besede 1939. leta). Na shodih, npr. 25. januarja 1920, je okoli dva tisoč meščanov, okoličanov in beguncev pred mestno hišo obsodilo londonski sporazum, se zavzelo za pravico do samoodločbe in s tem za priključitev Istre, Dalmacije, Gorice, Trsta in Beneških Slovencev k matični državi.³²

Posledice germanizacije na ptujskem območju so zahtevale od slovenskega učiteljstva, da morajo postati »učitelji naroda«. To je bila programska usmeritev *Učiteljskega društva za ptujski okraj*, ki se je kot stanovsko združenje vključevalo v družbeno okolje, se lotevalo socialnih vprašanj in aktivno sodelovalo z drugimi slovenskimi društvi. Primorski učitelji,

³¹ ZAP, MOP, šk. 250, spis 3441/14-1921, Taborišče v Strnišču – likvidacija. Priporočila, da bi se Strnišče industrializiralo, MO Ptuj ni sprejela.

³² *Ptujski list* 1. 2. 1920/II., št. 5.

ki so pribežali pred italijanskim fašizmom, so se ob soočanju s ptujskim nemštvom spontano vključevali v delo slovenskih društev.

Za *Ptujsko učiteljsko društvo*, v katerem so v zadnjih dvajsetih letih prevladali liberalni nazori, pomenita prelomnico v društveni dejavnosti dogodka na izrednem občnem zboru 5. marca 1927. Tedaj je o Pestalozziju kot človeku in pedagogu spregovorila učiteljica na ptujski okoliški šoli Dora Mervičeva, begunka iz Šempetra pri Gorici. Hkrati je vodenje društva prevzel Dušan Šestan, primorski begunec s Tržaškega, učitelj na Deški meščanski in pozneje na ljudski šoli.³³ Društvo je usmerjal do srede tridesetih let. Primorski učitelji so se aktivno vključevali v društveno življenje, v društvene narodnoobrambne akcije. Zanimala so jih socialnoekonomska vprašanja, o katerih je razglabljal *Učiteljski pokret pri Ptujem učiteljskem društvu*. Tu je aktivno delovala Tržačanka Ema Mačus-Potrč, učiteljica pri Sv. Urbanu, dejavna v tamkajšnjem *Prosvetnem društvu*. Mačusova je delovala tudi pri *Sokolu* in sodelovala pri dramskih uprizoritvah gimnazijskega *Literarnega društva Oton Župančič*, ustanovljenega leta 1931 pod vodstvom levičarsko opredeljenega gimnazijca Ivana Bratka. Zaradi zahtevnosti gledaliških del so h gimnazijski gledališki skupini pritegnili tudi nekatere učiteljice bližnjih šol. Uprizoritve na gledališkem odru so v javnosti dosegle politično odmevnost (tako npr. Cankarjevi Hlapci).

Kot bomo spoznali, so ptujski Nemci spremljali narodno delo učiteljev, zato so bili ob okupaciji izpostavljeni pregonom, npr. Vladislav Klemenčič iz Dolenje Tribuše, mladinski pisatelj in učitelj na Bregu, pri Sv. Tomažu, v Runeču in pri Veliki Nedelji, je bil izseljen leta 1941. Šolnik in glasbenik Julij Pavletič iz Trsta, ki je služboval na Ptuju, Majšperku in na Hajdini, se je pred Nemci umaknil v Ljubljano. France Sancin iz Škednja pri Trstu, kulturni delavec in učitelj, je služboval pri Sv. Barbari pri Vurberku in na Ptuju. Leta 1941 je bil zaprt na Borlu in pregnan v Ljubljano. Za Emo Potrčevo so Nemci leta 1941 zapisali, da se njen mož dr. Jože Potrč kot znan komunist nahaja v vojnem ujetništvu in da je družino potrebno izseliti.³⁴

³³ ZAP, zbirka MD, šk. 11, sign. MD II-5, Učiteljsko društvo za ptujski okraj, zapisniki društva 5. 3. 1927–29. 9. 1933, 60-letnica društva 8. 5. 1929, izredni občni zbor 14. 10. 1929. Arhiv republike Slovenije, AS 1551, Oddelek I., Okrajna glavarstva – preganjanje komunistov, sezname komunistov 1919–1940. Kraljeva banska uprava – oddelek 1929–1939.

³⁴ *Učiteljski tovariš* 1937/LXXVII. (4. 3.), UJU – sekcije za Dravsko banovino, Učiteljski pokret – Triletni delovni program Ptujkega učiteljskega društva. Arhiv Zgodovinskega oddelka PMP, fas. Gimnazija; fas. Landrat, mapa: Vprašalne pole slovenskih učiteljev M–Ž; fas. Izgnanci. Seznam slovenskih družin za izselitev – Verzeichnis der aus der Untersteiermark und Betriebe, welche die Dienststelle deutschen Volkstums beschlagnahmen wurden. Liste der beschlagnahmen Gewerbebetriebe in der Untersteiermark, Liste Nr. 10.

Kakor v opombi 9, *Primorski ...* 1982, 65; 1985, 587, 628; 1987, 285.

Svoje narodno poslanstvo so učitelji potrjevali na različnih področjih javnega življenja. Ob telesni vadbi pri ptujskem *Sokolu*, ki je ohranil svoj narodnoobrambni značaj od septembrskih dogodkov dalje, skrb za izobraževanje mladih ni izostala. Sokolsko mladino je vzgajalo več predanih primorskih učiteljev, ko so bili s svojim zgledom in z življenjskimi izkušnjami vzorniki mladim. Med njimi so bili Ljudmila in Ciril Kafol, ki je nekaj časa vodil pevski zbor DPD Svoboda, Jožko Zega, ki je l. 1939 vodil ptujsko sokolsko okrožje, Dušan Šestan, član prosvetnega odseka *Sokola*, ki je s predavanji, filmi, z mladinskimi popoldnevi, z delom v sokolski knjižnici skrbel za idejno izobraževanje mladine. K narodnemu osveščanju mladih je veliko prispevala Dora Mervičeva, ki se je s pomočjo sorodnikov Pertotovih umaknila pred italijanskim fašizmom najprej v Dornavo (povezana z dr. Franjem Žgečem) in nato prišla na Ptuj. Nekdanja ptujska dijakinja in sokolska naraščajnica Slavica Zemljič ocenjuje, da je Mervičeva nanjo izjemno vplivala kot narodno zavedna, načitana in napredna žena.³⁵ Iz Barkovelj pri Trstu je pribežal v Jugoslavijo Janko Pertot, ki je poučeval na Ptujski Gori in od šolskega leta 1926/27 na Deški meščanski šoli. Zunaj šole se je posvetil predvsem telesni vzgoji. Ko je Radoslav Komac, učitelj na meščanski šoli, prevzel vodenje ptujskega sokolskega okrožja, je bil Janko Pertot petnajst let načelnik *Sokola*. Leta 1927 je ptujsko sokolsko društvo na slovesnosti pred magistratom razvilo svoj prapor. V zadnjih dvajsetih letih, ko je Glasbeno Matico na Ptujju vodil glasbenik in skladatelj Tržičan Karol Pahor, je pod Pertotovim vodstvom deloval društveni sokolski orkester. Po češkem zgledu je Janko Pertot s predavanji, z mladinskimi popoldnevi, s popoldanskimi plesnimi vajami in počitniškimi potovanji skrbel za vzgojo sokolskih naraščajnikov. Pred drugo svetovno vojno je ptujski *Sokol* štel 925 telovadcev.³⁶ V javnem življenju se je društvo predstavljalo tudi s svojim dramskim odsekom na odrskih deskah gledališča in tam leta 1933 odprlo svoj zvočni kino. Kinooperater Edvard Muren, doma iz Kanala ob Soči, ki se je z materjo po vojni preselil na Ptuj in tu končal meščansko šolo, je skrbel za reklamne plakate Mestnega gledališča in kina. Muren je leta 1933 pod gledališkim odrom pripravil vse potrebno za delo ilegalne ciklostilne tehnike KP. Leta 1938 je bil sodno kaznovan, ker je napisal in lepil po mestu protihitlerjanske lepake, tudi s »komunistično

³⁵ ZAP, Rodbinski in osebni fondi. Komac Radoslav, Ptujski Sokol; TVD Partizan 1908–1958.

Kakor v opombi 34, PMP, fas. Izgnanci. Družini Kafol in Zega izseljeni 1941; PMP, Topografija – društva, Franc Gabriel; fasc. M. *Skozi viharje v lepšo prihodnost*, Ptuj 1981, 96.

³⁶ Prav tam, ZAP.

Kakor v opombi 9, *Primorski ...* 1985, 628. Janko Pertot ob okupaciji v vojnem ujetništvu, po kapitulaciji Italije povezan v OF v Barkovljah. Karol Pahor (*Primorski ...*, 559–560) 1941. se je umaknil v Ljubljano, po kapitulaciji Italije odšel k partizanom.

Mariborski večernik Jutra 8. 6. 1927/I., št. 31.

tendenco«. V januarju 1941 je kot osumljen komunizma moral na »orožne vaje« v Ivanjico.³⁷

Kroniko ptujskega gledališča, enega od žarišč narodnoobrambne dejavnosti med obema vojnoma, je pisalo še nekaj Primorcev. Po prvi svetovni vojni, ko je mestna občina nenaklonjeno spremljala diletantsko *Dramatično društvo*, so temu bili v pomoč mariborski gledališčniki. Nado Gabrijelčič iz Gorice, poklicno igralko mariborskega gledališča, srečamo v zahtevnih vlogah na odru ptujskega gledališča v sezonah od 1924/25 do 1926/27. Gabrijelčičeva je leto dni živela pri Sv. Marku niže Ptuja (Markovci) in na diletantskih odrih režirala ljudske igre.³⁸

V sezoni 1926/27 je bilo umetniško vodstvo gledališča poverjeno tedanjemu direktorju mariborske Drame, igralcu in režiserju Valu Bratini iz Idrije. S pomočjo umetniškega kolegija (prof. Karol Pahor je bil, npr. zadolžen za petje in glasbo) mu je z diletanti uspelo pripraviti kar 37 predstav. Veliko odmevnost je doživela uprizoritev Deutscheve srednjeveške igre *Pasijon ali trpljenje in smrt Jezusa Kristusa*. Bratina je na Ptuju leta 1926 ustanovil tudi igralsko šolo, kjer je poučeval odrsko dikcijo in igro. Predavatelj Dušan Šestan je slušateljem govoril o literarni zgodovini s poudarkom na dramatikih. Leta 1927 je Valo Bratina zapustil Ptuj.³⁹

Gledališko življenje se v dvajsetih letih (v sezoni 1923/24) povezuje tudi z uprizoritvijo Remčeve kmetske tragedije *Užitkarji*. Tržačan dr. Alojzij Remec je bil po letu 1927 odvetnik na Ptuju, od decembra 1935 je z vmesnim presledkom opravljal županske posle do okupacije. Slutnjo prihajajoče druge svetovne vojne in zlo nemškega nacizma je Remec izrazil v »zgodbi iz temnih dni« – v *Opustošeni brajdi*, kjer je opisal življenje na Ptuju v dneh pred nemško okupacijo. Po seznamu Kulturbunda so ga ptujski folksojčerji 9. aprila 1942 zaprli in se nad njim grobo znesli. Z Borla ga je pot vodila v Srbijo, kamor je bila družina izseljena.⁴⁰

Na prelomu v trideseta leta, ko je začasno usahnilo delo *Dramatičnega društva* in je *Mestno gledališče* prevzelo za svoj dramski odsek *Delavsko-prosvetno društvo Svoboda*, je nekajletno razgibano gledališko življenje

³⁷ Kakor v opombi 33, AS.

Kakor v opombi 35, *Skozi ...*, 112 (Matija Vošnjak, Drobni utrinki velikih let 1939–1941).

Arhiv Zgodovinskega oddelka PMP, fas. Ciklostilna tehnika KP pred vojno v Ptuju.

Rudi Ilec, Kako so tiskali v Ptuju komunistične letake v stari Jugoslaviji, *Ptujski tednik* 25. 6. 1954/VI., št. 24.

ZAP, Deška meščanska šola, šk. 2.

³⁸ Kakor v opombi 9, *Primorski ...* 1978, 402.

³⁹ Kakor v opombi 9, *Primorski ...* 1976, 119.

Ptujsko gledališče 1786–1958, avt. Irena Mavrič, Varaždin 1988, 22–23.

⁴⁰ Prav tam, *Primorski ...* 185; *Ptujsko gledališče ...*, 21.

ZAP, MOP, šk. 302; MOP 1941–1945, Liste der sofort zu verhaftenden Personen.

utrpele udarec. Razmere so se spremenile po letu 1935 z novim zagonom *Dramatičnega društva* in dejavnostjo *DPD Vzajemnost*. Gledališki utrip je poslej vzpodbujalo veliko mladih iz delavskih vrst in gimnazijcev, ki so nastopali v *Mestnem gledališču* ali na odru *Vzajemnosti* v Panonski ulici. Gledališko življenje je pritegnilo več mladih primorskih rojakov.

V dramski šoli gledališča, ki je bila ustanovljena konec leta 1937, so delali Nada in Marko Kafol, Vera Remec, Nada Pfajfer in Jože Samec, ki je po prihodu družine s Tržaškega leta 1918 končal na Ptujju osnovno in meščansko šolo ter se kot črkostavec zaposlil v Ptujski tiskarni. Aktivno je sodeloval v avantgardnem Žižkovem gledališču.⁴¹

Prihod Frana Žižka na Ptuj oktobra 1938 je pomenil kakovostno poživitev odrskega življenja. Čeprav v materialnih težavah in ob nerazumevanju oblasti je Žižek dobil oporo v narodnozavednih, levičarsko opredeljenih mladih ljudeh. Med Primorci so bili dijakinja Nada Kafol in Nada Pfajfer (po rodu Istranka) ter igralci *Delavskega odra* Ludvik Mathans, Franc Peršon in Tržačan Herman Stožer.⁴² Žižkovo neodvisno gledališče je ponujalo repertoar, ki je temeljil na umetniških kriterijih in hkrati ponujal odgovore na družbenoaktualna vprašanja. Okoliščine so mu narekovale, da je kdaj pritegnil posameznike iz mariborskega *Neodvisnega gledališča*, npr. Istrana Jožeta Babiča. Fran Žižek je pripeljal na Ptuj talentiranega igralca Alberta Wilhelma in z njim delil svojo skromno režisersko plačo. Wilhelm, po rodu iz Senožeč, se je leta 1928 pred italijanskim fašizmom s Tržaškega umaknil v Jugoslavijo. V Žižkovi režiji gledaliških del (Kralj Edip, Detektiv Megla, Deseti brat, Martin Krpan, Lepa Vida) je v naslovih in glavnih vlogah z izbrano tehniko govora ustvaril nepozabne like.⁴³

Po Žižkovem odhodu je bil v sezoni 1940/41 Albert Wilhelm v oporo režiserju Jožetu Babiču, ki je na oder postavil družbenoaktualna dela in sodeloval z dramskim odsekom *Vzajemnosti*. Zaradi miklavževanja 7. decembra 1940 oz. odrske uprizoritve v prostorih *Vzajemnosti* je prišlo do kazenskega pregona nastopajočih, med njimi Franca Peršona in Alberta Wilhelma. Režim je označil prireditve na *Delavskem odru* kot »propagando za širjenje komunistične ideje«, to pa so obtoženi zanikali. V januarju 1941 jih je 14, obdolženih komunizma in aktivnega udejstvovanja pri (tedaj

⁴¹ Kakor v opombi 9, *Primorski ...* 1987/ 277, Samčeva družina izseljena 1941. leta v Srbijo.

Kakor v opombi 39, *Ptujsko gledališče*, 25.

⁴² ZAP, zbirka MD, šk. 54, Gledališče v Ptujju, MG-VI. 5/3.

Zapisnik okroglice mize predvojnih komunistov 1981, pri avt. (Mitja Vošnjak).

⁴³ Kakor v opombi 9, *Primorski ...*, 306. Albert Wilhelm 1941. leta z ženo Nado Pfajfer izseljen v Srbijo, kjer sta oba padla v NOV.

Kakor v opombi 39, *PMP, Ptujsko gledališče*, 29–44.

Fran Žižek, *Moja učna leta na amaterskih odrih*, tipkopis pri avt.

že razpuščen) *Vzajemnosti*, moralo na »orožne vaje« v Ivanjico. Med njimi je bil »sumljiv komunizma« Jože Babič.⁴⁴

Do prihoda okupatorja je gledališko življenje usmerjal Albert Wilhelm. Z njim pa je povezano še zadnje dejanja ptujske ciklostilne tehnike KP, ki se je zaradi ilegalnega dela večkrat preseljevala in je leta 1940 znova našla prostor pod gledališkim odrom. Da je okupator ne bil odkril, jo je Wilhelm ob prisotnosti sodelavcev uničil.⁴⁵

Tehnika je bila, sicer v letih vse nevarnejša zaradi hitlerizma, pomemben dejavnik narodnoobrambnega gibanja. V popisnih in listkovnih akcijah je sodelovalo več mladincev, med njimi Postojnčan Miloš Rems, ptujski gimnazijec v l. 1937/38 in udeleženec marenberškega študentskega narodnoobrambnega tabora leta 1939.⁴⁶ Svoje varno zatočišče je tehnika v letih 1937/38 našla pri delavski družini Megličevih na Vičavi. Delavka v ptujski *Pletarni* Olga Meglič, rojena Furlan, iz Krmina, je izhajala iz železniške družine, ki se je pred italijanskim fašizmom po vojni zatekla na Hajdino. Olga je veljala za narodno zavedno, skromno, zanesljivo in predano članico KP (od leta 1939 članica OK KPS). Z možem Albinom sta aktivno delovala pri ptujski *Svobodi* in kasnejši *Vzajemnosti*.⁴⁷

V omenjenem *Delavsko-prosvetnem društvu* je preko društvenih odsekov potekalo kulturnoprosvetno delo. Pod vplivom komunistov so društvene prireditve kritično razkrivale tedanje socialne in politične razmere. Režim je nenaklonjeno spremljal društvene dejavnosti. V dramskem in recitacijskem krožku so se člani predstavljali z aktualnimi družbenim vprašanji. Tu so delovali posamezniki, osumljeni komunizma – npr. Herman Delpin iz Gorice, ki je iz Strnišča prišel na Ptuj in se kot uradnik zaposlil pri ptujski podružnici *Okrajnega urada za zavarovanje delavcev*. Pri *Svobodi* je vodil debatni krožek Za Delpina je Sresko načelstvo poročalo, da

⁴⁴ Kakor v opombi 35, PMP, Topografija; fas. Komunistična dejavnost 1919–1941, Zapisnik posvetovanja predvojnih komunistov in aktivistov 1959. *Skozi viharje ...*, 111 (Mitja Vošnjak).

Kakor v opombi 33, AS.

Kakor v opombi 39, *Ptujsko gledališče ...*, 42.

ZAP, Okrajno sodišče 1930/41, fas. 482.

⁴⁵ Kakor v opombi 3, PMP:

Kakor v opombi 42, Zapisnik (Franc Glavnik).

⁴⁶ Vida Rojic, Dijaki ptujske gimnazije v boju za socializem in nacionalno osvoboditev, 63. *Izvestje Gimnazije Dušana Kvedra v Ptujju*, Ptuj 1969, 128.

Kakor v opombi 42, Zapisnik (Franc Glavnik).

Mirko Tušek, *Udejstvovanje mladine v narodnoobrambni taborih*, Napredno mladinsko gibanje na Slovenskem, Ljubljana 1982, 140.

⁴⁷ Okrogli mizi sodelavcev Olge Meglič 5. 7. 1982 na Vičavi in Lackovih sodelavcev 24. 9. 1982 v Rogoznici (zapisnika pri avt.).

Pri Megličevih partizanska javka. Olga Meglič ustreljena leta 1942 v Mariboru.

se je pred prihodom na Ptuj »družil z osebami, osumljenimi komunistične propagande«. ⁴⁸

Med prizadevne člane *Svobode* in kasnejše *Vzajemnosti* se je uvrstil Franc Peršon, mizarski pomočnik iz Solkana, od koder je leta 1923 pribežal v Maribor in bil zaradi komunističnega delovanja obsojen na štiri leta hude ječe. Za tem se je Peršon preselil na Ptuj in se zaposlil pri mizarju, komunistu Štefanu Matjašču. Peršon je leta 1938 kot zastopnik ptujske podružnice mizarskih pomočnikov Zveze lesnih delavcev in sorodnih strok ob vse večji draginji vodil mezdno gibanje za uveljavitev nove kolektivne pogodbe. ⁴⁹

Ena od značilnosti ljudskofrontnega, narodnoobrambnega gibanja na Ptuj v tridesetih letih je vključevanje mladine v družbena dogajanja. Med mladinci, ki so zahajali v prostore *Svobode* in nato *Vzajemnosti*, je bil Ludvik Mathans, po materi Primorec, rojen v begunskem taborišču v Strnišču. Po končani meščanski šoli je delal kot skladiščnik pri trgovcu Egonu Schwabu. Idejno opredeljen za komunizem, je Mathans sodeloval tudi pri skavtih ter pri listkovnih in popisnih akcijah. ⁵⁰

Mladinskih narodnoobrambnih akcij je bilo na Ptuj veliko. V svetu dvigajoči se fašizem in z njim samozavest ptujskega nemštva sta imela za posledico, da je postajalo mladinsko protifašistično gibanje vse bolj razgibano. Priprave na svetovni mirovni mladinski kongres v Ženevi leta 1936 so v akcijski odbor za mir, ki ga je idejno usmerjal komunizma obdolženi nekdanji gimnazijec Ivan Bratko, prizadeval povezati narodnozavedno javnost ter vse, ki so dojemali bistvo fašizma in pomen miru. Omenjeni odbor, ustanovljen julija 1936, je povezal kar deset organizacij in društev, med njimi Ferijalni savez, ki ga je zastopal gimnazijec primorskega rodu Marko Kafol, in Društvo primorskih rojakov *Gorica*. Društvo je vodil Alojz Peric iz Brestovice na Krasu, ki je po odhodu iz taborišča Bruck an der Leithe v Strnišču dokončal osnovno šolo. Maturiral je na Ptuj in po končanem študiju tu opravljal dveletno odvetniško prakso. Po programu

⁴⁸ Kakor v opombi 35, PMP, Topografija.

ZAP, Gimnazija, šk. 13, katalog 1931/32, I. razred.

⁴⁹ Inštitut za novejšo zgodovino, fond JSZ, Delavska zbornica, Kolektivne pogodbe 1938–1949, Položaj mizarskih delavcev v dravski banovini.

Kakor v opombi 35, *Skozi viharje*, 111, 112 (Mitja Vošnjak); PMP, Topografija, fas. P. Franc Peršon ustreljen v Mariboru l. 1943.

Kakor v opombi 44, ZAP.

⁵⁰ ZAP, Državna meščanska šola na Ptuj, šk. 3.

Kakor v opombi 13, Župnijski urad.

Kakor v opombi 35, PMP, Topografija, fas. M.

Kakor v opombi 46, 126. Leta 1941 Ludvik Mathans zaprt, izseljen v Bosno, kjer so ga ubili četniki.

akcijskega odbora za mir se je Alojz Peric oktobra 1936 predstavil javnosti v dvorani *Mladike* s predavanjem o Primorski.⁵¹

Med odborovnimi aktivnostmi, poleg mirovne akademije in predavanja o miru, omenimo še cvetlični dan, 15. avgusta 1936, ki je bil v bistvu manifestacija slovenstva na Ptujju. S prodajo cvetic so udeleženci akcije zbrana sredstva namenili brezposelnim delavcem v Mariboru. Med sodelujočimi spremljamo Primorce Marka Kafola, Olgo Meglič s sestro Anico ter Dano Furlan iz Črnega Kala, ki se je s starši po končani vojni zatekla v Strnišče in pozneje na Ptujju končala meščansko šolo.⁵²

Dogajanja na Ptujju pa niso mogla mimo gimnazije. Posledice gospodarske krize, izzivalnost ptujskega nemštva in vplivi naprednih profesorjev so prispevali k oblikovanju narodnozavednega dijaštva, ki se je dejavno vključevalo v mladinske aktivnosti. Vanj so aktivno posegli dijaki primorskega rodu. Zanimajoč se za aktualna družbena vprašanja, so se posamezniki povezovali v študijske skupine in skrivoma prebirali ilegalno literaturo, ki jo je priskrbel Marjan Kveder, Dušanov brat. V tem krogu sta bili po rodu z Goriškega Vilma Bebler in Nada Kafol. V skrivnih kotičkih Ljudskega vrta so si skupinice somišljenikov izmenjavale spoznanja. Gimnazijec Albert Rusjan iz Ceste pri Sv. Križu na Vipavskem je, recimo, zbranim govoril o darvinizmu, fašizmu in židovskem vprašanju.⁵³

Dijaško mladino so sicer osveščale razne društvene prireditve in aktivnosti, ki so pred drugo svetovno vojno imele narodnoobrambno vsebino. Strelski odsek *Počitniške zveze* na šoli je imel leta 1929 povsem narodnoobrambni pomen. Vodil ga je častnik v ptujski garniziji in nekdanji dijak Miloš Polič, po rodu iz Ajdovščine. Poličevi – družina železniškega uradnika – je med obema vojnama našla svoj drugi dom na Rogoznici.⁵⁴

Spoznanja, ki jih je prinašalo življenje na ptujskem območju, so opredeljevala dijaško mladino: na spominski plošči v avli nekdanje gimnazije beremo, da so med 86 padlimi dijaki v NOB izgubili življenje: Ludvik

⁵¹ Kakor v opombi 9, *Primorski ...*, 618. Leta 1941 se je Alojz Peric na Tržaškem vključil v osvobodilno gibanje. Italijani so ga konfinirali.

Jutro 15. 7. 1936, št. 16.

Mariborski večernik »Jutra« 10. 11. 1936, št. 236.

Jože Klep, ustni vir 1955.

⁵² ZAP, MOP, šk. 284, spis 1698/36, Pripravljalni odbor za mirovni mladinski kongres v Ženevi Ptuj, cvetlični dan.

Kakor v opombi 47, Okrogla miza na Vičavi (Marko Kafol).

⁵³ Kakor v opombi 46, Vida Rojic, 129.

Kakor v opombi 42, zapisnik (Vilma Bebler, Nada Kafol). Albert Rusjan se je po maturi 1937. leta vrnil na Goriško. Leta 1941. leta zaprt in interniran. Padel v NOB 1944. leta.

⁵⁴ Kakor v opombi 42, Zapisnik.

ZAP, Gimnazija, šk. 14, šol. leto 1934/35.

Mathans, Savo Mlekuž iz Čepovana, Nada Pfajfer, Miloš Rems, Tomšič Tone iz Rojana pri Trstu; padlo jih je osem.⁵⁵

Zagon razgibanemu delu mladine so gotovo dajali ptujski akademiki, ki so ohranili vez z domačim krajem in aktivno delovali v študentskem gibanju. Tako je bila Nada Kafolova dejavna v društvu *Doma visokošolk* v Ljubljani. Vilma Beblerjeva je usmerjala delo društva slovenskih študentov *Triglav* v Zagrebu, ki je z neposrednim spoznavanjem socialnoekonomskih razmer domačega okolja (Haloz) zbliževalo študente različnih nazorov.⁵⁶

Povezovanje slovenstva in narodnoobrambne aktivnosti pred drugo svetovno vojno ptujskemu nemštvu niso ostale prikriti. Temeljito se je pričelo pripravljati na izvajanje nacistične raznarodovalne politike, ki je temeljila na množičnem izgonu tistih Slovencev, ki bi mogli ovirati ponemčenje pokrajine. Na Ptujju so se lotili *analize* prebivalstva glede narodne pripadnosti in ugotavljali čisto nemško poreklo ljudi. Na seznamu prvih aretacij slovenskega izobraženstva in odbornikov slovenskih društev, pripravljenega pred okupacijo, so se znašli trije primorski Slovenci. Hkrati so bile že pred prihodom okupatorja predvidene etape izseljevanja Slovencev. Izselitve ljudi od 10. julija do konca avgusta 1941 naj bi zajele tiste osebe, ki so se naselile na Štajerskem po letu 1914, torej tudi primorske Slovence. Na izselitvenih seznamih so se znašli primorski učitelji, katerih narodnoprebudno delo je bilo ptujskim Nemcem poznano. Slednje potrjujejo zapisi *Izpostave varnostne policije na Ptujju* na vprašalnih polah učiteljev, ki so jih ti izpolnjevali ob okupaciji; opisati so morali svoje poreklo in življenjsko pot. Okupator je torej presojal njihovo pripadnost slovenstvu v času bivanja na slovenskem Štajerskem ter njihovo dejavnost v slovenskih društvih.⁵⁷

⁵⁵ Kakor v opombi 46, Vida Rojic, 117–119, 126–131.

ZAP, Gimnazija, šk. 14, šol. leto 1934/35.

Kakor v opombi 9, *Primorski ...* 1976, 105–106; 1978, 423; 1983, 140, 203; 1984, 494; 1986, 23, 44–45.

V javnem življenju so se uveljavili dijaki: Istranka Valerija Glavič, Vladimir Krivic iz Idrijskega Loga, zdravnik Aleksander Nardin iz Šempetra pri Gorici, dr. Bojan Petrič iz Podgrada pri Ilirski Bistrici, zdravnik Stojan Plesničar z Goriškega, sodnik Svetozar Polič s Tolminskega, dr. Bogdan in Vlado Šestan, rojena na Ptujju. Na gimnaziji je poučeval pred okupacijo Ivan Šavli, begunec v taborišču Strnišče.

⁵⁶ Kakor v opombi 35, ZAP.

Pismo Vilme Bebler avt. 1982.

Slavko Kremenšek, *Slovensko študentsko gibanje 1919–1941*, Ljubljana 1972, 279.

⁵⁷ ZAP, MOP 1941–1945, šk. 1, ovoj 1. Mestna okupacijska uprava, prevzem oblasti.

Kakor v opombi 35, *Skozi viharje*, 138 (Mira Grašič, *Okupatorjevo nasilje*).

MNO Maribor, Dokumenti komisije za ugotavljanje vojnih zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo.

Ekspozitura Ptuj 23. 8. 1945. Prof. Franjo Baš, *Doneski k problematiki slovenještajerskega nemštva pred in med okupacijo 1941/45*.

Ker naj bi šole služile raznarodovanju, je okupator ob svojem prihodu zaprl slovenske šolske ustanove in učitelje odpustil iz službe. Izpostava varnostne policije na Ptuju je po vprašalnih polah slehernega učitelja ocenjevala, ali je primeren za »prešolanje« (Umschulungskurs) in s tem za nadaljnje učiteljevanje v nemškem rajhu. Tritedenska tečaja na gradu Borl v maju leta 1941 se je udeležilo okrog 130 učiteljic, toda marsikatera je morala v izgnanstvo.⁵⁸

Pomanjkljivo ohranjena dokumentacija le o 31 primorskih učiteljih, ki so pred okupacijo službovali v ptujskem političnem okraju, nam pove, da jih je bilo s tržaško-kraškega območja nad 53 %, z Goriškega več kot 37 % in iz Istre 9 %. Prihajali so kot begunci po prvi svetovni vojni, nekateri so se kot brezposelni učitelji (iz družin železničarjev, poštnih in finančnih uradnikov) na Štajersko priseljevali v tridesetih letih s Kranjske ali iz Italije. Okupator je skoraj vse primorske učitelje obravnaval kot *Čiče* ali *čistokrvne Slovence, brez nemške krvi*, torej rasno nesprejemljive. Zanje možnosti »prešolanja« ni bilo, iz nemškega rajha pa jih je bilo treba odstraniti. Posamezniki so se uspeli predčasno umakniti v Ljubljansko pokrajino.

Izseljevanje primorskih učiteljev in njihovih družin se je na ptujskem območju pričelo junija 1941.⁵⁹

S poti begunstva so mnogi stopili na novo pot pregnanstva.

DER AUFENTHALT KÜSTENLÄNDISCHER FLÜCHTLINGE IM GEBIET VON PETTAU IN DER ZWISCHENKRIEGSZEIT

Zusammenfassung

Der Kriegseintritt Italiens im Mai 1915, durch den das Isonzogebiet zur Front wurde, hatte zur Folge, dass ein immer größerer Teil der Bevölkerung zur Flucht gezwungen war und vorerst in Görz, dem Karst und im Wippachtal Zuflucht zu finden hoffte. Die Flüchtlingsströme hinderten jedoch die Truppenbewegungen, so dass die zuständigen Stellen gezwungen waren, eine Umleitung des Flüchtlingsstromes in das Innere der Monarchie zu organisieren. Manche dieser Flüchtlinge ließen sich auch in einem Barackenlager in Strnišče nieder, das ursprünglich als Militärspital gedient hatte. In den Jahren 1918/19 beherbergte das Lager rund 4.600 Flüchtlinge aus dem Küstenland. Die meisten von ihnen kamen aus dem Triestiner Raum und dem Karst. Geringer war die Zahl jener, die aus Istrien stammte. Unter den Flüchtlingen befand sich eine große Anzahl an Bahn- und Gen-

⁵⁸ Kakor v opombi 57, Mira Grašič, 138.

⁵⁹ Kakor v opombi 34, PMP, Landrat in fas. Iznanci. Ohranjene vprašalne pole učiteljev: Arigler, Bojana; Bevc, Maks; Benčina, Silva; Breže, Hans; Čermelj, Henrik; Fras, Anka; Kerenčič, Marija; Klemenčič, Vladislav; Kobil, Valerija; Kompara, Laura; Kovačič, Meliva Ana; Koželj, Armela; Kralj, Marija; Križaj, Ivan; Križaj, Štefanija; Leban, Ljudmila; Lovrec, Ada; Majnik, Marija; Medvešček, Milena; Merkuš, Alice; Poček, Ana; Potrč, Ema; Prek, Gabrijela; Rajher, Emilija; Švajger, Zora; Vadnjal Tomšič, Ana; Vittori, Feliks; Vollmaier Gustinčič, Marija; Zafred, Anton; Zazula, Pavla; Zidarič, Danica.

darmeriebeamten, Beamten der allgemeinen Verwaltung, insbesondere Finanzbeamte.

Nach Ende des Ersten Weltkriegs kehrten manche von ihnen in ihre Heimat zurück, wengleich die Folgen des Krieges bis weit in die Zwischenkriegszeit spürbar blieben. Die Wirtschaftskrise und der italienische Faschismus brachte in den 1930er-Jahren erneut eine Flüchtlingswelle aus dem Küstenland in das Gebiet von Pettau.

Bis 1922 hielt sich in Strnišče eine große Anzahl von Flüchtlingen auf. Arbeitsmöglichkeiten eröffneten sich ihnen dadurch, dass die Regierung im Lager selbst wirtschaftliche Unternehmungen forcierte. U. a. fanden die Flüchtlinge Arbeit in Tischlereien, Metallverarbeitenden- und Textilbetrieben. Die slowenische Landesregierung eröffnete in Strnišče zudem eine Volksschule, die bis zum Jahr 1928 bestand und an der als Lehrer küstenländische Flüchtlinge unterrichteten. Den Höchststand an Schülern wies das Schuljahr 1919/1920 mit 917 Schülern auf. Danach sanken die Schülerzahlen kontinuierlich, was auch mit der Schließung des Lagers zusammenhing.

Zu diesem Schritt hatte sich die Behörde angesichts der Kosten entschlossen, die der Betrieb und die Erhaltung des Lagers verursachten. Der Versuch des Großgrundbesitzers Franz Čučka, in Strnišče eine Industrie aufzubauen, brachte keinen Erfolg. Die Situation der Flüchtlinge verschlechterte sich. Die ersten fingen an, wegzuziehen. In das Übermurgebiet wanderten rund 230 von ihnen aus, andere Familien wiederum zogen nach Pettau und in dessen Umland. Sie fanden sich vorerst in wirtschaftlich und sozial rückständigen Gebieten wider. Auf die wirtschaftliche Dominanz und die forsche Politik der deutschsprachigen Bewohner Pettaus reagierten sie mit dem Konzept und Anspruch einer besonder engen nationalen, gesellschaftlichen und politischen Verbundenheit unter den Slowenen.

Die küstenländischen Flüchtlinge schlossen sich daher sofort den einzelnen slowenischen Vereinen an, arbeiteten in diesen mit, etwa dem Lehrerverein, im Sokolverein oder im Verein Svoboda und Vzajemnost, und nahmen an nationalen Veranstaltungen teil, etwa den Gedenktagen der Septemberereignisse oder in der von der Jugend getragenen Friedensbewegung.

Unter großen persönlichen Einsatz sorgten die küstenländischen Lehrer für die Aus- und Fortbildung ihrer Schüler und erzogen diese zu nationalbewussten jungen Leuten, die sich bald der NOB anschlossen. Gerade diese Jugend war in den Jahren vor dem Zweiten Weltkrieg der Kern einer nationalbewussten Bewegung unter den Slowenen im Gebiet von Pettau.

Die Pettauener Deutschen beobachteten diese Entwicklung besonders aufmerksam und begannen die Ausweisung jener Slowenen vorzubereiten, die einer weitergehenden Germanisierung des Gebiets entgegenstanden. Unter anderen sollten jene Personen ausgesiedelt werden, die erst nach 1914 in die Untersteiermark gekommen waren, darunter die Familien aus dem Küstenland. Besondere Bedeutung maß man von deutscher Seite dem Schulwesen zu. Daher veranlasste die deutsche Besatzungsmacht 1941 eine Überprüfung aller slowenischen Lehrer, und nur einzelne von ihnen waren „schultauglich“. Die küstenländischen Lehrer waren „Čiči“ und demnach inakzeptabel. Im Juni 1941 wurde mit der Aussiedlung küstenländischer Familien begonnen.

Stečaji in usoda večjih podjetij na Ptujskem v tranzicijskem obdobju

Aleksander Lorenčič*

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 338.124.4(497.4Ptuj)"199"

Aleksander Lorenčič: Stečaji in usoda večjih podjetij na ptujskem v tranzicijskem obdobju. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 78=43(2007), 2–3, str. 180–190

Članek obravnava gospodarsko krizo v Sloveniji v tranzicijskem obdobju (obdobje osamosvojitve Slovenije), privatizacijo gospodarstva, opiše problematiko stečajev in usodo večjih ptujskih podjetij v tem kriznem obdobju za slovensko gospodarstvo. Gre za eno težjih obdobij za gospodarstvo v slovenski zgodovini.

1.01 Original Scientific Article

UDC 338.124.4(497.4Ptuj)"199"

Aleksander Lorenčič: Bankruptcies and the Fate of Major Enterprises in the Ptuj Region During the Transition Period. Review for History and Ethnography, Maribor 78=43(2007), 2–3, pp. 180–190

In the paper the economic crisis in Slovenia during the transition period (period after the independence of Slovenia), the privatisation of the economy, the general problem of bankruptcy and the fate of larger Ptuj enterprises during the crisis period are considered. It is one of the grayer periods for the economy in the Slovene history.

Gospodarska kriza v tranzicijskem obdobju

V osemdesetih letih je jugoslovansko gospodarstvo stagniralo. Po treh letih padanja proizvodnje je leta 1990 slovenski BDP¹ pričel precej izrazi-

* Aleksander Lorenčič, asistent – mladi raziskovalec na Inštitutu za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, aleksander.lorencic@inz.si

¹ BDP – bruto domači prihodek

teje padati, kar je trajalo še leto in pol po osamosvojitvi.² Septembra 1990 so začele naraščati cene, oktobra so se zaradi prevelikega trošenja javnega sektorja začele težave na finančnem področju, ki se jim je novembra – tudi zaradi »napada« prebivalstva na devizne depozite – priključila splošna dinarska nelikvidnost. Tudi v prvi polovici leta 1991 se je nadaljevalo »depressivno« stanje slovenskega gospodarstva. Industrijska proizvodnja je padla na raven leta 1980, izgube podjetij so bile šestkrat večje od akumulacije. V rdečih številkah je bilo skoraj 2000 podjetij. Obseg blagovne menjave s tujino je zelo zaostal, zaloge so upadle. Število brezposelnih se je približalo 50.000. Podjetja niso imela niti dela niti denarja in so zahtevale pomoč države. Investicij skorajda ni bilo več, gospodarski tokovi so usihali, začel se je boj za preživetje. Maja 1991, tik pred desetdnevno vojno, so se nekatera gospodarska gibanja začela normalizirala. Industrijska proizvodnja je prešla iz zmanjševanja v stagnacijo, konvertibilni izvoz je začel rasti, uvoz pa padati, tako da je bil izvoz večji od uvoza. Plače so nominalno stagnirale, relativna likvidnost gospodarstva se je povečala.³

Privatizacija gospodarstva

Zakonsko je privatizacija gospodarstva potekala v nekaj korakih. Najprej, jeseni 1991, sta bila sprejeta zakona o privatizaciji stanovanj in denacionalizaciji. Zakon o lastninskem preoblikovanju podjetij pa je bil sprejet šele novembra 1992. Bil je kompromis med različnimi strokovnimi koncepti in političnimi interesi. Zakon je določal, kolikšen delež družbenega premoženja oz. kapitala morajo podjetja prenesti na kakšen sklad, državljanom pa je po starostnem ključu dodelil t. i. lastninske certifikate, ki so bili poimenski in neprenosljivi, in so jih lahko zamenjali za delnice lastninjenih podjetij.⁴

Šele po osamosvojitvi se je v Sloveniji pričel pravi proces privatizacije. Zakon o lastninskem preoblikovanju, ki je osrednji dokument obširne privatizacijske zakonodaje, je bil sprejet leta 1992, leta 1993 pa dvakrat dopolnjen. Zakonodaja se je odločila za kompromis med centraliziranim

² OECD *Gospodarski pregledi 1996–1997: Slovenija*, Organizacija za ekonomsko sodelovanje in razvoj, Center za sodelovanje z gospodarstvi v tranziciji, Ministrstvo za zunanje zadeve, Urad za evropske zadeve, Ljubljana 1997 (dalje: OECD *Gospodarski pregledi*).

³ Jože Prinčič: *Gospodarski vidiki osamosvajanja Slovenije (1986–1991)*. Objavljeno v: *Slovenska osamosvojitve 1991. Pričevanja in analize*, Simpozij Brežice, Zbornik, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Državni zbor, 2002, str. 33–56.

⁴ Zdenko Čepič: *Privatizacija gospodarstva*. Objavljeno v: *Slovenska novejša zgodovina 2, Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, Mladinska knjiga Založba in Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2005, str. 1304–1306.

pristopom in avtonomno privatizacijo: to pomeni, da se podjetja sama odločijo za svoj privatizacijski načrt, tega pa morajo izbrati izmed različnih metod privatizacije, ki jih dopušča zakon. Vlada je ustanovila Agencijo za prestrukturiranje in privatizacijo, ki naj bi nadzirala potek privatizacije.⁵

Slovenija je privzela privatizacijski model, ki je bil v njenih okoliščinah najbolj ustrezen. Osnovni namen procesa je bil spremeniti družbeno lastništvo velikega števila družb v zasebno lastništvo in dati vsakemu državljanu možnost soudeležbe. Če primerjamo ta model s tistim, ki so ga uporabile druge države, vidimo, da so pri slovenskem modelu v ravnotežju različni dejavniki, vključno z elementi delnega prestrukturiranja, javnimi prodajami, certifikatnimi skladi in udeležbo zaposlenih. Privatizacijski postopek je bil v Sloveniji ključnega pomena, ker je s sistematičnim pristopom bistveno spremenil vse vidike slovenskega gospodarstva in tudi vplival na odnos širše javnosti do kapitala in tržne naravnosti.⁶

Stečaji podjetij

Stečaj je družbeno nezaželen pojav, ki povzroča gospodarstvu škodo predvsem takrat, kadar njegova posledica ni prerazporeditev ekonomskih dejavnikov iz manj v bolj produktivne namene, temveč prenehanja poslovanja subjekta in uničenje proizvodnih dejavnikov, kar pomeni manjše družbeno produktivno premoženje, manjši družbeni proizvod, manjše število zaposlenih. Vsak stečaj pomeni škodo in vsak stečaj producira žrtve. Osnovni stečajni razlog je pri nas, kot v večini evropskih pravnih sistemov, dalj časa trajajoča plačilna nesposobnost oziroma nesolventnost dolžnika ... Nesolventnost v stečajnem smislu je za podjetje kritična in označuje kronično, ne začasno nesolventno stanje. Podjetje se znajde v položaju, ko je osnovna vrednost sredstev, to je aktive podjetja, manjša od obveznosti podjetja. Poleg objektivnih razlogov za uvedbo stečajev pa so bili v naši praksi prisotni predvsem tudi subjektivni razlogi, kjer so podjetja sama dala pobudo za stečaj. V posameznih primerih so bile obveznosti podjetij tako majhne, da nikakor ne opravičujejo odločitve za stečaj. Pri družbeno nezaželenih pojavih v povezavi s stečaji je bilo kar 82 % vseh stečajev uvedenih nad srednjimi in velikimi podjetji. V 15 % primerov stečajev je podjetje nadaljevalo s poslovanjem tako, da se je osnovna dejavnost oziroma prej enovito podjetje razdelilo na več podjetij. V 16 % primerov je bilo podjetje kot celota prodano kot pravna oseba, kar pomeni, da so podjetja

⁵ OECD *Gospodarski pregledi*.

⁶ *Poročilo o lastninskem preoblikovanju podjetij*, Agencija Republike Slovenije za prestrukturiranje in privatizacijo, Ljubljana 1997.

v 34 % primerov stečajev nadaljevala poslovanje z zamenjavo lastnika, v 39 % je bilo podjetje prodano s prodajo premoženja podjetja, kar pomeni, da se je oziroma se bo stečaj najverjetneje zaključil z likvidacijo ... Preostalih 27 % stečajev je prišlo pod prisilno poravnavo in je podjetje po zaključenem stečajnem postopku nadaljevalo s poslovanjem v enaki ali podobni organizacijski in lastninski obliki.

Stečaji – posledica privatizacije

Privatizacija je imela številne negativne posledice. Najbolj opazne posledice teh sprememb so se pokazale v stečajih, kar je ugotovila Alenka Žnidaršič Kranjc v knjigi *Planirani stečaji*. Nekatere njene ugotovitve je smiselno predstaviti. Na osnovi raziskovalnega programa Instituta za kriminologijo v letih 1991–1992 je prišla do spoznanja, da so imele spremembe v družbenoekonomskem sistemu najpomembnejšo vlogo pri stečajih podjetij. V zvezi s tem navaja sprejetje zakona o podjetjih konec leta 1988 in leto 1989 kot prelomno za gospodarsko življenje v Sloveniji in nadaljuje: »Hitre spremembe v konceptih gospodarskega in političnega življenja, ki so jih spremljale hitre spremembe zakonodaje ali vsaj napovedi teh sprememb, so vnašale v družbo, posebej pa v gospodarstvo, zmedo, neurejenost, nejasno razmejitev dovoljenega od nedovoljenega, možnosti in podpiranje izkoriščanja lukenj v zakonodaji. Vse navedeno je povzročilo in še vedno povzroča v gospodarstvu in posledično v družbi škodo, ki se kaže v različnih oblikah, na primer v brezposelnosti, zmanjšanju produktivnega družbenega premoženja, begu kreativnih izobražencev v tujino, v razvijanju negativnih etičnih in moralnih norm, povečanju negativnih pojavov, tudi posameznih oblik kriminalitete, ...« Prva od zunaj najbolj nazorna in vidna posledica premikov v družbenoekonomskem sistemu so bili prav gotovo stečaji podjetij. Potem, ko jih do leta 1989 praktično ni bilo, je število uvedenih stečajev v tem, predvsem pa v letu 1990 in 1991, naraslo prek meja, ki jih v času največjih gospodarskih kriz pozna svet ...⁷

Razlogi za stečaj

Mikroekonomski razlogi so bili eni ključnih dejavnikov za stečaje slovenskih podjetij. Kdo bo lastnik in kako postati lastnik, je bila temeljna skrb managementa družbenih podjetij, ki je razmišljal o oblikovanju

⁷ Boncelj, Jože (1999): *Bankrotirana družba, Izmišljeni lastniki*, SAN-PRO, Ljubljana (dalje: Boncelj: Bankrotirana družba).

takšnih podjetij, ki bodo v spremenjenem okolju obvladljiva, predvsem lastninsko in upravljalško. K takšnemu razmišljanju je management v podjetjih naravnal v decembru leta 1988 sprejeti zakon o podjetjih, kar se je nadaljevalo vse do novembra leta 1992, ko je bil sprejet slovenski zakon o privatizaciji in še najmanj tri leta potem, ko so podjetja po tem zakonu zaključila z lastninjenjem. Stečaji podjetij so bili osnovni problem in posledica navedenega lastninskega procesa, kar potrjuje faktorska analiza, kjer je razloge za stečaj pri 60 % podjetij mogoče pojasniti s faktorji, ki vsebujejo elemente s privatizacijo povezanih teženj. Poleg zaposlenih je zaradi stečajev oškodovana tudi družba, ker je zmanjšana proizvodnja, manjši je družbeni proizvod, izguba je v izvirnih prihodkih davkov in prispevkov, povečani so stroški zaradi financiranja brezposelnih, to pa vodi do manjših prihodkov na vseh ravneh, v zmanjšanje porabe in v krizo. Kaj pa se zgodi z vodstvom podjetij v stečaju? Zaposleni pogosto ostanejo v podjetjih in po zaključku stečajnega postopka – če ne že med njim – prevzamejo svoje prejšnje funkcije. Predvsem direktorji se zaposlijo v drugih podjetjih, na enakem ali podobnem delovnem mestu, mnogokrat celo po priporočilu največjih upnikov. Veliko jih celo napreduje. To si lahko razlagamo z objektivnimi okoliščinami. Vodilni so prevzeli direktorska mesta v podjetjih potem, ko je bilo jasno, da rešitve zanje ob normalnem poslovanju ni več. Vodstev podjetij, ki so bili krivi za stečaj v času stečajnega postopka, ni bilo več. Pravočasni umik jim je omogočal, da so izstopili kot uspešni managerji in se na ta način izognili neuspehu, ki ga ni bilo mogoče odkriti. Druga objektivna okoliščina je, da so pri nas stečajni podjetji posledica načina vodenja gospodarskega sistema, in ker velja prepričanje, da je management, ki je na položajih, najboljši, kar imamo.

Dolgoletna negativna kadrovska politika v Sloveniji je pač posledica politike, kjer strokovni kriteriji niso nikoli prevladali, zanesljivo pa vse spremembe na tem področju ne bodo prinesle nič novega; prevladal je negativen odnos do kriterijev, zakonov in vrednot.⁸

Število podjetij v stečaju po osamosvojitvi

Od julija 1991 do marca 1993 je 1522 podjetij, v katerih je bilo zaposlenih 125.698 delavcev, izpolnilo pogoje za uvedbo stečajnega postopka. Med njimi je bilo 1002 zasebnih podjetij z 2306 delavci. Takšnega števila podjetij ne more likvidirati ali preurediti nikakršna stečajna ureditev. Posegi, ki so potrebni, presegajo okvir in namene stečajne ureditve, njihovo vsebino pa

⁸ Boncelj: *Bankrotirana družba*.

je treba iskati v preureditvi dolžniško-upniških odnosov na narodnospodarski ravni in v spremembah relativnih cen.⁹

Usoda večjih ptujskih podjetij v tranzicijskem obdobju

Agis Ptuj

Agis je nastal z združitvijo Tovarne avtoopreme (dalje: TAP) in Sigma Ptuj. 21. novembra 1975 sta se združili podjetji TAP in Sigma v novo podjetje z imenom Agis Ptuj. Zaposlenih je bilo 1044 delavcev, ki so bili organizirani v različnih enotah. Leta 1983 se je iz podjetja izločila TOZD¹⁰ Gumarna, ki se je priključila k Savi Kranj. Leta 1987 sta se izločili še Vzmetarna in Servis motornih vozil. Ostali so še Agis TAP, Agis zavore in Agis Tahografi. Predmet poslovanja je bil v glavnem kovinsko predelovalna dejavnost. Leta 1994 je šlo podjetje v stečaj in nekaj časa za tem v likvidacijo.

Proizvodno podjetje Olga Meglič Ptuj

Predhodnik podjetja je bila Pletarna iz Ptuja. Leta 1962 se je Pletarna priključila k Zavodu za zaposlovanje invalidnih in drugih oseb na Ptuj. S to priključitvijo je prišlo do preimenovanja v Zavod Olge Megličeve Ptuj. Leta 1972 je zavod posloval že kot gospodarsko podjetje. Podjetje je šlo 1990 v stečaj in bilo likvidirano.

Delta, Tovarna perila in konfekcije Ptuj

16. 5. 1948 je bilo ustanovljeno podjetje Tovarna perila Ptuj, invalidsko podjetje. Že po letu 1964 je Delta pričela stagnirati, v začetku sedemdesetih so se pričele pojavljati izgube. Rešitev so poiskali s tovarno Labod iz Novega mesta. Priključitev k tovarni je bila 1973. Prostorska stiska je pripeljala do izgraditve nove zgradbe. Kljub vsemu pa se je podjetje v osemdesetih ubadalo z vedno večjimi problemi, kar je pripeljalo do stečaja podjetja 1990 in kasneje do likvidacije.

Delta Biromatika Ptuj

Leta 1978 je nastalo podjetje Delta Biromatika, d. o. o.¹¹ z odcepitvijo od Kmetijskega kombinata TOZD Tehnoservis Ptuj. Proizvodni program podjetja je bil birotehnična oprema in izdelava črno-belih televizorjev. Leta 1986 so se izločili iz Gorenja in se pripojili k Iskra Delti iz Ljubljane kot

⁹ Borak, Neven (1994): *Iskanje Guliverja ali kako preživeti?*, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana.

¹⁰ TOZD – Temeljna organizacija združenega dela.

¹¹ D. o. o. – družba z omejeno odgovornostjo.

TOZD. Leta 1989 je ostalo podjetje kot delovna enota Delta Biromatika, d. o. o., Ptuj. Leta 1990 se je celotno podjetje preselilo iz Ljubljane na Ptuj, saj je ptujsko podjetje kupilo celotno podjetje Iskra Delta Biromatika razen nepremičnin in objektov. Od leta 1990 je bilo podjetje v stečaju in leta 1994 likvidirano.

Elektrokovinar Ptuj

Obrtno podjetje Elektrokovinar je bilo ustanovljeno 1. julija 1961 z združitvijo samostojnih obratov Elektroradio, Strojno ključavničarstvo, Vodovod in instalacije ter splošno kleparstvo. Leta 1973 se je podjetje formiralo kot TOZD Montaže in storitve ter TOZD Elektroproizvodi. Leta 1980 se je obrat Elektrokovina na Ptuj organiziral v TOZD Proizvodnja malih motorjev. IMP Elektrokovinar se je leta 1989 osamosvojil. Podjetje je šlo leta 1991 v stečaj in leta 2000 bilo likvidirano.

Kmetijski kombinat – skupne službe

Kmetijski kombinat Ptuj je nastal iz manjših kmetijskih gospodarstev. Leta 1977 je kombinat ustanovil TOZD Ptujске toplice. Po letu 1974 se je podjetje preoblikovalo v organizacijo združenega dela s temeljnimi organizacijami. Nastale so naslednje: Farma prašičev Ptuj, Gostinstvo Breg Ptuj, Gostinstvo Haloški biser Ptuj, Gradbeni remont Ptuj, Gozdarstvo Ptuj, Kletarstvo Slovenske gorice Ptuj, Kmetijstvo Ptuj, Obrat za kooperacijo Ptuj, Mizarstvo Ptuj, Tehnoservis Ptuj, Tovarna močnih krmil Ptuj, Trgovina Ptuj, Živilska industrija Petovia Ptuj. Leta 1979 so se izločile Gozdarstvo Ptuj, Merkur Beograd, Mlekarna Ptuj, Petovia pa je bila likvidirana. Leta 1986 sta se združila TOZD Mizarstvo in TOZD Trgovina v enoto TOZD Trgovina Jelka. Leta 1989 se je iz podjetja izločil TOZD Mlekarna. Leta 1989 se je kombinat preoblikoval v novito podjetje.

Kmetijski kombinat Ptuj – Žaga Jelka

TOZD Trgovina Jelka je nastal leta 1984. Leta 1992 je kombinat ustanovil podjetje v družbeni lasti Žaga Jelka, d. o. o., Ptuj. Leta 1993 se je pričel stečaj Žage – Jelke, naslednje leto je bila ukinjena.

Kmetijski kombinat Ptuj – Delovna enota Osojnik

Leta 1980 se je obrat organiziral kot TOZD Sadjarstvo Osojnik. Leta 1989 pa se je TOZD Osojnik priključil ustanovitvi družbenega podjetja Kmetijski kombinat Ptuj p. o.¹²

¹² P. o. – poslovna enota; www.poetovio.net (avtor: Brane Oblak, Zgodovinski arhiv Ptuj, avgust 2005).

Talum Kidričevo

Podjetje Talum Kidričevo ima v svetu aluminija pomembno vlogo in zanimivo pot skozi različna družbenoekonomska dogajanja pri nas. Za pravi začetek obratovanja podjetja štejemo november 1954, ko je prišlo do pridobitve prvih kilogramov aluminija v prvi elektrolizi. Podjetje se je nato vseskozi razvijalo in pridobivalo vrednost. V obdobju 1974–1984 se je ob omejenih količinah proizvodnje primarnega aluminija izvedel prehod na proizvodnjo zahtevnejših proizvodov: lita žica, liti trakovi, rondelice, izparilniki, vodno steklo, specialne glinice, zeolit. V obdobju 1984–1989 se je izvedla prva faza modernizacije proizvodnje primarnega aluminija, ki je zajemala: izgradnjo sodobne elektrolize C, rekonstrukcijo elektroliznih celic v elektrolizi B z uvedbo tehnologije predpečenih anod, uvedbo proizvodnje predpečenih anod ter dograditev livarniških zmogljivosti. V obdobju 1989–1990 je prišlo do prestrukturiranja zmogljivosti. Ustavili so proizvodnjo v elektrolizi A, opustili proizvodnjo metalurške glinice ter delno sanirali odlagališča pepela in rdečega blata. V obdobju 1992–1996 so opustili proizvodnjo manj donosnih proizvodov. V letih 1996–1999 pa je prišlo do vsebinske spremembe organiziranja, vodenja in upravljanja, kot posledica lastninskega preoblikovanja in sprememb proizvodnega programa. Družba se je finančno konsolidirala, uvedel se je sistem zagotavljanja kakovosti in pridobili so certifikat ISO 9001.¹³

Podjetje pa se je na prehodu iz enega v drug družbenopolitični sistem, kot vsa druga, otepalo s številnimi težavami. Prvi mož podjetja je nekaj časa po nastopu mandata nove slovenske vlade 1990 o odnosu države in podjetja dejal: »Direktnih odnosov še nismo imeli, saj se naša vlada praktično šele seznanja s situacijo in z vodilnimi v posameznih podjetjih. Zagotovo pa bo vpliv glede na takšne vrste industrije, kot je v Kidričevem in podobnih infrastrukturnih objektih, zelo pomemben in prisoten. Čeprav slovenska vlada zatrjuje, da ne bo posegala direktno v gospodarstvo, sem prepričan, da bo slej ko prej spoznala, da bo na nekaterih področjih to vendarle potrebno.«¹⁴ Podjetje je imelo tudi blokiran žiro račun, in to ne enkrat. Prvo blokado so uspeli premostiti komaj 59. dan. Vzroki za resne težave in nezmožnost plačevanja so bili predvsem naslednji:

- cena električne energije je bila pri nas močno pretirana. Za primerjavo: v Nemčiji je znašala cena električne energije na tono aluminija 460 USD,¹⁵ v Kidričevem podjetju pa kar 960 USD;

¹³ www.talum.si (avgust 2005).

¹⁴ *Tednik*, 14. Junij 1990, leto XLIII, št. 23, str. 2.

¹⁵ USD – Oznaka za ameriško denarno valuto dolar.

- težave zaradi odplačila domačih (ne tujih) kreditov; vzrok so bile ne-normalne obresti (od 35–45%);
- precenjena vrednost dinarja.¹⁶

Direktor podjetja g. Danilo Toplek je krizo komentiral takole: »Aluminijska industrija v Sloveniji je v krizi, ki je posledica izredno poslabšanih domačih gospodarskih razmer in že dalj časa trajajoče nizke cene na svetovnem tržišču!«¹⁷ Podjetje so redno obiskovali državni funkcionarji in politiki in vse več je bilo resnih politikov, ki so kljub različni strankarski pripadnosti razmišljali v prid temu okoli 2000-članskemu delavskemu kolektivu.¹⁸ Podjetje je prebrodilo vse krize in je še danes izredno uspešno.¹⁹

Perutnina Ptuj

Za začetek tega izredno uspešnega podjetja štejemo leto 1905, ko je na Ptujju Valentin Reinhard iz štajerskega Gross Sankt Floriana pri Deutschlandsbergu odprl odkupno perutninarsko poslovalnico. Leta 1947 je bilo z odločbo vlade LRS ustanovljeno podjetje Perutnina Ptuj. 1980 je bil zgrajen poslovni center Perutnine Ptuj. 1984 je dosegla 11 milijonov dolarjev izvoza, kar je bilo za takratne razmere nadpovprečno veliko. 1990 je bila uradno odprta nova sodobna perutninska klavnica z vsemi potrebnimi spremljajočimi objekti. 1992 je bila ustanovljena Perutninska zadruga Ptuj. 1997 pa se je Perutnina Ptuj v procesu lastninskega preoblikovanja iz družbenega podjetja preoblikovala v delniško družbo.²⁰ Je pa tudi Perutnina Ptuj na prehodu iz enega v drug družbenopolitični sistem imela težave. Tako je na primer Alojz Gojčič, nekdanji predsednik poslovnega odbora Perutnine, v kriznem prehodnem obdobju dejal: »Če se ekonomski odnosi v Jugoslaviji prekinejo, pomeni to za Perutnino izredno težek položaj. Jugoslovanski trg nam je potreben, brez njega ne preživimo. Perutnina je bila v osnovi vselej slovenska, jugoslovanska in svetovna firma. V Jugoslavijo izvozimo 20–30 % proizvodnje.«²¹ Prav tako je to krizno obdobje komentiral I. mož Perutnine dr. Roman Glaser, ki je dejal: »Tako kot za vso slovensko gospodarstvo, je bilo leto 1991 težko tudi za Perutnino Ptuj. Na naš položaj so vplivali problemi z likvidnostjo, izguba jugoslovanskega trga, padec standarda naših kupcev, pa še nekaj vzrokov je. Je pa kljub temu leto 1991 Perutnina prebrodila dokaj normalno, tako v proizvodnem

¹⁶ *Tednik*, 2. November 1990, leto XLIII, št. 43, str. 3.

¹⁷ *Tednik*, 23. Maj 1991, leto XLIV, št. 20, str. 2.

¹⁸ *Tednik*, 5. December 1991, leto XLIV, št. 48, str. 1.

¹⁹ www.talum.si (avgust 2005).

²⁰ www.perutnina.si (avgust 2005).

²¹ *Tednik*, 13. november 1990, leto XLII, št. 48, str. 3.

kot finančnem poslovanju. Niti enkrat nismo imeli blokirane računa.«²² Perutnina je prebrodila krizno obdobje in prehod iz enega v drug družbenopolitični sistem, se lastninsko preoblikovala v delniško družbo in je še danes izjemno uspešno slovensko podjetje.²³

Literatura

OECD Gospodarski pregledi 1996 – 1997: Slovenija, Organizacija za ekonomsko sodelovanje in razvoj, Center za sodelovanje z gospodarstvi v tranziciji, Ministrstvo za zunanje zadeve, Urad za evropske zadeve, Ljubljana 1997.

Jože PRINČIČ: *Gospodarski vidiki osamosvajanja Slovenije (1986 – 1991)*. Objavljeno v: *Slovenska osamosvojitve 1991. Pričevanja in analize*, Simpozij Brežice, Zbornik, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Državni zbor, 2002.

Zdenko ČEPIČ: *Privatizacija gospodarstva*. Objavljeno v: *Slovenska novejša zgodovina 2, Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, Mladinska knjiga Založba in Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2005.

Poročilo o lastninskem preoblikovanju podjetij, Agencija Republike Slovenije za prestrukturiranje in privatizacijo, Ljubljana 1997.

Jože BONCELJ: *Bankrotirana družba, Izmišljeni lastniki*, SAN-PRO, Ljubljana 1999.

Neven BORAK: *Iskanje Guliverja ali kako preživeti?*, Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana 1994.

Viri

www.poetovio.net (avtor: Brane Oblak, avgust 2005)

www.talum.si (avgust 2005)

www.perutnina.si (avgust 2005)

Tednik, 14. junij 1990, leto XLIII, št. 23.

Tednik, 2. november 1990, leto XLIII, št. 43.

Tednik, 23. maj 1991, leto XLIV, št. 20.

Tednik, 5. december 1991, leto XLIV, št. 48.

Tednik, 13. november 1990, leto XLII, št. 48.

Tednik, 16. januar 1992, leto XLV, št. 2.

²² *Tednik*, 16. januar 1992, leto XLV, št. 2, str. 2.

²³ www.perutnina.si (avgust 2005).

NIEDERGANG UND NEUANFANG. ZUM SCHICKSAL EINIGER GROSSEN UNTERNEHMEN PETTAUS IN DEN FRÜHEN 1990ER-JAHREN

Zusammenfassung

In den 1980er-Jahren stagnierte die Wirtschaft, die Produktion ging immer mehr zurück, das slowenische Nationalprodukt sank, die Teuerung hingegen nahm zu. Die Schwierigkeiten begannen im Finanzsektor und spiegelten sich in einer ständig steigenden Inflation wieder. Die industrielle Produktion sank im Jahr 1991 auf das Niveau des Jahres 1980. Diese kritische Lage erforderte dringende Maßnahmen, um die bedrohlich gewordene Situation zu entspannen. Notwendig wurden auch Maßnahmen auf dem Gebiet der Wirtschaft. Eine der bedeutendsten Maßnahmen, die ergriffen wurden, war die Privatisierung der Wirtschaft. Vom Gesetz her erfolgte der Ablauf in mehreren Schritten. Als erstes waren der Privatisierungsgesetz von Wohnungen und der Denationalisierungsgesetz beschlossen. 1992 wurde schließlich gesetzlich die Übertragung von bisher staatlichen Unternehmen in das Privateigentum geregelt. Dies war ein folgenschwerer Schritt für eine Vielzahl slowenischer Unternehmen, denn allein zwischen Juli 1991 und März 1993 erfüllten 1522 Unternehmen die Kriterien, die eine Einleitung eines Konkursantrages notwendig machten, was zur Folge hatte, dass eine große Zahl an Beschäftigten ihren Arbeitsplatz verloren. Dieses Schicksal teilte auch eine Reihe von Pettauer Unternehmen. Angesichts ihrer wirtschaftlichen Lage blieb einigen großen Unternehmen Pettaus, unter ihnen Agis Ptuj, Proizvodno podjetje Olga Meglič Ptuj, Delta Biromatika u. a., in dieser Phase, in der sich das nunmehr selbstständige Slowenien formierte, keine andere Wahl, als den Konkurs anzumelden. Viele von ihnen stellten ihre Geschäftstätigkeit ein und mussten liquidiert werden. Zwei Pettauer Großbetriebe jedoch, Perutini Ptuj in Talumu Kidričevo, gelang die Umgestaltung zum Privatbetrieb. Sie zählen heute zu den erfolgreichsten Unternehmen Sloweniens.

»Muzealizacija« kulturnega spomenika na primeru celjske regije

Tanja Hohnec*

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 719:069(497.Celje)

Tanja Hohnec: »Muzealizacija« kulturnega spomenika na primeru celjske regije.

Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 78=43(2007), 2–3, str. 191–206

V prispevku¹ so izpostavljeni tisti kulturni spomeniki v celjski regiji, ki po vsebini tvorijo muzejske zbirke in z njimi upravljajo profesionalne inštitucije ali zasebniki; torej tisti kulturni spomeniki, ki so predmet obravnave pristojne Območne enote Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije v Celju (v nadaljevanju ZVKDS OE Celje).

Izpostavljena je tudi problematika industrijske dediščine v celjski regiji, s katero se med konservatorji doslej še nihče ni sistematično ukvarjal.

Poleg navedenih virov in literature so uporabljeni predvsem gradivo in dokumentacija ZVKDS OE Celje ter občinski odloki o razglasitvi kulturnih spomenikov. Rezultati so nastali tudi na podlagi praktičnega dela in poznavanja trenutnega stanja na terenu, tako da podatki (še) niso popolni in dokončni.

1.01 Original Scientific Article

UDC 719:069(497.4Celje)

Tanja Hohnec: The “Musealization” of a Cultural Monument, the Case of the Celje Region. Review for History and Ethnography, Maribor 78=43(2007), 2–3, pp. 191–206

In the paper² the cultural monuments in the Celje region are underscored, which, by their content, represent museum collections and are managed by professional institutions and individuals, i.e. those which are subjects of consideration of the competent Regional Unit of the Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia in Celje.

* Tanja Hohnec, univ. dipl. etnologinja, prof. sociologije, konservatorska svetovalka na ZVKDS OE Celje, Glavni trg 1, tanja.hohnec@siol.net

¹ Prispevek je nastal v okviru podiplomskega študija pri izbirnem predmetu Antropologija medijev, ki ga je v šol. l. 2005/06 izvajal dr. Jože Hudales.

² The paper is a result of the work within postgraduate studies within the elective subject Anthropology of the media, which was taught in 2005/6 by dr. Jože Hudales.

The manufacturing heritage in the Celje region is also stressed, although none of the professional conservationists dealt with it.

Beside the mentioned sources and literature, materials and documentation of the Regional Unit in Celje were used, as well as the municipal ordinances on the proclamation of cultural monuments. Results were also achieved by practical work and by the knowledge of the current state in the field, thus the data are not complete nor conclusive yet.

Uvod

Izraz *muzealizacija* v obravnavanem okviru predstavlja proces uvajanja *muzejskih vsebin* v kulturni spomenik oz. koriščenje kulturnega spomenika v muzejske namene. Pri tem sta najpogostejši dve obliki: ambientalna muzejska ureditev kulturnega spomenika ali ureditev muzejske zbirke v kulturnem spomeniku, pri čemer kulturni spomenik velikokrat služi le kot ogrodje, ki ni vedno vsebinsko povezano z zbirko. Raba izraza *muzealizacija* ni povezana z razumevanjem muzejskega predmeta kot nosilca informacij in znanja v muzejih, temveč metaforično označuje različne, predvsem starejše pojave s področja kulturne dediščine, kot so folklorne, etnografske in druge prireditve (Hudales 2002: 6). Če pojem *muzealizacija* razširimo na pojem *muzeologizacija*, dobimo preprosto muzejsko realnost. Po van Menschu jo določa kateri koli predmet dediščine, ki z izbrano muzeološko metodo postane muzeološki predmet (Hudales 2002: 6). *Muzealizacija* kot muzejska realnost kulturnega spomenika naj bi v pričujočem okviru pomenila proces razumevanja preнове kulturnega spomenika s ciljem in težnjo po oblikovanju muzejske vsebine. Ker v prispevku obravnavam kulturne spomenike, ki so po svoji vsebini in v skladu z Zakonom o varstvu kulturne dediščine uvrščeni med etnološke spomenike, lahko ob *muzealizaciji* in *muzeologizaciji* dodamo še etnološki pristop in ga razumemo kot *etnologizacijo*, ki jo Roženbergerjeva izpeljuje iz *etnološkosti*.

»Etnološkost v muzejih izvira iz specifične narave vede, ki je za razliko od drugih ved v muzeju, po svojem predmetu, metodi, prijemih in družbenem poslanstvu precej različna in specifična. Kot vedo o načinu življenja jo, med drugim, zanimajo tudi razmerja med muzejem, stroko, obiskovalci.« (Roženberger Šega 2005: 119).

Pojem kulturni spomenik³ po zakonu o varstvu kulturne dediščine (v nadaljevanju ZVKD) opredeljuje status vrhunskega dosežka ustvarjalnosti kulturne dediščine (ZVKD 1999: 556). Izraz se je pravzaprav že dobro uveljavil v zavesti strokovnjakov in druge javnosti, rečemo lahko, da je večinoma pozitivno sprejet. Z vidika uporabnikov oz. lastnikov, ki v vsak-

³ V obravnavnem okviru se navezuje le na področje t. i. nepremične kulturne dediščine.

danjem žargonu uporabljajo pojem *pod spomeniškim varstvom* ali *spomeniško zaščiten objekt*, pa je kulturni spomenik največkrat breme v povezavi z omejitvami.

Kaj pravzaprav predstavlja etnološki spomenik? Vsebinsko oz. tipološko obsega predvsem naslednje stavbne oblike:⁴ (kmečke) hiše, gospodarska poslopja in druge gospodarske stavbe, kot so svinjaki, sušilnice, kašče, kozolci, žage, mlini, čebelnjaki ..., domačije, (redko) kapelice in znamenja ter druge pritikline v okviru domačij, kot so vodnjaki, perišča in podobno. V izjemnih primerih se med etnološkimi predlogi opredelitve oz. prepoznavanja kulturnega spomenika znajde še kakšen most, opekarna ali bencinska črpalka, ki pa je uvrščena med tehniške ali arhitekturne spomenike. Tegobe vsakdanje konservatorske prakse kažejo, da je po približno petdesetih letih zaposlitve etnologov v spomeniški službi strokovno delovanje še vedno omejeno le na obravnavanje podeželskega (kmečkega) stavbarstva in etnološko-antropološko razumevanje v konservatorstvu le izjemoma preseže meje ruralnega prostora,⁵ še težje pa je zagotavljati kontinuiteto časovnega okvira. To morda potrjuje tudi dejstvo, da so nekateri celjski obrtni lokali *varovani* v sklopu rekonstruirane ulice na sicer uspešni in nagrajeni stalni razstavi Muzeja novejše zgodovine Celje. *In situ* pa je bila *post festum* zavarovana le krojaška delavnica v Razlagovi ulici v Celju.

Tudi Tanja Roženberger Šega ugotavlja razliko med teoretičnimi izhodišči in prakso v muzejih, ko pravi, da »sta neevropska etnologija in tradicionalno kmečko življenje še vedno dve pglavitni vsebini, s katerima se etnologi v muzejih ukvarjajo, številni novi pristopi in teme pa kljub *etnologizaciji* še vedno ostajajo v domeni nekaterih drugih strok«. (Roženberger Šega 2005: 61).

V današnjem času je seveda treba razumeti bojzani in negativno razpoloženje lastnikov etnoloških spomenikov, ki si želijo modernizacije kmetijstva ali kmetovanje celo opuščajo. To prinaša dokaj klavrne rezultate pri poskusu ohranjanju ruralnega prostorskega ravnovesja, vendar je obstoj številnih kmečkih stavb v okviru sodobnega načina življenja in kmetovanja oz. gospodarjenja vprašljiv. Zato ob iskanju novih vsebin poskušamo dediščino razumeti v razvojnem okviru, kar prinaša veliko pozitivnih rešitev; najpogostejši ni *muzejski* koncept, kot bi morda na prvi pogled pričakovali, pač pa uvedba dopolnilne, turistične dejavnosti. Muzejske oblike se pojavljajo v kombinaciji s turističnimi vsebinami, torej kot dopolnitev.

⁴ Povzeto po geslovníku *Registra kulturne dediščine*.

⁵ V urbanem prostoru je konservator etnolog doslej deloval le v primeru obravnave delavskih kolonij v Trbovljah in Hrastniku. Več o samem pojmovanju kulturne dediščine, stavbne dediščine, kulturnega spomenika in etnološkega spomenika glej prispevek Hohnc, Tanja, Kako razmišljati o nepremični kulturni dediščini – pozitivno, seveda! *Dediščina v rokah stroke*. Ljubljana 2005, str. 41–50.

Najbolj radikalen in, žal še vedno pogost pristop, pa je zapustitev, postopno propadanje in porušitev kulturnega spomenika.

Kako daleč je potemtakem cilj, ki vodi k razumevanju področja industrijske dediščine tudi z etnološkega vidika, je odvisno od vrste dejavnikov: od prepoznavanja in vrednotenja tovrstne stavbne dediščine iz vrst strokovnjakov, od naklonjenosti lokalnih oblasti in državne politike, od možnosti njene uporabe in vključenosti v sodobne tokove, od sodelovanja strokovnjakov z interdisciplinarnim pristopom in njihove sposobnosti interpretacije ter razumevanja dediščine z vidika ekonomskorazvojnne kategorije.

Torej se s problematiko industrijske dediščine v celjski regiji med konservatorji doslej še nihče ni sistematično ukvarjal. Vzroke lahko na eni strani iščemo v pereči in pomanjkljivi kadrovske zasedbi pristojne Območne enote ZVKDS v Celju, saj se v primeru, ko gre za t. i. tehniško dediščino, problemi rešujejo s pomočjo zunanjih sodelavcev tehniške stroke. Na drugi strani pa je industrijska dediščina v obdobju osamosvojitve Slovenije in ob splošni globalizaciji in prestrukturiranju gospodarstva postala zanimiva predvsem z dveh vidikov. Prvega, ki le izjemoma prinaša zavedanje po ohranjanju specifičnega industrijskega stavbnega fonda v okviru novih, sodobnih vsebin, in drugega, ki je, žal, prevladujoč in predstavlja le hladne kapitalistične težnje po pridobivanju novih zemljišč za hitra investicijska vlaganja.

Analiza stanja muzejev in muzejskih zbirk v celjski regiji

V poglavju so obravnavani predvsem tisti etnološki spomeniki, ki jih glede na vsebino lahko uvrstimo med muzeje ali muzejske zbirke, izven čistejših oblik pa lahko prepoznamo tudi kombinacije z drugimi sodobnimi namembnostmi. Upoštevati je treba tudi dejstvo, da nekatere zasebne muzejske zbirke niso odprte za javnost in niso predmet javne medijske popularizacije.

Celjska regija obsega 32 občin: Celje, Vojnik, Dobrna, Štore, Laško, Radče, Šentjur pri Celju, Šmarje pri Jelšah, Dobje, Podčetrtek, Bistrica ob Sotli, Kozje, Rogaška Slatina, Rogatec, Slovenske Konjice, Zreče, Vitanje, Velenje, Šoštanj, Šmartno ob Paki, Mozirje, Nazarje, Ljubno ob Savinji, Gornji Grad, Luče, Solčava, Žalec, Braslovče, Polzela, Prebold, Tabor in Vransko. Pri analizi muzejskih vsebin pa je v območje obravnave in v pojem Celjske regije zajet obseg pristojnosti ZVKDS OE Celje z dodatnimi tremi občinami: Trbovlje, Hrastnik in Sevnica.

Z občinskimi odloki o razglasitvi kulturnih spomenikov je razglašanih približno 1300 kulturnih spomenikov, od tega je približno 370 etno-

loških spomenikov.⁶ Izraz *približno* je treba razumeti predvsem zato, ker v tem trenutku poteka revizija nekaterih starih razglasitev v posameznih občinah, kljub veljavnemu pravnemu aktu pa je potrebno upoštevati tudi dejstvo, da je veliko etnoloških spomenikov zaradi neustreznih posegov izgubilo spomeniške lastnosti ali pa so celo porušeni.

Na obravnavanem območju delujejo štiri splošne muzejske institucije: Pokrajinski muzej Celje, Muzej novejšje zgodovine Celje in Muzej Velenje. Poleg njih delujejo še t. i. specialni muzeji: Muzej motociklov Vransko, Gasilski muzej Vransko, Muzej premogovništva Velenje, Rudarski muzej Trbovlje, Hmeljarski muzej Žalec, Muzej gozdarstva in lesarstva Vrbovec v Nazarjah, Muzej Južne železnice v Šentjurju pri Celju. Omeniti je treba še arheološki park Rifnik, arheološki park Rimska nekropola v Šempetru in Muzej na prostem Rogatec. Posamezne lokacije, ki so sicer poimenovane s terminom *muzej*, je treba razumeti z zadržkom, saj gre dejansko za muzejske zbirke, s katerimi upravljajo pristojni muzeji, zasebniki in drugi: muzej splavarstva v Ljubnem ob Savinji, sedem muzejskih zbirk v Šteklju v Gornjem Gradu, zbirka pohorske dediščine v Beškovnikovi kašči v Hudinji in podobno.

Med muzejske predstavitve uvrščamo še t. i. *memorialne spomenike* – domove pomembnih osebnosti: Aškerčevo domačijo v Senožetih, rojstno hišo Gustava in Benjamina Ipavca ter rojstno hišo Josipa Ipavca v Šentjurju pri Celju, Slomškovo hišo na Slomu pri Ponikvi, rojstno hišo Blaža Arničiča v Strmcu, rojstno hišo Neže Maurer v Podvinu pri Polzeli, Schwentnerjevo hišo na Vranskem, rojstno hišo Ane Wambrechtsammer v Planini pri Sevnici in nekatere, ki sodijo bolj med zgodovinske spomenike iz obdobja NOB (občina Šoštanj).

Posebnost predstavljajo tudi etnološki spomeniki z ambientalno muzejsko ureditvijo, velikokrat z dopolnilno turistično dejavnostjo ali organizacijo občasnih kulturnih prireditev. Navedene oblike so glede na naravo etnološkega spomenika najbolj ugodne in dobrodošle, lahko bi jih poimenovali tudi *hiše odprtih vrat*. V t. i. čisto *prezentacijsko muzejsko shemo* lahko uvrstimo le Kavčnikovo domačijo v Zavodnjah, dve delavski stanovanji v koloniji Njiva v Trbovljah in Mlakarjevo stanovanje v Hrastniku.

Drugih primerov z različnimi kombinacijami, zlasti z organizacijo spremljevalnih kulturnih, turističnih in poslovnih prireditev je več:

- Skomarska hiša, Skomarje,
- Fašunova hiša, Ljubno ob Savinji,
- Kroflnov mlin, Kozje,
- Viničarija Jamniška c. 8, Zreče,
- Juneževa domačija, Rogaška Slatina.

⁶ Podatki iz *Registra kulturne dediščine* pri Ministrstvu za kulturo, 2005.

V teh primerih je v ospredju primarna ali nova, sekundarna dejavnost, govornica muzejskih predmetov pa pri tem nastopa kot spremljevalni, a hkrati vezni člen s predstavitvijo ljudi, razmerij med njimi, povezavo preteklosti in sedanjosti (Gačnik 2002: 50). Skozi novo, nadgrajeno vsebinsko strukturo predmetov tako razberemo delovanje nove zgodbe kot celote.

V zadnjih desetih letih je bilo v celjski regiji s sofinanciranjem Ministrstva za kulturo ali lokalnih skupnosti in zasebnih investitorjev celovito ali delno obnovljenih 40 etnoloških spomenikov.⁷

1. Juneževa domačija, Rogaška Slatina, Krpanova 11,
2. Kroflnov mlin, Kozje,
3. Ošlakova kovačija, Skomarje,
4. Slivnikova domačija, Zavodnje 69 (obnova strehe in stavbnega pohištva),
5. Macesnikov hlev, Podolševa (obnova strehe),
6. Štoberjeva domačija, Dobrič 24,
7. Remšakova kašča, Šmiklavž 32,
8. Borkotova kašča, Polže 5 (rekonstrukcija),
9. Sorževa domačija, Polže 2,
10. Brčunov mlin, Rovt pod Menino,
11. Dvorec Lešje, Homec 13 (obnova fasade),
12. Hiša Koble 26,
13. Zagaj 5, gospodarsko poslopje,
14. Zagaj 5, kozolec,
15. Gajškova kovačija, Spodnja Ponkvice 18,
16. Sedovško gospodarsko poslopje, Strtenica 21,
17. Sedovška kovačija, Strtenica 21,
18. Sedovška hiša, Strtenica 21 (nedokončano),
19. Geršakov hram, Ples,
20. Fiketova hiša, Lesično 15 (nedokončano),
21. Muzej na prostem Rogatec, kamnarska bajta,
22. Hiša Vrbje 47,
23. Rezarjeva hiša, Grajska vas,
24. Skomarska hiša, Skomarje 30,
25. Beškovnikova kašča, Hudinja 17,
26. Fašunova domačija, Ljubno, Foršt 51,
27. Jerajeva hiša, Nizka 18,
28. Svetelškova hiša, Svetelka 13,
29. Atelškova apnenica, Savina pri Ljubnem 71,
30. Hiša Alme Karlin, Pečovnik 44 (statika in obnova strehe),

⁷ Podatki so iz arhiva ZVKDS OE Celje.

31. Jazbečev kozolec, Podvrh 24 (obnova strehe),
32. Logarjeva žaga, Logarska Dolina (obnova strehe),
33. Valenčakov aher, Kozje (obnova strehe),
34. Javerškova domačija, Podsreda 92 (Nežina hiša, Javerškova hiša in apnenica),
35. Hiša Kunšperk 14,
36. Kukovičičev mlin, Podsreda 3 (nedokončano),
37. Vodule 18, mežnarija,
38. Ravno 13, hiša (nedokončano),
39. Podvin 37, hiša (nedokončano),
40. Hiša Loka pri Žusmu 104.

V tabeli 1 so izpostavljeni le tisti etnološki spomeniki, ki so bili celovito in uspešno obnovljeni z ustrezno namembnostjo in dostopnostjo javnosti. Navedeni so ime enote, leto obnove ter funkcija in upravljavec oz. uporabnik. Ugotovimo lahko, da med navedenimi projekti ni zaslediti posebno *čistih* oblik muzejev ali muzejskih zbirk, temveč so bolj iskane kombinacije različnih vsebin: muzejsko-turistične; stanovanjsko-turistične; gospodarstvo-turistične in podobno.

Industrijska dediščina na Celjskem – pomen za nastanek novih muzejskih modelov

Industrijska dediščina na Celjskem predstavlja tako rekoč še neizkoriščen in neraziskan spomeniško-muzejski razvojni potencial.

S pojmom *industrijska dediščina* je tesno povezana tudi industrijska arhitektura. Z njo so označene stavbe, v katerih se razvija mehanizirana strojna proizvodnja, in objekti, ki omogočajo njeno delovanje. »Poleg proizvodnih objektov (tovarn) uvrščamo v industrijsko arhitekturo tudi upravne zgradbe, vodne postaje, kotlovnice, talilnice, delavnice, skladišča, garaže, železniške naprave, pa tudi delavske stanovanjske hiše oz. delavske kolonije.« (Mihelič 2002: 5).

Aktivnejše delovanje etnologov pri raziskovanju industrijske dediščine na Slovenskem je opazno v muzeju na Ravnah, ki je danes združen z muzejem v Slovenj Gradcu in se pretežno posveča rudarski dediščini. ZVKDS OE Maribor in Pokrajinski muzej Maribor sta sodelovala pri prenovi Železničarske kolonije v Mariboru, ZVKDS OE Kranj pa pri prenovi železarne Stara Sava na Jesenicah. Pravo muzejsko središče industrijske dediščine (v večini primerov se uporablja tudi izraz *tehniška dediščina*) pa predstavlja mesto Idrija. Tamkajšnjemu mestnemu muzeju je uspelo združiti in sistematično prikazati ostanke tehniške dediščine, za kar je leta 1997 tudi

Tabela 1: *Obnovljeni etnološki spomeniki 1995–2005*

Zap. štev.	IME ENOTE	LETO OBNOVE	FUNKCIJA	UPRAVLJALEC
1.	Dobrič – Hiša Dobrič 24	1995–2000	Stanovanjska	Zasebnik/lastnik
2.	Savina – Atelškova apnenica	1998	Gospodarska	Zasebnik/lastnik
3.	Podolševa – Macesnikov hlev	1998–2000	Gospodarska	Zasebnik/lastnik
4.	Koble – Hiša Koble 26	1999–2000	Stanovanjska	Zasebnik/lastnik
5.	Repuš – Hiša Repuš 13	1999–2000	Turistična	Zasebnik/lastnik
6.	Polže 2 – Sorževa domačija (hiša, mlin)	1995–2003	Turistična, gospodarska	Zasebnik/lastnik
7.	Rogaška Slatina – Juneževa domačija	1998–2004	Turistična, muzejska	Turistično društvo, zasebnik/lastnik
8.	Spodnja Ponkvec – Kovačija na domačiji Spodnja Ponkvec 18	2000	Gospodarska, muzejska	Zasebnik/lastnik
9.	Šmiklavž pri Gornjem Gradu – Remškova kašča	2000	Gospodarska	Zasebnik/lastnik
10.	Rovt pod Menino – Brčunov mlin	2000	Muzejska	Zasebnik/lastnik
11.	Podvolovljek – Žagarski mlin	2000	Muzejska	Turistično društvo
12.	Ljubno – Hiša Foršt 51	2005	Muzejska	Občina Ljubno
13.	Zreče – Hiša Jamniška c. 8	2000–2005	Turistična	Zasebnik/lastnik
14.	Homec – Dvorec Lešje	2000–2001	Stanovanjska	Zasebnik/lastnik
15.	Kozje – Kroflinov mlin	1998–2004	Muzejska	Zasebnik/lastnik
16.	Grajska vas – Rezarjeva hiša	1998–2004	Muzejska	Zasebnik/lastnik
17.	Skomarje – Skomarska hiša	1997–2001	Muzejska/turistična	Comet, d. d., Zreče
18.	Skomarje – Ošlakova kovačija	1998–2000	Gospodarska, muzejska	Zasebnik/lastnik
19.	Hudinja – Beškovnikova kašča	2003–2005	Turistična, muzejska	Turistično društvo
20.	Svetelka – Hiša Svetelka 13	2002–2006	Turistična, stanovanjska	Zasebnik/lastnik
21.	Strtenica – Domačija Strtenica 21 (kovačija, gospodarsko poslopje, hiša)	1998–	Turistična, muzejska	Zasebnik/lastnik
22.	Trebče – Javerškova domačija	2003–2004	Muzejska	Javni zavod Kozjanski park
23.	Kunšperk – Hiša Kunšperk 14	2001–2002	Muzejska	Zasebnik/lastnik

prejel Michelletijevo nagrado kot najboljši tehniški muzej (Roženberger Šega 2005: 33).

Breda Mihelič ugotavlja, da je bil doslej dobro raziskan industrijski razvoj le z gospodarskega vidika, medtem ko za industrijsko arhitekturo tega ne moremo trditi. Avtorica se je v letih 1999–2000 ukvarjala z zgodnjo industrijsko arhitekturo v Ljubljani (Mihelič 2002: 5). Med arhitekti velja omeniti še Sonjo Ifko, ki se ukvarja z varovanjem industrijske arhitekturne dediščine v Sloveniji, čemur je bila posvečena tudi njena doktorska diser-

tacija, in poudarja, da je industrijska dediščina vedno bolj aktualna tudi kot varstvena kategorija.

Industrijska dediščina na Celjskem je obdelana v literaturi Zgodovinskega arhiva Celje, z njo se je doslej pretežno ukvarjal zgodovinar Milko Mikola. Posamezne razprave so objavljene v nekaterih občinskih zbornikih, etnologija pa je doslej posegala pretežno na področje raziskovanja delavskega načina življenja. Tako je Muzej novejše zgodovine Celje v letih 1995–1998 organiziral muzejske poletne delavnice, na katerih so raziskovalci obdelali tudi območje delavskega naselja Gaberje v Celju. S tematiko delavskih kolonij se je doslej ukvarjal ZVKDS OE Celje, kjer je Vito Hazler sodeloval pri prenovi delavskega stanovanja v koloniji Njiva v Trbovljah. Delavski kulturi, predvsem bivalni kulturi in prehrani, se posveča tudi etnologinja Jana Mlakar Adamič iz trboveljskega muzeja. Prav tako je bilo v okviru Muzeja Velenje raziskano in obdelano še premogovništvo v Velenju, iz česar je zrasel samostojen Muzej premogovništva. Navedena etnološka prizadevanja se večinoma nanašajo na raziskovanje načina življenja v delavskih četrtih, kolonijah na prelomu devetnajstega in v začetku dvajsetega stoletja. Zato ne preseneča ugotovitev Roženbergarjeve, da se marsikateri delavski muzeji oz. muzeji dela v Evropi zelo približajo t. i. *etnološkemu modelu muzeja* in nadalje navaja: »Delavski muzeji se pogosto nahajajo v različnih – opuščenih in obnovljenih industrijskih zgradbah, železniških in tramvajskih postajah ali drugih delovnih okoljih, ob prikazih delavske bivalne kulture pa se pogosto uveljavljajo *in situ* obnovljena bivališča. Uporabljeni so različni pristopi; v smer tehniških muzejev se nagibajo zbirke, ki večji poudarek polagajo na predstavitev tehničnih procesov, slikanje načina delavskega življenja pa muzej približuje *etnološkemu modelu*.« (Roženbergar Šega 2005: 90–1.)

Industrijska dediščina predstavlja zapleteno celoto nekega arhitekturno-geografskega območja s posebnim gospodarskim, zgodovinskim in družbenim razvojem določenega časovnega obdobja. Morda smo etnologi industrijsko dediščino doslej razumeli preozko in nismo razmišljali ob pomoči interdisciplinarne mreže. K navedeni trditvi napeljuje tudi izpuščeno geslo *industrijska dediščina v Slovenskem etnološkem leksikonu*. Le-ta na dveh mestih razlaga besedno zvezo *industrijsko naselje* in *delavsko naselje*, ki pa se bistveno ne razlikujeta. V sklopu delavskega naselja razlaga tudi pojem *delavska kolonija*, ki je opredeljena kot mlajša različica delavskega stavbnega tipa, geslo *delavska kolonija* pa nastopa tudi samostojno s ponavljajočo razlago prejšnjih navedb, tudi *rudarsko naselje* ima skupno značilnost stavbne in urbanistične kolonijske zasnove.

V primeru varovanja arhitekturne dediščine in celostnega pogleda na tovrstno problematiko pogrešam zavedanje tistega segmenta urbanega prostora, ki predstavlja identiteto in pečat določenega zgodovinskega okvi-

ra in napeljuje k celoviti obravnavi. *Delavsko naselje* ali *industrijsko naselje* ali *delavska kolonija* je v tem okviru seveda le del industrijske dediščine. Takšnega razmišljanja so se zavedela že številna evropska mesta z raznovrstno industrijsko zgodovino, ki so znala *prestrukturiranje* oz. opuščanje industrijske dejavnosti preoblikovati v novo razvojno, predvsem kulturno turistično kategorijo. Primeri, ki jih navaja Sonja Ifko, so zlasti iz ZDA, Velike Britanije in Nemčije (Ifko 2002b: 42–52).

Doslej je bila industrijska dediščina v celjski regiji obdelana le z zgodovinskega vidika ter ob pregledu in analizi arhivskega gradiva. Celostna analiza, ki bi zajela tudi arhitekturnozgodovinski in socialni pregled, pa doslej še ni bila narejena. Na to napeljuje tudi podatek, da je ob predstavitvi industrijske arhitekturne dediščine⁸ v sklopu zbirke Dnevi evropske kulturne dediščine celjska regija povsem izpadla. Z gotovostjo lahko trdimo, da je to predvsem posledica pomanjkanja ustreznih kadrov, tudi zgodovinarjev v varstveni dejavnosti ZVKDS OE Celje.

Pri pregledu stanja industrijske dediščine na Celjskem sem izhajala retroaktivno in upoštevala stanje industrijske arhitekture z aktivnim delovanjem, delno opuščeno ali pasivnim stanjem, kar pomeni, da je proizvodnja povsem usahnila, industrijski objekti ali tisti, ki se na tradicijo določene industrije navezujejo, pa v naravi še stojijo. Pri tem niso upoštevani tisti zgodovinski podatki, ki sicer navajajo bogato in dolgoletno industrijsko tradicijo, vendar danes o dejavnosti ni več nikakršnega sledu. Pri izpostavitvi nekaterih industrijskih podjetij izhajam zlasti iz dejstva, da je določena industrijska panoga skozi desetletja pustila v kraju neizbrisen pečat in ustvarila specifično družbeno vlogo ter arhitekturno in urbanistično zasnovo. Tako izstopa predvsem nekdanji industrijski predel Gaberje v Celju, kjer je bilo od druge polovice devetnajstega stoletja do prve polovice dvajsetega stoletja okrog dvajset aktivnih industrijskih podjetij (Mikola 1999: 11), temu sta bili prilagojeni tako urbanistična zasnova kot tudi arhitekturna podoba. Poleg tovarniških kompleksov je bila pozidava zasnovana tako za lastnike podjetij, ki so bivali v vilah z velikimi vrtovi, kot tudi za delavce, ki so bivali v različnih tipih delavskih kolonij.

V celjski regiji po tem ključu izstopajo naslednja podjetja:

- Cinkarna Celje, ki jo je leta 1873 ustanovila avstrijska država;
- EMO, tovarna emajlirane posode, Celje; leta 1894 jo je ustanovil Adolf Westen starejši kot obrtno podjetje, ki je kasneje preraslo v tedaj največje kovinarsko podjetje na Celjskem;⁹

⁸ *Zgodnja industrijska arhitektura na Slovenskem. Vodnik po arhitekturi*. Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Ljubljana, 2002.

⁹ Iz obdobja Westnovega vzpona EMA je v predelu Gaberij nastala najstarejša delavska četrt v Celju (danes Kovinarska, Delavska ulica in Tovarniška ulica), ki je bila obdelana tudi na muzejskih poletnih delavnicah 1995–1998.

- Zlatarna Celje s tradicijo v Pachiaffovem in Knezovem zlatarskem podjetju, ustanovljenem leta 1922 v Gaberjah; po Orožnu ima v Celju prav zlatarstvo najdaljšo, petstoletno tradicijo (Orožen 1980: 306);
- Libela Celje, tovarna tehtnic, ki se naslanja na zasnovo Rebekove tovarne tehtnic, leta 1923 registrirano kot industrijsko podjetje;
- Joštov mlin, Celje;
- Rakuschev mlin Celje, ustanovljen leta 1903 kot Prvi mestni mlin;
- Železarna Štore izhaja iz tradicije šestnajstega stoletja, ko se omenja livarna topov iz sedemnajstega stoletja in se omenja livarna zvonov;
- Tekstilna tovarna Prebold je bila ustanovljena leta 1842 in velja za najstarejše tekstilno podjetje na slovenskem Štajerskem; graščino Prebold je tovarna uporabljala za skladišče in stanovanja svojih delavcev; tekstilno tradicijo je po prvi svetovni vojni razvijala tudi tovarna volnenih odev v Škofji vasi, v bivši žalski pivovarni pa je leta 1940 pričela delovati tkalnica *Juteks*, ki je proizvajala vreče iz jute za shranjevanje hmelja;
- Opekarna Ljubečna; na območju Ljubečne so od osemnajstega stoletja dalje delovale številne obrtne opekarne, iz obrtnega se je v industrijski obrat konec devetnajstega stoletja razvila le Koželjeva in pozneje Sodinova opekarna; med večjimi industrijskimi obrati pa se je do danes ohranila Čatrova opekarna, ki je bila zgrajena 1938. leta;
- Cementarna Zidani Most velja za najstarejšo cementarno, ustanovil jo je Franc Sartori leta 1857;
- Cementarna Trbovlje je bila ustanovljena leta 1876; obe cementarni sta bili združeni s Trboveljsko premogokopno družbo;
- Pivovarna Laško izhaja iz tradicije delovanja enotnega podjetja, ki ga je leta 1889 ustanovil Simon Kukec z imenom Združene pivovarne Žalec in Laški trg;
- Keramika Liboje, ki ima tradicijo v proizvodnji keramičnih izdelkov na območju Spodnje Savinjske doline (Gotovlje, Kasaze, Griže) od leta 1815 dalje;
- Steklarna Hrastnik; leta 1856 jo je lastnik Edvard Heider preselil iz Mišjega Dola pri Jurkloštru; v vili Seppi je sedež današnje uprave;
- Steklarna Rogaška Slatina je bila leta 1921 skupaj s hrastniško in zagorsko steklarno združena v skupno delniško podjetje, imenovano Združene tovarne stekla, lastnika Wilhelma ml. in Riharda Abla; to so pomembni ostanki najstarejše industrijske panoge, ki sega že v 17. stoletje (Pohorje, Špitalič);
- Kopitarna Sevnica, ki izhaja iz leta 1886 ustanovljenega podjetja Winkle in Erlanger;
- Papirnica Radeče, ki se omenja že v osemnajstem stoletju, leta 1907 pa so jo prevzeli bratje Piatnik iz Dunaja;

- Hmeljarstvo Žalec; leta 1902 ustanovljen Obrat hmeljarna Žalec, ki se je ukvarjal s skladiščenjem in konzerviranjem hmelja;
- Vošnjakova tovarna usnja v Šoštanju je poleg Lavrihove usnjarne v Slovenskih Konjicah v obdobju med obema vojnoma veljala za največje usnjarsko podjetje na območju tedanje Jugoslavije (Mikola 1996); tovarna usnja je prenehala delovati leta 1999.

Industrijska podjetja, ki so jih ustanavljali tako domači prebivalci kot tujci, so se na Celjskem razvila iz manjših obrtnih podjetij, ki imajo zelo bogato tradicijo, saj segajo njihove korenine že v 18. stoletje. O pravem razmahu in nastajanju velikih industrijskih podjetij pa lahko govorimo šele s prihodom Južne železnice v Celje leta 1846 (Mikola 1996: 3).

Med navedenimi industrijskimi obrati in dejavnostmi so, kljub širši ohranjenosti, varovani le posamezni segmenti, ki se navezujejo na industrijsko dediščino in so razglašeni kot kulturni spomeniki tehniškega, etnološkega in umetnostnega značaja. To so Joštov mlin v Medlogu (Ur. L. SRS št. 28/1986–1993), Rakushev mlin in Westnova vila z vrtom v Celju, Čatrova opekarna v Ljubecni (Ur. L. RS št. 54/2002–5659), druge stavbe delavskega naselja Gaberje pa so kot kulturna dediščina varovane v veljavnih prostorskih aktih občine Celje.

Vsi drugi navedeni industrijski obrati, ki še danes kakor koli krojijo usodo prostora in ohranjajo duh časa, niso sistematično evidentirani in varovani kot pomembna industrijska (tehniška, arhitekturna, urbanistična, etnološka) dediščina, kar potrjuje dejstvo, da velja dediščina industrijskih območij za neprivačno, celo neprimerno varstveno kategorijo (Ifko 2002b: 42).

Industrijska dediščina je v celostnem pomenu in razumevanju lahko tudi možnost oblikovanja muzeja na prostem. Kljub temu da se znani primer industrijskega naselja Ironbridge v Veliki Britaniji pojavlja tudi s tem poimenovanjem, saj ga je Sonja Ifko označila kot *prvi industrijski muzej na prostem* (Ifko 2002b: 46), pa je Ironbridge več kot to. V sebi združuje poslovno, izobraževalno in kulturno vlogo. V nekdanjem opuščeni industrijskem območju so našle prostor muzejske zbirke, obstoječe delavske hiše so bile obnovljene in namenjene novim stanovalcem, ustanovljen je bil Inštitut Univerze v Birminghamu, ki se ukvarja z varstveno dejavnostjo na področju industrijske dediščine, in kar je najpomembnejše, Ironbridge je postal industrija turizma 21. stoletja.

Industrijska dediščina v naročju virtualne resničnosti

Industrijski obrati so bili zgrajeni na izredno pomembnih legah, ki so jih krojile potrebe po ugodni infrastrukturi in dostopnosti do trgovskih in

upravnih središč. Velikokrat so bila za gigantske gradbene posege žrtvovana tudi kakovostna kmetijska zemljišča, predmestna ruralna podoba pa se je z novo urbanistično zasnovo izgubila in se postopoma zlila z mestom. Številni urbanistični posegi in razvoj družbenih sprememb so vplivali tako na zunanjo podobo območja kot tudi na socialno strukturo. Takšen je bil zlasti primer razvoja Cinkarne in Ema v Gaberjah v Celju ter pozidava velikih površin Vošnjakove usnjarne v Šoštanju. Gaberje je po drugi svetovni vojni najprej prizadela gradnja celjske obvoznice, ki je naselje tako rekoč razpolovila. Kasnejša gradnja trgovskih centrov in najnovejša gradnja mestne štiripasovne vzhodne vpadnice pa je nekdanje delavsko naselje Gaberje dodobra preoblikovala; vile so izgubile vrtove, vrstile so se rušitve, kratkovidnost mestnih oblasti in tudi pomanjkljiva varstvena usmeritev pa sta območje dokončno razvrednotili v smislu izgube identitete industrijskega predmestnega središča.

Industrijska območja na obrobju mest so danes le odlična priložnost kapitalističnim vlaganjem v intenzivno gradnjo velikih nakupovalnih središč ali v preoblikovanje v obrtne cone; to so poglaviti razlogi, ki so povzročili postopno zamiranje industrijske dediščine.

Kljub uspešnim zgledom iz tujine, kjer s preoblikovanjem in revitalizacijo industrijskih območij prednjačijo ZDA že v petdesetih letih dvajsetega stoletja, v Evropi pa poznamo zgledne primere iz Velike Britanije, Nemčije, Švedske, Španije, Poljske, tudi Madžarske predvsem v zadnjih dvajsetih letih, pa pozna Slovenija le peščico uspešnih primerov. Še ti vsakokrat izzovejo tako strokovne kot politične polemike. Kljub temu da so »številni primeri pokazali, da je skrb za varovanje dediščine izhodišče, ki izpostavi razvojne značilnosti in pomen območij, poveča splošni interes za njihovo rabo in pripelje tudi do ekonomskega uspeha« (Ifko 2002b: 43). Ne gre toliko za izrabo volumnov industrijskih objektov za ogrodja novih funkcij, pač pa bolj za priložnost združevanja različnih vsebin, gospodarskih, zlasti turističnih in kulturnih.

Ob zaključku se pojavlja tudi vprašanje, ali so na nove izzive in vplive globalizacije dovolj pripravljeni tudi muzeji, ki naj bi se po Tomislavu Šoli odzivali na potrebe in želje obiskovalcev (Šola 2002: 208). V okviru industrijske dediščine bi se bolj strinjala z Davidom De Haanom,¹⁰ ki trdi, da je obiskovalec vodljiv in sprejme tako rekoč vse, kar mu ponudimo. Teža strokovne odgovornosti pa je v pristopu in selektivnosti, torej kako in kaj ponudimo.

¹⁰ Iz diskusije na posvetu Muzeji na prostem – na stičišču novih možnosti kulturne dediščine, ki je potekal v Kopru 13. maja 2005. David de Haan je direktor Inštituta Ironbridge Univerze v Birminghamu, Velika Britanija.

Pri tem je prav tako pomembna vloga etnologije, zlasti če jo po Gačniku razumemo kot »znanost o zgodovini, sedanjosti in prihodnosti načina življenja in kulture« (Gačnik 2002: 50). Če ne bomo prepoznali vrednosti industrijske dediščine kot varstvene kategorije in razvojne priložnosti, jo bomo lahko le še zibali v naročju virtualne resničnosti.

Viri in literatura

Aleš GAČNIK, 2002: Etnološka muzeologija in razvoj / od raziskovanja preteklosti k načrtovanju razvoja. *Glasnik SED* (42) 3. 48–53.

Vito HAZLER, 1999: *Podreti ali obnoviti? Zgodovinski razvoj, analiza in model etnološkega konservatorstva na Slovenskem*. Ljubljana: Rokus.

Jože HUDALES, 2002: *Etnološka muzeologija*. Izpitno gradivo za šolsko leto 2001/2002. III. verzija. Ljubljana. Filozofska fakulteta, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo.

Jože HUDALES, 2004: *Institucionalni in konceptualni razvoj etnologije v slovenskih muzejih*. Doktorska disertacija. Velenje.

Sonja IFKO, 2002a: Varovanje industrijske arhitekturne dediščine. *Zgodnja industrijska arhitektura na Slovenskem: Vodnik po arhitekturi*. Damjana Prešeren, ur. Ljubljana: ZVKDS. 32–41.

– –, 2002b: Industrijska arhitekturna dediščina kot nova razvojna priložnost. *Zgodnja industrijska arhitekturna dediščina na Slovenskem: Vodnik po arhitekturi*. Damjana Prešeren, ur. Ljubljana: ZVKDS. 42–52.

Industrija na Celjskem do leta 1941. Vodnik po razstavi. 1991. Celje: Zgodovinski arhiv.

Darinka KLADNIK, 1997: *Sto muzejev na Slovenskem*. Ljubljana.

Ljubo LAH, 2002: *Muzeji na prostem: večplastnost pomenov za ohranjanje arhitekturne dediščine*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo.

Ivo MAROEVIĆ, 1993: *Uvod u muzeologiju. Radovi Zavoda za informacijske studije*: knj. 6. Zagreb: Zavod za informacijske studije.

– –, 1996: *Sadašnjost baštine*. Zagreb.

Milko MIKOLA, 1996: *Stara industrijska podjetja na Celjskem*. Celje: Zgodovinski arhiv.

– –, 1998: Razvoj industrije v Celju od začetkov do prve svetovne vojne. *Iz zgodovine Celja 1848–1918*. Andreja Rihter, ur. Celje: Muzej novejšje zgodovine. 155–185.

– –, 2001: Industrija v Celju med obema vojnama. *Iz zgodovine Celja 1918–1941: Odsevi preteklosti* 3. Marija Počivavšek, ur. Celje: Muzej novejšje zgodovine. 93–140.

Muzejska poletna delavnica Celje 95–96. 1996. Zveza organizacij za tehnično kulturo Slovenije. Gibanje znanost mladini. Celje.

Muzejska poletna delavnica Gaberje 97–98. 1999. Muzej novejšje zgodovine Celje. Zveza za tehnično kulturo Slovenije. Celje.

Janko OROŽEN, 1980: *Oris sodobne zgodovine Celja in okolice. 1941–1979*. Celje.

Tanja ROŽENBERGAR ŠEGA, 2005: *Med teorijo in prakso etnološke muzeologije*. Magistrska naloga. Ljubljana.

Breda MIHELČ, 2002: Zgodnja industrijska arhitektura na Slovenskem: zgodovinski uvod. *Zgodnja industrijska arhitekturna dediščina na Slovenskem: Vodnik po arhitekturi*. Damjana Prešeren, ur. Ljubljana: ZVKDS. 5–26.

Lidija TAVČAR, 2003: *Zgodovinska konstitucija modernega muzeja kot sestavine sodobne zahodne civilizacije*. Ljubljana: ISH Fakulteta za podiplomski humanistični študij.

Trženje regijskega turističnega produkta s pomočjo revitalizacije in vsebinske oživitve naravne in kulturne dediščine: končno poročilo. 2004. Regionalna razvojna agencija Celje. Celje.

Slovenski etnološki leksikon. Angelos Baš, ur. 2004. Mladinska knjiga, Ljubljana.

Tomislav ŠOLA, 2002: A Contribution to Understanding of Museums: Why Would the Museums Count? MESS, Mediterranean Ethnological Summer School, Vol. 4, Ljubljana. 199–209.

DIE MUSEALISIERUNG EINES KULTURDENKMALS AM BEISPIEL DES GEBIETS VON CELJE (CILLI)

Zusammenfassung

Der Beitrag beschäftigt sich mit jenen Kulturdenkmälern im Gebiet von Cilli, die ihrem Inhalt nach Museumssammlungen darstellen und von professionellen Institutionen oder Privatpersonen verwaltet werden. Es sind dies jene Kulturdenkmäler, deren Betreuung durch die Anstalt zum Schutz des Kulturerbes Sloweniens in Cilli erfolgt.

Im Beitrag bleibt die Problematik des industriellen Kulturerbes im Gebiet von Cilli ausgeklammert, auf die bisher noch keiner der Konservatoren systematisch eingegangen ist.

Der Ausdruck *Musealisierung* stellt zu einem jenen Prozess dar, in dem ein Kulturdenkmal zum musealen Objekt im weitesten Sinn wird, zum anderen die Nutzung eines Kulturdenkmals zur Vermittlung von musealen Zwecken bzw. als Museum selbst. In diesem Zusammenhang sind zwei Formen am häufigsten – zum einem die bereits erwähnte Verwendung des Kulturdenkmals als museales Objekt, in dem weitere museale Objekte gleicher thematischer Provenienz gezeigt werden, oder der Ausbau des Kulturdenkmals zur Museumssammlung, wobei das Kulturdenkmal oft nur noch den infrastrukturellen Rahmen bietet, inhaltlich jedoch mit der gezeigten Sammlung nicht mehr übereinstimmt. Die Verwendung des Ausdrucks *Musealisierung* ist nicht verbunden mit dem Verständnis des Museumsstücks als dem Träger von Informationen und Wissen in den Museen, sondern bezeichnet metaphorisch verschiedene, vor allem ältere Begrifflichkeiten aus dem Bereich des Kulturerbes, wie volkstümliche, ethnographische oder andere Veranstaltungen.

Das industrielle Kulturerbe im Gebiet von Cilli stellt ein noch weitgehend unbearbeitetes und daher ein bislang wenig beachtetes museal- und denkmalpflegerisches Entwicklungspotenzial dar.

Das industrielle Kulturerbe ist eng mit der industriellen Architektur verbunden. Mit dieser sind jene Bauwerke gemeint, in denen sich maschinelle Produktionsprozesse vollziehen, ebenso aber auch die Objekte, die dies ermöglichen.

Als Schlussfolgerung stellt sich auch die Frage, ob die Museen auf die neue Herausforderungen und Einflüsse der Globalisierung genügend vorbereitet sind. Für sie gilt, auf die Bedürfnisse und Wünsche der Besucher eingehen zu müssen, wobei die Schwerpunkte der fachlichen Verantwortung viel mehr auf dem Zugang zum und der Auswahl der Objekte liegen, also was und wie es angeboten wird.

Obravnava glagolov s *se* v vzhodnoštajerskih slovnica

Mojca Tomišič*

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 811.163.6'367.625

Mojca Tomišič: Obravnava glagolov s *se* v vzhodnoštajerskih slovnica.¹ Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 78=43(2007), 2–3, str. 207–218

Kronološki pregled slovenskih vzhodnoštajerskih slovnica od Zagajška do Muršca predstavlja obravnavo glagolov s *se* v ožjem zgodovinskem in regionalnem okviru, da bi ugotovila, v kolikšni meri današnja spoznanja črpajo iz tega vedenja oz. ga presega in s katerih vidikov so bili glagoli s *se* v omenjenem prostoru že obravnavani.

1.01 Original Scientific Article

UDC 811.163.6'367.625

Mojca Tomišič: The Treatment of Verbs with *se* in Eastern Slovene Grammars. Review for History and Ethnography, Maribor 78=43(2007), 2–3, pp. 207–218

A chronological inspection of the Slovene East Styrian grammars from Zagajšek to Muršec focuses on the treatment of verbs with *se*, as to the inner historical and regional framework, in order to determine the extent our present cognition draws on this knowledge i.e. surpasses it and from which aspects were verbs with *se* in the said area already treated.

* Mojca Tomišič, profesorica slovenskega jezika, mlada raziskovalka na Oddelku za slovanske jezike in književnost Filozofske fakultete Univerze v Mariboru, mojca.tomisic@guest.arnest.si

¹ Razprava je nastala v okviru podiplomskega študija na Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete Maribor pod mentorstvom izr. prof. dr. Irene Stramljič Breznik.

Vzhodnoštajerske slovnice

Vzhodnoštajerski knjižni jezik se je izoblikoval v prvi polovici 19. stoletja kot rezultat vedenja, da osrednjeslovenski knjižni jezik ni bil prilagojen štajerskim govorcem. Normiral ga je Dajnko v svoji slovnici, sprejeli so ga skoraj vsi izobraženci tega področja, ga dvignili iz narečnih okvirov in ga kultivirali za rabo v različnih funkcijskih zvrsteh. Od osrednjeslovenskega knjižnega jezika je vzhodnoštajerski odstopal predvsem v besedju, rabi nedoločnika in deležnika ter v rabi glagolov s *se*,² zato me je zanimalo, kako so glagoli s *se* predstavljeni v vzhodnoštajerskih slovnica. Le-te so: Zagajškova (1799), Šmigočeva (1812), Dajnkova (1824), Murkova (1843) in Murščeva (1847).

V prvem delu prispevka slovnice zaradi preglednosti obravnavam kronološko, v drugem delu pa njihovo obravnavo glagolov s *se* predstavljam glede na to, katera njihova spoznanja so še danes pomembna za sodobno jezikoslovno teorijo.

Mesto obravnave glagola s *se* pri posameznih slovničarjih

Mihael Zagajšek

Kalobski župnik Mihael Zagajšek je pod psevdonimom Jurij Zelenko objavil slovnico *Slovennska grammatika oder Georg Sellenko's Wendische Sprachlehre: in deutsch und wendisches Vortrag: mittels welcher sowohl der Deutsche als der Wendische auf die leichteste Art diese Sprache regelrichtig zu reden und zu schreiben von selbstn erlernen kann* (1791), ki jo je glede na naslov namenil tako Slovincem kot tudi Nemcem in »/č/etudi v znanstvenem pogledu ne pomeni napredka, uporablja pa prva pri nas slovenščino – poleg nemščine – za razpravljalni jezik« (Gspan 1956: 428).

Zagajšek (247–253) v poglavju Tretja Stava: Od tih zhasnih besed obravnava zvezo glagola s *se* v poglavju o besedotvorju: Od odpellannja, inu pomennjenja tih zhasnih besed, in sicer tovrstne glagole uvršča med »dopolohhijozhe zhasne besede« (nem. ublegende Zeitwörter), nastale iz »dellajozhjih« besed in povratnoosebnega zaimka *se*, npr. *se sekka* iz *on sekka* (249), nadalje med »nafaispominnajozhe« glagole (nem. beziehende Zeitwörter) s *se* ali *si*, ki se vračajo nazaj na delujoči osebek in ostanejo aktivni, npr. *se v'darrim* (251), in med »goristavijozhe« glagole (nem. errichtende Zeitwörter) s *se* s pomenom prijaznosti ali »favefe«, na primer *se pobratim, se pojudim* (253). Slovnica opozarja še na rabo povratnih gla-

² Jesenšek (1998: 93).

golov v trpnem načinu, kjer se povratnoosebni zaimek *se* izpušča: *jest sym povikshan iz jest se poviksham* (251).³

Janez Krstnik Leopold Šmigoc

Sinhrono zastavljena slovnica slovenskega jezika v nemščini Janeza Leopolda Šmigoca *Theoretisch-praktische Windische Sprachlehre* (1812) je prva slovnica, namenjena učenju slovenščine kot tujega jezika. Hkrati gre za eno od slovníc vzhodnoštajerskega knjižnega jezika, ki so vzhodnoštajerski jezik dvignile iz narečnih okvirov in ga kultivirale za rabo v cerkvenih in posvetnih tiskih.

Slovnica ne obravnava glagolov s *se*, zanimivo pa je, da za primer sklanjatve povratnoosebnega zaimka *se* uporabi prav zvezo z glagolom: *se bojím, se bojísh ...* (58).

Peter Dajnko

Slovnica *Lehrbuch der Windischen Sprache* (1824) je Dajnkov sinhroni prikaz vzhodnoštajerskega govora. Namenjena je tako Nemcem kot Slovincem, to sporoča tudi njen daljši naslov,⁴ uresničuje pa Dajnkov jezikovni program.⁵ Vzhodnoštajerski jezik je od osrednjega močno odstopal v rabi skladenjskih zgoščevalcev (deležnikov in deležij), v besednem redu in rabi zapleteno zloženih povedi, predvsem pa je za pričujočo raziskavo zanimivo to, da so uporabljali oba glagolska načina, to pa so osrednje slovnice navadno odsvetovali.⁶

Dajnkova slovnica povratne glagole obravnava v poglavju *Zurückführende Zeitwörter, Reciproca* (182–185).⁷ Slovnica podaja več zanimivih ugotovitev: povratni glagoli vodijo dogajanje nazaj na aktivni osebek; ves čas imajo ob sebi povratnoosebni zaimek *se*, povratni pa so lahko že po naravi (*uydivam se, dohája se, bojím se*) ali šele v rabi (*se píta, se opomiňamo*).⁸ Približujejo se pasivu in se od njega razlikujejo le po tem, da se pri trpnih

³ Zagajšek je očitno videl genezo pasiva (gre pa za stanje po opravljenem dejanju) v povratnem glagolu.

⁴ *Lehrbuch der Windischen Sprache: ein Versuch zur gründlichen Erlernung derselben für Deutsche, zur vollkommeneren Kenntniss für Slowenen* (Dajnko 1824).

⁵ Sprejeli so ga skoraj vsi vzhodnoštajerski pisci. Prim. Jesenšek (1998: 93–109) in Rajh (1998: 11–18).

⁶ Jesenšek opozarja še na »t. i. namerni nedoločnik, ki je pogosto rabljen s povratnim *se/si*, vendar pa je v Dajnkovi slovnici slabo predstavljen« (Jesenšek 1998: 104).

⁷ Isto poimenovanje uporablja tudi Dobrovski (1809). Prim. Tomišič (1939: 156).

⁸ Dobrovski je ločeval med primarnimi in sekundarnimi povratnimi glagoli (Tomšič 1939: 156).

sprememba zgodi od zunaj, pri povratnih pa od znotraj.⁹ Povratne glagole deli na tiste, ki nakazujejo obojestransko dogajanje; tiste, ki nakazujejo premikanje telesa, in na tiste, pri katerih je subjekt tudi objekt (npr. *bránim se*). Ugotavlja, da ima slovenščina precej več povratnih glagolov kot nemščina ter da celo nekateri inhoativni glagoli (tisti, ki označujejo začetek dejanja) dopuščajo ob sebi *se* (npr. *belím se, zelením se, zorim se, dení se, mladím se, syším se*).

Poudariti je treba, da je Dajenko prvi opazil, da imajo slovenski glagoli, ki označujejo vzajemno dejanje, ob sebi *se* (npr. *pogovarjamo se*). Opazil je tudi, da glagoli z neločljivima predponama *do-* in *na-* ob sebi zahtevajo *se*, če dogajanje prehaja na subjekt (npr. *napíjem se, raspouim se, vduxim se*), ter da drugim glagolom povratnoosebni zaimek *se* pogosto spremeni pomen (npr. *pozdravim* proti *pozdravim se*).

Anton Murko

Murkova sinhrono-diahrona¹⁰ slovnica *Theoretisch-praktische Grammatik der Slonenischen Sprache* (1843) v nemščini je slovnica za Slovence in hkrati priročnik za tujejezične govorce.¹¹ Prva sooča jezikovne pojave vzhodnoštajerskega in osrednjeslovenskega prostora ter s tem prinaša »začetek preobrazbe središčne slovenske jezikovne zgradbe« (Orožen 1996b: 161). Tudi glede pisave se je v prvi izdaji (1832) odločil za bohoričico, v novejši (1843) pa kot prvi slovnicař za gajico, ki jo je takrat uporabljal že Janez Bleiweis.

Glagoli s *se* so obravnavani v poglavju Reflexiva (69–71) in v poglavju Bildung des Passivums (90–91). Refleksivne glagole uvršča med prehodne in neprehodne ter razlikuje med pravimi, nepravimi in vzajemnimi refleksivi. Pravi refleksivi so že po naravi povratni in se nikoli ne rabijo brez *se* (eni so tudi v nemščini vedno refleksivni, npr. *bati se*, drugi pa ne, kot na primer *daníti se, zdéti se, postiti se*; tudi *možiti se* in *ženiti se* sta refleksivna, ko objekt ni izrecno izpostavljen). Nepravi refleksivi so prehodni glagoli v refleksivni rabi, ki jih lahko rabimo tako prehodno kot povratno (ti so glede na pomen v bližnjem sorodu s trpnikom prehodnih glagolov, v veliko primerih pa služijo za označitev trpnika, kot na primer *béliti* proti *béliti se*). Vzajemni refleksivi so prehodni glagoli v vzajemni rabi, ki predstavljajo obojestransko dejavnost dveh ali več oseb, seveda le v primeru, ko je

⁹ Že Dobrovski je ugotovil, da tako povratni kot trpni glagoli »označujejo spremembo stanja,« ločijo pa se po tem, od kod ta sprememba prihaja, in sicer pri povratnih od znotraj, pri trpnih pa od zunaj (Tomšič, prav tam).

¹⁰ Orel (2002: 203).

¹¹ Zemljarič Miklavčič (1999: 248).

osebek v dvojini ali množini (npr. *tepsti se*) (69–71). Med pravimi reflektivni kot posebnost slovenskega jezika omenja tiste, ki se vežejo s predpono *na-*, kot na primer *najésti se* (70).

Poglavje o trpniku (90–91) prinaša ugotovitev, da slovenščina zanj ni razvila posebne oblike, ampak ga tvorimo med drugim s povratnooseb-
nim zaimkom *se* (npr. *se imenuje, se pravi*),¹² vendar le, kadar gre za neživ osebek in kadar z rabo trpnika ne povzročamo dvoumnosti.

Jožef Muršec

Sinhrona slovnica *Kratka slovenska slovnica za pervence* (1847) štajerskega duhovnika, prevajalca in slovničarja Jožefa Muršca je bila namenjena za pouk slovenščine v ljudskih šolah. Je po Vodnikovi *Pismenosti* (1811) prva slovnica v slovenskem jeziku, a z vzhodnoslovenskimi jezikovnimi potezami, poslovenjena terminologija pa se oddaljuje od Vodnika¹³ in nakazuje zvezo z ilirizmom.¹⁴

Muršec v poglavju o glagolu ločuje med prehajavnimi (npr. *pismo pišem*), neprehajavnimi (*stojim*) in povračivnimi glagoli, na primer *se bojim, se radujem* (30). Glagole s *se* prikazuje tudi kot eno od treh možnosti tvorbe trpnika, namreč »če se činivni dobi povračivno *se* prida, gde to grè, ki misli ne moti,« npr. *se imenuje, se pravi, se piše* (39).¹⁵

Umestitev predstavljenih obravnav glagolov s se v kontekst sodobne jezikoslovne teorije

Da bi se ocenila vednost obravnave glagolov s *se* v predstavljenih slovnica, je bilo treba upoštevati, kako jih obravnava sodobno jezikoslovje.

Slovenske glagole s *se* je skušalo kategorizirati že več jezikoslovcev. Po temeljiti analizi klasifikacij glagolov s *se* pri Francetu Tomšiču,¹⁶ Chikako Shigemori Bučar,¹⁷ Mariji Bolti,¹⁸ Jožetu Toporišiču¹⁹ in Andreji Žele²⁰ sem

¹² Primeri so dvoumni, ker so brez konteksta, zato je težko določiti, ali gre za trpnik ali ne.

¹³ Toporišič (1989: 88).

¹⁴ Orožen (1996a: 23).

¹⁵ Gl. op. 11.

¹⁶ Tomšičev prispevek (1939: 155–169) je neprecenljiv; čeprav je vse glagole s *se* in *si* označil kot reflektivne, jih je zelo natančno razdelil v skupine, le kriterijev (meša oblikoslovne in pomenske) ni imel za vse enake.

¹⁷ Prim. Shigemori Bučar (1992a: 143–157; 1992b: 365–383; 1993: 345–358).

¹⁸ Prim. Bolta (1988: 1–4).

¹⁹ Prim. Toporišič (2004: 357).

²⁰ Prim. Žele (2003: 152).

prišla do ugotovitve, da so njihove kategorije le delno prekrivne, v glavnem zaradi različnih kriterijev.²¹ V osnovi ločujemo med leksikaliziranimi²² glagoli s *se* (v tem primeru je prosti glagolski morfem del glagolskega leksema in zato del glagolske vezljivosti) in neleksikaliziranimi (udeleženskimi, ki so del povedkove vezljivosti, ker pomensko izhajajo vsaj iz enega glagolskega pomena), ki pa se med seboj močno razlikujejo po pomenu in funkciji, ki jo opravljajo v stavku.²³

Sama sem se odločila za upoštevanje predvsem dveh vidikov, in sicer pomensko-skladenjskega in oblikovno-skladenjskega, ker zajameta večino kriterijev, ki so jih upoštevali tudi slovenski slovničarji skozi zgodovino slovenskega knjižnega jezika.

Pomensko-skladenjski vidik najbolje vključujejo prototipi glagolskih dejanj,²⁴ ki zajemajo tako pomenski kot skladenjski kriterij. Osnovna prototipa glagolskih dejanj sta prehodno dejanje, ki zajema tudi vzajemno in povratno, ter neprehodno dejanje, ki vključuje tudi samodejni in naravni pojav. Pri vzajemnih glagolih (npr. *srečati se*)²⁵ gre za prehodno dejanje, pri katerem sta oba (vsaj dva) udeleženca dejanja istočasno vršilec in prizadeti; *se* je zamenljiv z zvezo *drug drugega* ali *med seboj*; pri povratnih pa se dejanje vrača nazaj na vršilca, ki je s tem istočasno tudi prizadeti; v tem primeru je *se* zamenljiv s *sebe*.²⁶ Kategorijo samodejnega dejanja (npr. *Vaza se je razbila*) in pojava (npr. *Peter se je izgubil*) od povratne ločuje odsotnost vzroka ali volje, pri kategoriji naravnega pojava (npr. *Večeri se*) pa gre za dogajanje v naravi, v katerem ni zaznati niti volje niti spremembe pri kakem udeležencu, saj nima niti vršilca niti prizadetega.

Glagoli, ki izražajo vzajemno dejanje

Vzajemno dejanje opredeljujem kot prehodno dejanje, pri katerem sta vsaj dva udeleženca dejanja istočasno vršilec in prizadeti (npr. *Anica in*

²¹ Upoštevala sem tudi ugotovitve Ledinekove (2005: 136–147).

²² »Leksikalizacija je tu uporabljena za označitev pojava, pri katerem beseda iz skladenjske zveze /.../ postane del besednega pomena – iz skladenjske enote postane slovarska enota/leksem« (Žele 2001: 82).

²³ V zvezi z njimi Ledinekova predlaga termin psevdoudeleženskost, saj zaradi »visoke stopnje pomenske izpraznjenosti prostega morfema /.../ prihaja do postopne morfologizacije skladenjske zveze, zato *se* ob glagolu dobiva status slovničnega morfema, s tem pa tudi funkcijskoskladenjsko vlogo dela povedka« (Ledinek 2005: 141).

²⁴ Povzeto po Shigemori Bučar (1992a: 143–157; 1992b: 365–383; 1993: 345–358).

²⁵ Lahko pa označujejo tudi skupna, vzporedna in enostranska dejanja (prim. Ledinek 2005: 144).

²⁶ Prim. Toporišič (2004: 353): »O prehodnosti govorimo, če glagolsko dejanje koga/kaj prizadeva,« kjer je med primeri tudi povratni glagol s *se* (*umivati se*).

Tomaž se tepeta).²⁷ *Se* je v teh primerih zamenljiv z besedno zvezo *eden drugega* ipd.²⁸

Na vzajemne glagole je prvi opozoril Dajnko²⁹ (1824: 184); definiral jih je kot vrsto povratnih glagolov, ki nakazujejo obojestransko dogajanje in imajo ob sebi *se*. Murko (1843: 71) je omenjal vzajemne refleksive oz. prehodne glagole v vzajemni rabi, ko gre za obojestransko dejavnost dveh ali več osebkov, omejeno na primere, ko je osebek v dvojini ali množini, npr. *ljubiti se*. Navadno sta pri vzajemnem dejanju resnično vsaj dva vršilca, kot opaža Shigemori Bučar (1992b).

Glagoli, ki izražajo povratno dejanje, in srednjik (medij)

Povratno dejanje opredeljujem³⁰ kot tisto prehodno dejanje, pri katerem sta vršilec in prizadeti ena in ista oseba oz. bitje (npr. *Janez se obleče*), morfem *se* pa je zamenljiv s *sebe*. Zagajšek (1791) je tovrstne glagole obravnaval kar v poglavju o besedotvorju. Šele Dajnko (1824: 182–185) je opisal povratne glagole tako, kot jih pojmuje sodobno jezikoslovje, da namreč vodijo dogajanje nazaj na osebek, povratni pa so po Dajnkovem mnenju lahko že po naravi ali šele v rabi. Murko (1843: 69–71) je po Dajniku ločeval med pravimi povratniki, ki brez *se* ne obstajajo, nepravimi povratniki, ki so prehodni glagoli v povratni rabi, in med vzajemnimi povratniki, sicer pa je povratne glagole uvrščal med prehodne in neprehodne, v čemer mu je sledil tudi Muršec (1847: 30).

Oblikovno-skladenjski kriterij

Stavčne strukture z glagoli s *se* lahko izražajo splošnega vršilca dejanja (npr. *govori se*); poznamo jih v brezosebkovnih stavkih, ki večinoma izražajo naravne pojave (npr. *Večeri se*), in v stavkih z logičnim osebkom, kjer lahko izražajo samodejnost pojava (npr. *Spi se mi*) ali potrebo, željo po tem, da se glagolsko dejanje izvrši (npr. *Pleše se mi*).³¹ Rabimo jih seveda tudi za

²⁷ Povzeto po Shigemori Bučar (1992b: 365–383).

²⁸ Torej gre le za klitično obliko povratnega zaimka, vendar le takrat, kadar sta v osebkui izražena oba udeleženca dejanja. Prim. tudi Ledinek (2005: 137–138). Kategorija vzajemnih dejanj je kompleksna in pomensko raznovrstna, zato na tem mestu omenjam le to osnovno obliko.

²⁹ Dobrovski je v svoji slovnici, ki jo je imel v rokah tudi Dajnko, že zabeležil kategorijo vzajemnih glagolov oz. glagolov, ki imajo »recipročen pomen« (Tomšič 1939: 156). Tomšič je tudi opozoril na vzajemne glagole, ki so obenem »objektivni« (pri teh je povratni zaimek *se* neposredni objekt), npr. *borim se, prepiram se, pogovarjam se sam s seboj* (prav tam, 166).

³⁰ Povzeto predvsem po Shigemori Bučar (1992a: 143–157).

³¹ Prim. Ledinek (2005: 138).

izražanje v trpnem načinu (npr. *Otava se kosi v poznem poletju*).³² Pri vseh naštetih primerih (razen pri naravnem pojavu) gre za rabo glagola *s se* kot sredstva za potiskanje prvega delovalnika v ozadje, zato pri njih *se* obstaja samo v klitični obliki. Avtorji vzhodnoštajerskih slovníc so se s tega vidika dotaknili le trpne strukture.

Trpnik s se

Način glagolskega dejanja je lahko tvoren ali trpen, in sicer glede na to, ali dejanje pripisujemo osebkú (tvorni) ali ne (trpni). V trpnih ali pasivnih stavkih je osebek tisti, ki ga glagolsko dejanje prizadeva, torej je prizadeti in ne vršilec dejanja, pa tudi ne nosilec stanja ali poteka. Obliko *s se* uporabljamo navadno le, ko je predmet dejanja neživ ali pa zaradi sobesedila ne moremo zamenjati pomena trpnika za tvornega. Z rabo trpnika zamolčimo ali vsaj potisnemo v ozadje vršilca dejanja, poudarimo pa prizadetega ali rezultat dejanja (npr. *Otava se kosi v poznem poletju*).³³

Zagajšek (1791) je že omenjal trpnik *s se*, vendar za primere, ki jih danes uvrščamo v druge kategorije, npr. splošnoosebkovnost, brezosebkovnost in stanje po opravljenem dejanju. Dajnko (1824) je trpnik primerjal s povratnimi glagoli, glede na to, ali sprememba prihaja od zunaj (trpni) ali od znotraj (povratni). Murko (1843) je menil, da slovenščina ni razvila posebne oblike za trpnik in da se *le-ta* lahko tvori s povratnoosebni zaimkom, vendar le ob neživem osebkú in če z rabo trpnika ne zahajamo v dvoumnosti, Muršec (1847) pa je prikazoval glagole *s se* kot eno od treh možnosti tvorbe trpnika.

Sklep

Pregled obravnave glagolov *s se* v vzhodnoštajerskih slovnícah je pokazal, da so v primerjavi z osrednjeslovenskimi veliko bolj izpostavile glagolske strukture *s se*, saj so bile *le-te* v štajerski narečni skupini žive v vseh funkcijah, predvsem v izražanju povratnosti in stanja po opravljenem glagolskem dejanju, pa tudi v funkciji trpnika, ki je bil v osrednjeslovenskih slovnícah zastavljen.³⁴

Slovnici Zagajška in Šmigoca sta se tega področja le dotaknili. Šele izid češke slovnice Dobrovskega je spodbudil konstruktivno opazovanje nji-

³² Več o tem gl. Toporišič (2004: 502–505; 356–359; 575–576).

³³ Povzeto po Toporišičevi *Slovenski slovnici* (2004: 345–347, 358–359; 388).

³⁴ Janežič (1854: 48) je opozarjal, da »terpivnih glagolov, ki so nekterim drugim jezikom lastni razun terpivnega položaja ni v slovenščini. Treba jih je torej zmiraj z djavnimi premeniti,« pa tudi Navratil (1856: 131) je menil, da Slovencem leži tvornik bolj kot trpnik.

hove vloge tudi v slovenščini, in to pri predvsem pri Dajniku in Murku. Predvsem Dajnko je obsežno pisal o povratnih glagolih in kot prvi med vsemi slovenskimi slovničarji opozoril na njihovo vzajemno funkcijo ter s tem postavil temelje za nadaljnje raziskave glagolov s *se*.

Sodobno slovensko jezikoslovje v veliki meri gradi na teh spoznanjih, sicer pa v zvezi z glagoli s *se* govori predvsem o leksikaliziranih in neleksikaliziranih, ki se med seboj močno razlikujejo po pomenu in funkciji, ki jo opravljajo v stavku. Težave pri kategorizaciji nastajajo zaradi različne stopnje pomenske izpraznjenosti povratnoosebnega zaimka, ki se lahko leksikalizira z glagolom, lahko pa je zgolj in samo paradigmatična zamenjava za samostalniki. Šele klasifikacija glagolov s *se*, ki bi temeljila na analizi večjega vzorca tovrstnih glagolov v slovenščini, bo lahko odgovorila na vprašanje, kaj se dogaja z glagoli s *se*, ki so med obema skrajnostma.

Viri

Mihael ZAGAJŠEK, 1791: *Slovenska grammatika oder Georg Sellenko's Wendische Sprachlehre: in deutsch und wendisches Vortrag; mittels welcher sowohl der Deutsche als der Wendische auf die leichteste Art diese Sprache regelrichtig zu reden und zu schreiben von selbstern erlernen kann*. Zilli: Fr. J. Jenko'schen Schriften.

Janez Krstnik Leopold ŠMIGOC, 1812: *Theoretisch-praktische Windische Sprachlehre: durch viele Uebungsstücke zum Uebersetzen erläutert, mit einer auserlesenen Sammlung von Gesprächen, und einem Radical-Wörterbuche versehen*. Gradec: bey Aloys Tusch.

Peter DAJNKO, 1824: *Lehrbuch der Windischen Sprache: ein Versuch zur gründlichen Erlernung derselben für Deutsche, zur vollkommeneren Kenntniss für Slowenen*. Gradec: gedruckt und verlegt bey Johann Andreas Kienreich.

Anton MURKO, 1843: *Theoretisch-praktische Slowenische Sprachlehre für Deutsche, nach den Volkssprecharten der Slowenen in Steiermark, Kärnten, Krain und Ungarns westlichen Distrikten: nebst einem Anhang der zum Sprechen nothwendigsten Wörter, einer Auswahl deutsch-slowenischer Gespräche für das gesellschaftliche Leben, und kurzer slowenischer Aufsätze zum Uebersetzen ins Deutsche*. Gradec: Verlag der Franz Ferstl'schen Buchhandlung: Johann Lorenz Greiner.

Jožef MURŠEC, 1847: *Kratka slovenska slovnica za pervence*. Gradec: Lajkamovi nasledniki.

Literatura

Marija BOLTA (Golden), 1988: *Navezovanje povratnih zaimkov v slovenski in angleški skladnji: Poročilo o raziskovalni nalogi*. Maribor: Pedagoška fakulteta.

Alfonz GSPAN, 1956: Razsvetljenje. *Zgodovina slovenskega slovstva*. Ljubljana: Slovenska matica. 329–440.

Anton JANEŽIČ, 1854: *Slovenska slovnica s kratkim pregledom slovenskega slovstva ter z malim cirilskim in glagoliškim berilom za Slovence*. Celovec: založil Eduard Liegel.

Marko JESENŠEK, 1998: Nekatere oblikoslovno-skladenjske značilnosti vzhodnoštajerskega knjižnega jezika 19. stoletja. *Dajnkov zbornik*. Maribor: Slavistično društvo. 93–109.

– –, 2005: *Spremembe slovenskega jezika skozi čas in prostor*. Maribor: Slavistično društvo.

France KIDRIČ, 1938: *Zgodovina slovenskega slovstva: Od začetkov do Zoisove smrti*. Ljubljana: Slovenska matica.

Nina LEDINEK, 2005: *Površinskoskladenjsko označevanje korpusa Slovene Dependency Treebank (s poudarkom na predikatu): diplomsko delo*. Šoštanj.

Majda MERŠE, 2002: Upoštevanje glagolskega oblikoslovja 16. stoletja v jezikoslovnih delih 19. in prve polovice 20. stoletja. *Obdobja 18: Historizem v raziskovanju slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete. 165–179.

Mluvnice češtiny. Praha 1986–1987. 424–425.

Ivan NAVRATIL, 1856: *Beitrag zum Studium des slavischen Zeitwortes aller Dialekte insbesondere über den Gebrauch und die Bedeutung der Zeitformen in Vergleichung mit den classischen und modernen Sprachen (Deutsch, Italienisch, Französisch und Englisch). Mit einer tabellarischen übersicht in allen obigen Sprachen. Ein praktisches Handbuch beim Sprachstudium*. Dunaj: Mechitaristen-Conreg.-Buchdruckerei.

Irena OREL, 2002: Historizem v sinhronih oblikoslovnih opisih 19. in 20. stoletja. *Obdobja 18: Historizem v raziskovanju slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete. 201–217.

Martina OROŽEN, 1996a: Slovenska duhovščina in slovensko jezikoslovje v 18. in 19. stoletju. *Oblikovanje enotnega slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju*. Ljubljana: Filozofska fakulteta: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete. 11–26.

– –, 1996b: Pogledi Bleiweisovega kroga na slovenski knjižni jezik. *Oblikovanje enotnega slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju*. Ljubljana: Filozofska fakulteta: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete. 153–177.

– –, 1996c: Vloga Miklošičeve panonske teorije pri normiranju enotnega slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju. *Oblikovanje enotnega slovenskega knjižnega jezika v 19. stoletju*. Ljubljana: Filozofska fakulteta: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete. 197–205.

Bernard RAJH, 1998: *Knjižnojezikovno delo Petra Dajnka kot poskus standardizacije vzhodnoslovenskega narečja: doktorsko delo*. Ljubljana.

– –, 1998: Peter Dajnko kot predstavnik vzhodnoštajerskega razsvetljenstva. *Dajnkov zbornik*. Maribor: Slavistično društvo. 11–26.

Chikako SHIGEMORI BUČAR, 1992a: Izražanje povratnega dejanja v japonščini in slovenščini. *Slavistična revija* XL/2. 143–157.

– –, 1992b: Izražanje vzajemnega dejanja v slovenščini in japonščini. *Slavistična revija* XL/4. 365–383.

– –, 1993: Izražanje samodejnega dejanja v japonščini in slovenščini. *Slavistična revija* XLI/3. 345–358.

Anton SLODNJAK, 1975: *Obrazi in dela slovenskega slovstva*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Irena STRAMLJIČ BREZNIK, 1996: Besedotvorje in njegovo izrazje v slovensko pisanih slovnica 19. stoletja. *ČZN XXXII/2*. 248–261.

- –, 1999: Oblikovanje poimenovanj za besedne vrste v slovensko pisanih slovnica med leti 1791–1854. *Jezik in slovstvo* XLIV/4, str. 103–110.
- –, 2004: *Besednodružinski slovar slovenskega jezika: Poskusni zvezek za iztočnice na B. Maribor*: Slavistično društvo.
- France TOMŠIČ, 1939: Refleksivni glagoli v slovenščini. *Slovenski jezik* II/2. 155–169.
- Jože TOPORIŠIČ, 1984: Gutsmanova slovnica. *Protestantismus bei den Slowenen*. Dunaj: Institut für Slawistik der Universität Wien. 209–227.
- –, 1985: Gutsmanova skladnja. *Slavistična revija*, XXXIII/2. 137–151.
- –, 1987: *Portreti, razgledi, presoje*. Ljubljana: Založba Obzorja.
- –, 1989: Janežičeva slovenska slovnica 1854. *Jezikoslovne in literarnovedne raziskave: Zbornik referatov 6. srečanja slavistov*. Celovec, Ljubljana: Filozofska fakulteta. 87–97.
- –, 2004: *Slovenska slovnica*. Maribor: Založba Obzorja.
- Ada VIDOVIČ MUHA, 1993: Glagolske sestavljenke – njihova skladenjska podstava in vezljivostne lastnosti (Z normativnim slovensko-nemškim vidikom). *Slavistična revija* XLI/1. 161–192.
- Jana ZEMLJARIČ MIKLAVČIČ, 1999: Slovenščina kot drugi/tuji jezik: zgodovina. *Slavistična revija* XLVII/2. 245–260.
- Andreja ŽELE, 2002: Miklošičev prispevek k slovenski skladnji (s poudarkom na vezljivosti). *Obdobja 18: Historizem v raziskovanju slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete. 457–458.
- –, 2003: Slovenska skladnja z vidika skladenjskih teorij. *Slavistična revija*, LI/posebna št. 141–163.
- –, 2006: Stavki naravnih pojavov in glagol *biti*. *Jezikovna predanost: Akademiku prof. dr. Jožetu Toporišiču ob 80-letnici*. Maribor: Slavistično društvo, Ljubljana: SAZU. 35–47.

THE TREATMENT OF VERBS WITH SE IN EASTERN SLOVENE GRAMMARS

Abstract

The Eastern Styrian standard language was formed in the 1st half of the 19th century as a result of the fact that the Central Slovene standard language was not adjusted to the Styrian speakers. It was standardised by Dajnko in his grammar book, it was accepted by most of the intellectuals in this region, who raised it over its dialect frames and cultivated it for the use in different functional types. The Eastern Styrian language differed from the Central Slovene standard language mostly in vocabulary, in the use of infinitive and participle and in the use of verbs with *se* and therefore I was interested in how the verbs with *se* were presented in the Eastern Styrian grammar books. The grammar books are: Zagajšek's (1799), Šmigoč's (1812), Dajnko's (1824), Murko's (1843) and Muršec's (1847). In the first part of the paper the grammar books are presented chronologically and in the second part according to which recognitions of the verbs with *se* are still important for the contemporary linguistic theory.

The survey of the verbs with *se* in the Eastern Styrian grammar books showed that in comparison with the Central Slovene ones the verb structures with *se* were more exposed, for they were very widely used in the Styrian dialect, mostly in expressing the reflexivity and conditions after the verbal activity, but also in the function of passive, which was neglected in the Central Slovene grammar books.

The Zagajšek's and Šmigoc's grammar books described this field only barely. The constructive observations of their role in the Slovene language, mostly by Dajnko and Murko, began after the grammar book of the Czech Dobrovski was published. Dajnko wrote about the reflexive verbs a lot and as the first one among the Slovene grammarians pointed out their reciprocal function and so set the basis for the future researches on the verbs with *se*.

The contemporary Slovene linguistics builds on these bases and it otherwise mostly speaks about the lexical and non-lexical verbs with *se* and how strongly they differ in meaning and function when used in a sentence. The difficulties with the categorisation arise because of different levels of the semantic emptiness of the personal reflexive pronoun, which can be lexicalized with the verb or can simply be a paradigmatic replacement for the noun. Only the classification of the verbs with *se*, based on an analysis of a larger sample of this kind of verbs in Slovene, would answer the question of what is happening with the verbs with *se* that are between these two extremes.

O C E N E I N P O R O Č I L A – R E V I E W S A N D R E P O R T S

Darko Friš, Mateja Matjašič
Friš: TURNER PAVEL: OBJAVA
ARHIVSKIH DOKUMENTOV.
Korespondenca dr. Pavla Turnerja,
zv. 1 (Achleitner-Aškerc), Maribor
2005, Pokrajinski arhiv, Viri, knj.
6, 183 str.

Izhajati je začela korespondenca dr. Pavla Turnerja in pred nami je prvi zvezek, v katerem so objavljeni trije korespondenti s Turnerjem, in sicer Arthur Achleitner s petnajstimi pismi, Josip Apih s tremi in Anton Aškerc s 76 enotami. Do konca abecede je še dolga pot in zato nas čaka še nekaj zvezkov. Vsekakor smo lahko veseli, da se je mariborski arhiv odločil v svoji seriji *Viri* izdati celotno korespondenco Pavla Turnerja. Povsem jasno sicer ni, če bodo izšla tudi pisma, ki jih v fondu v Mariboru ni. Morda pa bo iz Turnerjeve zapuščine izšlo tudi še kaj drugega, ne le korespondenca. Izdajo le-te, ki je vsekakor zahtevno delo, sta prevzela zakonca Darko in Mateja Friš, ki v spremni besedi nista napisala, če sta si delo razdelila ali pa sta vse opravila skupaj. Šele pri naslednjih zvezkih bo mogoče bolj temeljito oceniti način izdaje, ker v prvem zvezku nastopa kot nosilni korespondent Anton Aškerc, čigar korespondenca je doslej najbolj popolna izšla v *Zbranih delih slovenskih pesnikov in pisateljev*, in sicer kot osma (1997) in deveta (1999) knjiga

Aškerčevega *Zbranega dela* v uredništvu Dušana Moravca. V mariborski izdaji so dodane le tiste voščilnice ali razglednice, ki jih Moravec ni izdal. Poleg tega je zdaj izšlo še 15 pisem nemškega pisatelja Arthurja Achleitnerja in 3 pisma znanega slovenskega zgodovinarja Josipa Apiha. Novo izdajo Turnerjeve korespondence uvaja uredniški uvod, in sicer v slovenščini in angleščini, sledi kratek življenjepis Turnerja in ob vsakem novem sklopu krajša oznaka korespondenta. Na koncu je dodan kronološki pregled izdane korespondence in kazalo imen, kjer ne bi škodilo, če bi bila priimkom dodana tudi imena. Vsak korespondent je predstavljen s fotografijo, prav tako tudi njegova pisma, na platnicah knjige pa je objavljen tudi portret Turnerja, prav tako pred uvodom.

Ker se mi zdi, da je izdajanje politične korespondence potrebno in pomembno delo, naj si ob prvem zvezku dovolim, ne da bi hotel biti drobnjarski in kritikastrski, nekaj opomb in morda sugestij, ki naj služijo kot *tehnična pomoč*. Vsekakor je bilo korektur premalo ali pa so bile površne. To je treba reči zato, da bi bili naslednji zvezki boljši.

Vsekakor je preveč tipkarskih napak. Kdo jih je zagrešil, ne vem, morda izdajatelja, morda tisti sodelavci, ki so omenjeni kot tehnični pomočniki. Pri večini gre res za tipkarske napake,

nekaj pa je takšnih, na katere je treba opozoriti.

Naj jih nekaj omenim: str. 16, op. 74: včasih se je res pisalo Szegedin, danes pa le Szeged. Na str. 29 op. 38, bi bilo le treba reči, da je Lenauheim v romunskem Banatu, kakih 45 km od Temišoare; na str. 38. op. 66: Altbunzlau je danes Stara Bolesláva, na isti strani op. 65: Pressburg je pač Bratislava. V op. 77. na str. 42 je za črnogorskega kralja Nikolo I. najprej pravilna letnica smrti 1921, na koncu iste opombe pa 1916. Opomba 32 na str. 57 o Jakobu Sketu se dobesedno ponovi na str. 100 kot opomba 182. Pri nemškem poslancu Wolfu v op. 208 na str. 107 pač ne bi bilo težko ugotoviti, da gre za vsenemškega poslanca Karla Hermannna Wolfa (1862–1941). Na str. 170 op. 220 je izpadla letnica ustanovitve Jugoslovanskega naprednega kluba, tj. leto 1902; na str. 129 op. 294 gre za izdajanje del Lojza Kraigherja, ne pa za povsem izmaličenega I. Kraugerja. Na str. 149 op. 384 Širca je bil komandant topniškega divizijona, ne pa divizije. Na str. 159 op. 420 je bodisi Chimborazo ali Čimboraso. V pismu 1. marca 1898 na str. 105 govori Aškerc o enem prvih peredvižnikov (preseljevalcev) Ivanu Nikolajeviču Kramskem (1837–1889). V pismu Aškercu 7. marca 1908 na str. 150 najbrž ne bi bilo težko najti feljtona in njegovega avtorja v Tagespost.

Prav in zaželeno je, da so pisma čim bolj temeljito komentirana, ne morem pa se strinjati z izdajateljema, ki sta hotela »bralcu olajšati delo«, pri tem pa zelo na drobno in za takšno izdajo povsem nepotrebno predstavila znane osebe iz slovenskega kulturnega in političnega življenja. Korespondenc najbrž ne izdajamo za širše množice, pač

pa največ služijo tistim, ki se z določenimi osebami ali dogodki ukvarjajo, zato ti osnovna leksikografska pomagala poznajo in uporabljajo ter jim ni nič treba olajšati dela. Isto velja tudi za bolj zvedave študente, ki jim ni treba vsega *servirati na krožniku*, nekoliko naj se tudi sami potrudijo. Le čemu je npr. Cankarju namenjenih kar okrog 4.000 znakov predstavitve? Zakaj so v razlagi opomb uvrščeni marsikakšni povsem nepomembni časnikarski zapisi, ni pa npr. Primorskega slovenskega biografskega leksikona.

V uvodu torej ni pojasnjeno, če bo šlo za izdajo korespondence, ki se nahaja le v mariborskem arhiv ali tudi v siceršnjih nahajališčih (morda se bo kje še kaj našlo), zato ni jasno, zakaj v tej izdaji ni objavljeno pismo Aškercu Turnerju z dne 30. januarja 1900, ki se sicer nahaja v zapuščini literarnega zgodovinarje Frana Vidica, ki je 1944 padel kot talec, in ki je objavljeno v Aškercčevih *Zbranih delih* (ZD, 7, str. 199). V opombah k temu pismu na str. 396 se omenja, da naj bi bila zapuščina Frana Vidica na SAZU, v članku v SBL pa naj bi bila v NUK-u (SBL, IV, str. 438).

Opozorim naj še, da tako v *Zbranih delih* kot tudi v tukajšnji izdaji ni dveh Turnerjevih pisem iz let 1903 in 1904, ki ju navaja Katalog rokopisov NUK Ms 700-999, Ljubljana 1975, in sicer v Aškercčevi zapuščini v Ms 972.

V naslednjih zvezkih si zato želim manj tipkarskih napak, manj tistih opomb, ki niso potrebne, in več takšnih, ki jih tu ni.

Franc Rozman

Valentina Varl: POHORSKO STEKLO – STEKLO Z DUŠO. Oris steklenih izdelkov in steklarstva na Pohorju, Pokrajinski muzej Maribor, Zbirka Osvetljena dediščina, št. 2, Maribor 2006, 170 str.

V okviru zbirke monografskih publikacij Pokrajinskega muzeja Maribor *Osvetljena dediščina* je izšla zajetna knjiga višje kustodinje dr. Valentine Varl z naslovom *Pohorsko steklo – steklo z dušo*. Recenzentki besedila sta bili dr. Mateja Kos in dr. Irena Lazar, jezikovno ga je pregledala mag. Darja Gabrovšek Homšak, nemški in angleški prevod povzetka pa je pripravila Michaela Beichtbuchner. Knjigo velikega monografskega formata je oblikoval Andrej Novak, fotografije sta prispevala Tomaž Lauko in arhiv Tehniškega muzeja iz Dunaja (fotograf Peter Sedlaceck), v nakladi 500 izvodov pa jo je natisnila Tiskarna Ljubljana. Njen izid sta omogočila Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije in Mestna občina Maribor.

Knjiga *Pohorsko steklo – steklo z dušo* je nastala kot rezultat poglobljenega ukvarjanja s steklarstvom na Pohorju in v njegovi neposredni bližini ter s steklenimi izdelki, ki so jih izdelovale te steklarne. Kot je v krajšem uvodu zapisala avtorica publikacije, »sta jo k raziskovanju vzpodbudila predvsem steklo kot material, ki omogoča različne tehnike oblikovanja in krašenja, ter dejstvo, da stekleni izdelki pohorskih steklarn še niso bili celostno strokovno obdelani in umeščeni v evropski prostor«. Zato je bil cilj njene raziskave »oblikovati neke vrste topografijo prisotnosti steklenih izdelkov iz pohorskih steklarn v slovenskih, avstrijskih

in čeških muzejih, njihova slogovna in formalna analiza ter primerjava s sodobnimi steklenimi izdelki pomembnih evropskih steklarskih središč. Za izhodišče sta bila izbrana zbirka stekla Pokrajinskega muzeja Maribor z vso razpoložljivo dokumentacijo in delo Franca Minařika *Pohorske steklarne*, ki je temeljno delo o zgodovini steklarstva na Pohorju. V raziskavi je bil poseben poudarek namenjen obdelavi steklenih predmetov. V ta namen so bile pregledane slovenske muzejske zbirke stekla s pripadajočo dokumentacijo in izbrane muzejske zbirke v Avstriji ter na Češkem, namenoma pa so bile izpuščene zbirke zasebnih zbiralcev.« Naj ob tem poudarimo, da je avtorica publikacije izsledke znanstvene raziskave o steklarstvu in steklenih izdelkih pohorskih steklarn zbrala v disertaciji z naslovom *Glas von Pohorje/bacherngebirge (Pohorsko steklo)*, obranjeni leta 2005 na graški univerzi. Deloma pa so bili izsledki predstavljeni tudi v razstavnem katalogu in na občasni razstavi *Steklena sled – dediščina pohorskega stekla*, ki je bila na ogled v Muzejskem razstavišču Pokrajinskega muzeja Maribor od 25. maja 2005 do 31. decembra 2006. Povsem se lahko strinjamo z avtoričino oceno, da prinaša knjiga *Pohorsko steklo – steklo z dušo* spoznanje, da »pohorske steklarne niso izdelovale le navadnega masivnega uporabnega stekla, temveč tudi kakovostne steklene predmete, izdelane iz čistega brezbarvnega in barvnega stekla, dekorirane z brušenjem, graviranjem in poslikavami. Pohorsko steklo je našlo svoje mesto na mizah pohorskih domačij, v zasebni zbirki avstrijskega cesarja, na svetovnih industrijskih razstavah, do svojih kupcev pa je v

lesenih zabojih plulo čez morja v Grčijo, Turčijo, Egipt, Indijo in Ameriko«. Knjiga zato zelo poglobljeno in dokumentarno osvetljuje več kot dvesto let trajajočo steklarsko dejavnost na Pohorju in v njegovi neposredni bližini, ki je za seboj pustila izjemno dragoceno kulturno dediščino. To je tudi poglaviten namen publikacije, ki jo odlikuje bogata notranja slikovna oprema, z izbranimi kakovostnimi barvnimi reprodukcijami in izjemno precizno strokovno razlago.

Knjiga dr. Valentine Varl *Pohorsko steklo – steklo z dušo* je razdeljena na več smiselnih in posrečeno zaokroženih poglavij. Najprej поблиžje spoznamo izdelavo in krašenje stekla, nato pa tradicijo izdelave stekla na Slovenskem. Mimogrede, najstarejše steklene najdbe v Sloveniji izvirajo iz prehoda bronaste v železno dobo, iz obdobja kulture žarnih grobišč. Večinoma gre za steklene jagode iz belega in modrega stekla s preprostimi dekoracijami v obliki očesc. Najdene so bile v grobovih kot grobni pridatki (najdbe na Mestnih njivah in Kapiteljski njivi v Novem mestu). Osrednji del knjige je posvečen Pohorskim steklarnam, in sicer steklarnam iztekajočega se 17. in 18. stoletja ter steklarnam iztekajočega se 18. in 19. stoletja. V samostojnem poglavju nam avtorica celovito predstavlja Benedikta Vivata, lastnika treh pohorskih steklarn. Benedikt Vivat je bil najpomembnejši steklarski mojster na Pohorju, saj je v treh steklarnah izdeloval vrhunske steklene izdelke. Zajetno poglavje je posvečeno dekoriranemu in navadnemu uporabnemu steklu, v zadnjem delu knjige pa je pohorsko steklo ovrednoteno v evropskem prostoru. Avtorica med drugim ocenjuje, da »je več kot dvesto let tra-

jajoča steklarska dejavnost na Pohorju in v njegovi neposredni bližini pustila sledove, ki se kažejo v ohranjeni kulturni dediščini in prepoznavnosti pohorskega stekla na Štajerskem, pa tudi v širšem evropskem prostoru.« Več kot dvestoletna dejavnost steklarstva na Pohorju je dokončno ugasnila leta 1909, ko je propadla še zadnja pohorska steklarna v Josipdolu.

Slovenskemu povzetku sta dodana angleški in nemški prevod, knjigo pa zaključujejo in zaokrožajo pregledno stvarno, imensko in krajevno kazalo, razlaga kratic in izjemno bogat seznam virov in literature. Knjiga dr. Valentine Varl je delo trajne uporabne vrednosti, ki si še kako zasluži mesto v zbirki *Osvetljena dediščina*, s katero mariborski Pokrajinski muzej »predaja javnosti v trajno uporabo in doživetje naša najvzneverljivejša raziskovalna dejanja.«

Marjan Toš

Thomas F. Magner, Dunja Jutronić: RJEČNIK SPLITSKOG GOVORA – A DICTIONARY OF SPLIT DIALECT, Dubrovnik University Press, Diureux, Zagreb, 2006.

Lani je izšel slovar splitskega govora (*Riječnik splitskog govora/A Dictionary od Split Dialect*) avtorjev Thomasa F. Magnerja in Dunje Jutronić. Delo sta skupaj izdali zagrebška založniška hiša Durieux in Dubrovnik University Press.

Gre za dvojezični hrvaško-angleški slovar splitskega mestnega govora, ki sta ga za objavo pripravila zdaj, žal, že pokojni ameriški profesor slavistike na Penn State University Thomas F. Magner in dr. Dunja Jutronič, rojena Splitčanka in profesorica na Oddelku za anglistiko in amerikanistiko na mariborski Filozofski fakulteti. Gradivo zanj sta zbirala z intervjuvanjem rojenih govorcev različnih starosti skozi sorazmerno dolgo obdobje (od poznih 70. let 20. stoletja do leta 2003), tako da končni izdelek predstavlja maksimalno dejansko sliko govora v Splitu.

Prav dejstvo, da se slovar osredinja na govor urbane jezikovne skupnosti, ga razlikuje od drugih, bolj tradicionalno usmerjenih dialektoloških študij in mu daje posebno vrednost. V nasprotju z manjšimi kraji, kjer prevladujejo razmeroma homogeni dialekti, je namreč Split kot drugo največje mesto na Hrvaškem dinamično središče z razpršenim, raznolikim prebivalstvom, ki tam živi različno dolgo, torej v mestu živi že od nekdaj ali pa se je tja priselilo iz različnih krajev v zaledju, z otokov in od drugod. Za govor Splitčanov, ki je v osnovi sicer ikavski (tako imenovan po tipičnem refleksu jata), je tako značilen stalen proces postopnih jezikovnih sprememb v rabi govorcev. Ne gre za statično jezikovno stanje, ampak za diglosično situacijo, kjer govorci v formalnih situacijah, kakršni sta npr. šola ali uradno pisno sporazumevanje, uporabljajo standardni hrvaški jezik, v neformalnih okoljih, npr. doma in v prijateljskih krogih, prehajajo na dialekt, velikokrat pa glede na specifičen govorni položaj sestavine obeh tudi mešajo.

Avtorja v uvodu lepo prikažeta omenjeno stanje s sociolingvistične-

ga vidika in poudarita družbeno vlogo dialekta. Poleg tega podata kratek zgodovinski oris splitskega govora ter opišeta njegove glavne glasoslovne, oblikoslovne, skladenjske in leksikalne lastnosti. Podrobnejši prikaz njune analize bi presegel okvire te recenzije, zato za ilustracijo omenjam le nekatere: v glasoslovju je zaradi velike stopnje variabilnosti najtrši oreh naglas, ki ga rešita na praktičen, a hkrati ustrezen način z uporabo dveh naglasnih znamenj; v oblikoslovju navajata sklanjatvene in pregibalne vzorce posameznih besednih vrst in tipične splitske vprašalnice *ča*, v skladenjskem pogledu izpostavljata dejstvo, da se v splitskem dialektu velikokrat zamenjujeta lokativ in akuzativ, pri čemer je slednji bolj uporabljana oblika (npr. *Ja san u tinel.* = slov.: Jaz sem v dnevni sobi). Najbolj zanimiv pa je seveda leksikalni del, kjer opažamo številne italijanizme, kakršni so *šjor*, *kaštigat* in *vijadž* (slov.: gospod, kaznovati, potovanje). Uvod zaključita avtorja s tremi krajšimi avtentičnimi besedili, napisanimi v splitščini, ki lepo ponazarjajo prej opisane slovnične karakteristike splitskega govora.

Glavnino dela predstavlja seveda sam slovarski del, ki vsebuje 6000 gesel. Vsako od gesel je opremljeno z naglasnim znamenjem, oznako za besedno vrsto ter prevodom oz. ustreznici v standardni hrvaščini in angleščini. Kratek »sprehod« po besedah, uvrščenih v slovar, zadostuje, da se prepričamo o bogastvu in specifičnosti splitskega besedja, ki poleg hrvaščine črpa predvsem iz italijanščine.

Zaradi bogatega besedja ter zaradi sicer kratkega, a celovitega prikaza tako jezikovnih lastnosti splitskega mestnega govora kot nejezikovnih, zlasti

družbenih dejavnikov, ki vplivajo na njegovo rabo, predstavlja slovar dragocen in zelo uporaben leksikografski priročnik, kakršnih do zdaj v hrvaškem prostoru ni bilo na voljo. Podobno velja za slovenske razmere, kjer sicer imamo slovarje nekaterih narečij in krajevnih govorov (npr.: Dušan Jakomin, 1995; Franc Novak, 1996; Peter Weiss, 1998; Bernard Rajh 2002 – v nastajanju), nimamo pa slovarjev mestnih govorov in še manj takih, ki bi bili dvojezični. V tem smislu je slovar vsekakor zanimiv tudi za nas. Namenjen je široki paleti uporabnikov od jezikoslovcev (posebej slavistov in anglistov) do študentov, prevajalcev, novinarjev in turistov, nedvomno pa bo pritegnil tudi same prebivalce Splita in vse, ki se zavedajo, da je jezik živ pojav, dovzeten za neprestane spremembe in zunanje vplive. Tiste torej, ki vedo, da je odločanje med standardnim jezikom in dialektom v vsakodnevni rabi in v vsaki posamezni situaciji zelo kompleksna izbira in poseben izziv, saj se preko nje izraža tudi naš odnos do drugih in naša osebna, družbena in kulturna identiteta.

Nada Šabec

**PRVI SLOVENSKI
NAREČNI ROMAN**

**Jože Ftičar: ZA NÁPŘŠNJEK
VEDRÍNE I, II. Murska Sobota:
Založba Stopinje. 2004, 2006.**

Od osamosvojitve Slovenije je predvsem v obrobni slovenskih pokrajinah zaznati močan razmah narečne

književnosti, na slovenskem severovzhodnem robu je zagotovo najbolj razpoznavna v Prekmurju in se kot drugod umešča v folklorno in regionalno zamejeno literarno ustvarjalnost v narečju. Po drugi strani pa se prekmurščina uveljavlja tudi kot literarni jezik tamkajšnjih vrhunskih ustvarjalcev, redkeje kot edini jezik literarne umetnine (npr. Lainščkov rokopiisni cikel ljubezenskih pesmi *Nikad neboš znala*) in pogosteje kot vzporedni jezik knjižnemu jeziku (Feri Lainšček, Milan Vincetič, Miki Roš: *Srebrni breg/Srebrni brejg*, 1995) ali kot opazna stilna prvina v knjižnem jeziku pisane literature Ferija Lainščka in Milana Vincetiča.

Prekmurska književnost je vse do priključitve Prekmurcev z matičnimi Slovenci ob razpadu Avstro-Ogrske in še precej časa potem nastajala le v knjižni varianti prekmurskega narečja, zato najbrž tudi ni posebno naključje, da je v prekmurščini nastal tudi prvi slovenski narečni roman, in sicer izpod peresa Jožeta Ftičarja.

Roman Jožeta Ftičarja *Za nápršnjek vedrine* I, II je izšel pri Založbi Stopinje v Murski Soboti, leta 2004 prva in leta 2006 druga knjiga. Avtor romana Jože Ftičar živi v Kamniku, vendar je rojeni govorec prekmurskega narečja, dober poznavalec prekmurskih govorov in kulturne zgodovine Prekmurja. Rodil se je leta 1930 v vasi Gomilice v Prekmurju, gimnazijo je obiskoval v Murski Soboti in nato dokončal študij slavistike na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Že med študijem je sodeloval pri zbiranju prekmurskega narečnega gradiva za Slovenski lingvistični atlas in Atlas slovanskih jezikov, pozneje je bil zaposlen kot lektor pri Viba filmu in RTV Slovenija, tudi svetovalec za

prekmursko narečje pri SSKJ. Poznan je kot pisec knjižnih ocen, prevajalec leposlovja, filmov in radijskih iger iz madžarščine.

Prekmurci so lahko Ftičarjev roman brali pred knjižno izdajo, saj je v nadaljevanjih izhajal že vse od leta 1980 v zborniku *Stopinje* in je bil njim v prvi vrsti tudi namenjen, kar ne nazadnje potrjuje avtorjevo posvetilo v prvi knjigi: »Knjigo posvečam mojim prekmurkim rojakom doma in po svetu. Ohranja naj duha rodovne in narodne skupnosti; še zlasti naj okrepi voljo do (mirnega in tvornega) sožitja s sosednjimi narodi ob vključevanju v Evropsko zvezo.«

Ftičarjev pisemski roman *Za nápršnjek vedrine* I, II se tematsko in jezikovno umešča v območje pokrajinske narečne književnosti. Jezikovno temelji na varianti prekmurskega dolinskega narečja in je deloma zapisan tudi s fonetičnimi znamenji. Dogajanje v romanu zajema čas od druge polovice tridesetih let prejšnjega stoletja do konca druge svetovne vojne. Prostorsko je zasidran v prekmursko podeželje, osrednji dogajalni prostori so največkrat življenjske in šolske postaje Jožka Štrka; pisateljeva rodna vas Gomilice v dolinskem predelu Prekmurja, Murska Sobota, Turnišče, Črenšovci, soboški salezijanski zavod Martinišče. Nekatera potovanja in zlasti korespondenca z razseljenimi sorodniki in sošolci prekmurski dogajalni prostor razširjajo še v Međimurje (Čakovec, Varaždin) in v Budimpešto.

Čeprav bi poznavalci Ftičarjeve biografije v osrednji literarni osebi Jožku Štrku zlahka razpoznali številne pisateljeve avtobiografske poteze, je v ospredje postavljeno življenje deloma

razseljene Štrkove rodbine, zato imamo opraviti z rodbinskim in vzgojnim tipom romana. Štrkova rodbina je s svojo članico Ano, pri sedemnajstih letih odseljeno v redovniški samostan v Budimpešto, povezana le prek pisem. Stroga samostanska pravila ji ne dopuščajo, da bi lahko sorodnike obiskala ali da bi se vrnila domov, k čemur jo zlasti ob izbruhu druge svetovne vojne nagovarjajo njeni sorodniki. Celo za njihovo rojstvo ali smrt zve le prek pisem.

Osnovno zgodbeno nit v romanu predstavljajo dogodki iz življenja Štrkove širše družine, vendar so opisani tako, da razkrivajo tudi širša socialna, politična in narodnostna vprašanja prekmurskega podeželja v 30. in 40. letih prejšnjega stoletja. S pripovednega in etnološkega vidika so zanimivi opisi vsakdanjega življenja, družinskih in družabnih dogodkov v prekmurskem podeželju, npr. slavje ob birmi in novi maši, nedeljska kosila duhovnikov, vaskiške veselice, gostije, spravljanje sena, žalovanje za umrlim, rojstvo otroka, pevske vaje, obisk kopaljšča, oblačilna, prehranjevalna kultura idr.

Ana Štrk ali sestra Sholastika, kakor se imenuje v budimpeštanskem samostanu, čuti potrebo, da v svojih pisemskih odgovorih deli tudi vzgojne nauke, številne moralne nasvete, nemalokrat tudi zapovedi in pokoro, še zlasti je zaskrbljena nad vzgojo nečaka Jožka, ki se rad posmehne na račun katoliških in protestantskih duhovnikov, cerkvenih obredov pa tudi iz njenega samostanskega življenja. Jožek in drugi člani širše družine se vedejo do svoje sorodnice sicer spoštljivo, vendar njenih nasvetov ne jemljejo preveč resno, drug drugega celo zagovarjajo pred njo in ji pogosto svetujejo, naj do

nečaka ne bo preveč stroga, ker je še vendarle otrok. Med Jožkom in teto Ano prihaja sicer do številnih navzkrižij in zamer, vendar jih je slednji sposoben razrešiti in obrniti na smešno stran, teto večkrat prosi, naj mu ne zameri, če je užalil njena redovniška čustva, pogosto ji pojasni, da se je samo šalil itd. Otroška pripovedna perspektiva omogoča najbolj neposredna in z ničimer omejena vprašanja o življenju ter številna humorna mesta, pogosto tudi na račun cerkvenih avtoritet in obredov, kot so smešenje katoliških duhovnikov in protestantskih bratov, strogega samostanskega življenja, zastarelih oblik obnašanja, vzgoje itd. Pri tem naj spomnimo na opise Jožkovih ministrantskih dogodivščin, na zgodbe o njegovem prikitem služenju maše, o dedkovem zavračanju spovedi pri domačem župniku, o »spovedniku brez štole«, o izmišljenih dogodivščinah kolesarske vožnje medžimurskega kapucinarja idr.

Skozi Ftičarjevo pripovedno optiko je prekmurski človek tudi ob preči socialni problematiki in hudih zgodovinskih preizkušnjah (nemški okupaciji in predaji Prekmurja pod madžarsko oblast, pritiskih madžarizacije v javnem življenju, predvsem v šoli, ki vključuje tudi verbalno in fizično nasilje učiteljev in zavodskih vzgojiteljev nad šolajočo se prekmursko mladino) ohranil smisel za drobne radosti v življenju vsakdana in še posebej smisel za ljudski humor, izvirajoč iz komičnih situacij, dogodkov ali značajev. Šolarček Jožek je dober opazovalec podeželskega življenja. Precej sproščen pogled na svet si je oblikoval ob radoživem in svobodoljubnem dedu, s katerim se je družil več in raje kot z očetom, cerkvenim ključarjem.

V zgodbah, ki jih je pošiljal teti redovnici, je nemalokrat prestopil mejo resničnega in se zatekel v bogastvo domišljije. S sproščenim pisanjem o otroških doživetjih in vaških dogodkih, z neposrednimi in hudomušnimi vprašanji je teto redovnico nemalokrat spravil v zadrego, saj so bila pisma v samostanu strogo cenzurirana in se je morala za njihovo vsebino večkrat tudi zagovarjati, obenem pa je bila s svojim bivanjem za debelimi samostanskimi zidovi povsem odmaknjena od naravnega življenja.

Na ozadju korespondence med člani Štrkove rodbine se poleg smešnih zgodb, ki prinašajo teti malo življenja v samostan in jo obveščajo o življenju njenih sorodnikov, pogosto razbira ironija na preživela in stroga pravila samostanskega obnašanja, po katerih je tudi smeh kot najbolj naravna oblika človekovega odzivanja nespodoben in za redovnice celo prepovedan. Med smešne zgodbe spadajo zgodba o kopanju podeželskih žensk v medžimurskem kopališču, modrovanja Štrkove mamce o moralnem propadanju kmečkih deklet, o erotičnem življenju njene snahe, o kapucinovih dogodivščinah pri vožnji s kolesom, o Štrkovem dedu in njegovi spovedi itd.

Ftičarjev roman je s kulturnozgodovinskega, etnološkega in pripovednega vidika, zlasti kar zadeva humorna mesta in slikovite prispodobne, dragoceno besedilo in seveda zanimiv jezikovni eksperiment. Zunaj pokrajinskega okvira se seveda začnejo težave z jezikovno recepcijo besedila. Avtor se jih je zagotovo zavedel in jih poskušal omiliti, tako da je na začetku vsakega poglavja zapisal povzetek vsebine v slovenskem knjižnem jeziku. Kljub temu je Ftičarjev roman za bralce z

zahodnega dela Slovenije najbrž precej nerazumljiv. Zdi se, da je *Slovar narečnih besed in besednih zvez dolinskega Prekmurja*, dodan na koncu obeh knjig, lahko v dobrodošlo pomoč

le naslovniku, ki prekmurščino sicer razume, a tu in tam potrebuje kakšno pojasnilo o pomenu narečne besede ali besedne zveze.

Jožica Čeh

NAVODILA AVTORJEM PRISPEVKOV ZA ČZN

1. Časopis za zgodovino in narodopisje je interdisciplinarna znanstvena revija za humanistiko in družboslovje. Izdajata jo Univerza v Mariboru, Slomškov trg 15 in Zgodovinsko društvo v Mariboru, Ulica heroja Tomšiča 5.
2. Prispevke za ČZN sprejema uredništvo na naslov: Uredništvo ČZN, Univerzitetna knjižnica Maribor, Gospejna 10, 2000 Maribor (vlasta.stavbar@uni-mb.si).
3. Prispevki, ki jih objavlja ČZN, so v slovenskem jeziku, povzetki v angleškem ali nemškem jeziku, sinopsis v angleškem jeziku.
4. V koliko gre za razpravo ali članek, mora prispevek obvezno vsebovati povzetek (največ 30 vrstic) in sinopsis (največ 6 vrstic).
5. Prispevek mora biti oddan v dvojni obliki: na disketi ali CD-ju (ime datoteke) in odtisnjen na papir. Obsega lahko do dve avtorski poli po 30 vrstic na stran.
6. **Opombe** naj bodo pisane enotno, pod črto, na dnu vsake strani. V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo ustaljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšan naslov (ne letnice izdaje) in številko strani.
Prispevki drugih znanstvenih panog (torej nezgodovinski) lahko izjemoma uporabljajo ameriški način citiranja APA (Stavbar 2006: 23) in seznam literature na koncu prispevka.
7. **Citiranje virov in literature** – če je na koncu objavljeno poglavje viri in literatura morajo biti sistematično navedeni vsi viri in literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne vire ipd. V teh sklopih je potrebno gradivo navajati v abecednem vrstnem redu.
Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številko fascikla ali škatle.
Literatura – monografije – navedemo: ime in priimek avtorja, *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj in leto izida, str.
Literatura – članek – navedemo: ime in priimek avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko pa še letnik, letnico, številko oz. datum in strani, za zbornik, kraj in leto izida, strani.
8. Priloge (slikovno gradivo, fotografije, zemljevidi ...) naj bodo črno-bele in priložene posebej. Legende (podnapisi) k slikovnemu gradivu naj bodo natisnjeni na posebnem listu in v elektronski obliki. Na iztisu članka označite, kje naj bi bila posamezna priloga objavljena. Skenirane naj bodo najmanj v resoluciji 300 dpi in shranjene v obliki tif ali jpg.
9. Vsak prispevek mora vsebovati točen naslov avtorja: ime in priimek, akademski naslov ali strokovni naziv, delovno mesto ali ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte.
10. Za prevode povzetkov in sinopsisov v tuje jezike poskrbi uredništvo revije.
11. Za trditve in znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji prispevkov. Prispevki so lektorirani in strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE
Review for History and Ethnography

Izdajata
Univerza v Mariboru in Zgodovinsko društvo v Mariboru

Sedež uredništva
Univerzitetna knjižnica Maribor
Gospejna 10, 2000 Maribor
e-mail: vlasta.stavbar@uni-mb.si
tel. 051 684 333

Prevod
Peter Wiesflecker (nemščina)
Sergej Flere (angleščina)

Lektorica
Alenka Valh Lopert

Grafična priprava
Grafični atelje Visočnik

Naklada
500 izvodov

Tisk
Dravska tiskarna Maribor

Letna naročnina za posameznike in študente 21 EUR
Letna naročnina za ustanove 25 EUR
Cena posamezne številke 6,30 EUR

Revijo lahko naročite na sedežu Zgodovinskega društva v Mariboru,
Ul. heroja Tomšiča 5, 2000 Maribor (marjan.matjasic@muzejno-mb.si)
ali na sedežu uredništva (urska.doric@uni-mb.si)

ISSN 0590-5966

Cena: 13 €